

אוניברסיטת בר-אילן
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עלי ספר

כתביעת לחקר הספר העברי

חוברת א

סיון תשל"ה

תוכן העניינים

- א. גרוסמן • רבי יהודה הכהן וספרו "ספר הדינים"
נ. אלוני • שתי רשימות ספרים לרושם אחד במאה ה-13
א. קופפר • תרגום עתיק של פירוש הרמב"ם למשנת "חלק"
ש.ז. הבלין • על כתביד אחד שנחלק
ד. תמר • לבירור זמן חיבורם של ספרי ר"א גאליקו ור"ש די אוזידא
י. מייזליש • נוספות לדפוס העברי בקושטא ובריווא די טרנטו
י. מהלמן • ח"י ספרים עבריים ודפים בודדים
א. יערי (ז"ל) • הדפוס העברי באוסטריה
ח. ליברמן • לתולדות הדפוס העברי בפולין-רוסיה
א. רובינשטיין • הספר "ליקוטי תפילות", גלגולי כתיבה והדפסה
א. הלוי שישא • ספר "מועדי יי וקריאי מועד", ירושלים תר"ג-תר"ד
י. שפיגל • עדויות על ספרי דפוס בלתי ידועים

העורך: ישראל תא-שמע

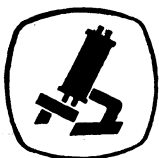
עלי ספר

כתב עת לחקר הספר העברי

א

בעריכת

ישראל תא-שמע

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תשל"ה

כתובת המערכת : ירושלים, רחוב הפלמ"ח 35

נדפס בדפוס "עקיבא יוסף" ירושלים, טל. 523293

Printed in Isarel

העטיפה : יהודית בלאנק

לזכרו של נפתלי בן-מנחם ז"ל

י"ג כסלו, תרע"א — י' אדר, תשל"ד

ה ת ו כ ן

7	רבי יהודה הכהן וספרו "ספר הדינים"	אברהם גרוסמן
35	שתי רשימות ספרים לרושם אחד במאה ה'13	נחמיה אלוני
59	תרגום עתיק של פירוש הרמב"ם למשנת "חלק"	אפרים קופפר
	על כתבי־יד אחד שנחלק: גלגולי קובץ תשובות גאונים	ש"ז הבלין
81	ותשובות רי"ד הזקן	
	לברור זמן־חיבורם של ספרי ר' אלישע גאליקו	דוד תמר
91	ור' שמואל די אוזידא	
95	נוספות לדפוס העברי בקושטא ובריווא די טרנטו	יצחק מייזליש
101	ח"י ספרים עבריים ודפים בודדים	ישראל מהלמן
109	הדפוס העברי באוסטריה	אברהם יערי (ז"ל)
129	לתולדות הדפוס העברי בפולין — רוסיה	חיים ליברמן
139	ספר "ליקוטי תפילות", גלגולי כתיבה והדפסה	אברהם רובינשטיין
157	ספר "מועדי י"י וקריאי מועד", ירושלים תר"ג—תר"ד	אברהם הלוי שישא
165	עדויות על ספרי־דפוס בלתי ידועים	יעקב ש. שפיגל

רשימת הציורים

52	רשימת ספרים מן הגניזה, כ"י אדלר 2689, דף 4
67	תרגום פירוש הרמב"ם למשנת "חלק", כ"י פרמה 327
107	סליחת "אין תשורה", דף בודד, פראג, המאה הי"ז [?]
111	שער "ספר יראה", אוסטרעא, תקנ"ד
125	שער "גאולת ישראל", אוסטרעא תקפ"א
131	שער "זאת תורת האדם" [סדילקאב ?], תקע"ט
151	שער "ליקוטי תפילות", [ברסלב], תקפ"ב
159	שער "מועדי י"י וקריאי מועד", כרך : פסח, שבועות, ירושלים, תר"ג — הטופס הגנוז

אוניברסיטת בר-אילן

ספרים חדשים במדעי היהדות

דוד ישראלי, הרייך הגרמני וארץ ישראל, בעיית ארץ ישראל במדיניות הגרמנית 1889—1945, תשל"ד.

בת שבע אלברט, משפטו של ברוך — הפרוטוקול הראשון של שפיטת אנוס בפני האינקוויזיציה (1320), תשל"ד.

משה בר, אמוראי בבל — פרקים בחיי הכלכלה, תשל"ה.

יצחק זימר, פרקים בתולדות היהודים בנסיכות אנסבך במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה, תשל"ה.

וסדרה חדשה באגלית:

Bar-Ilan Studies in Near Eastern languages and Culture:

Michael Sokolof, The Targum to Job from Qumran Cave XI, 1974.

Daniel Sperber, Roman Palestine 200—400: Money and Prices, 1974.

ובסדרת "מקורות ומחקרים בתולדות היהודים במזרח ותרבותם", בעריכת ח"ז הירשברג, הופיעו:

ספר ראשון: סעדיה שוראקי, מונה מספר, ערך והקדים מבוא גד בן-עמי צרפתי, תשל"ג.

ספר שני: כתאב אנס אלגריב ותפסיר ספר יצירה לרבי יהודה בן נסים אבן מלכה, ערך והקדים מבוא יהודה אריה וידה, תשל"ד.

ספר שלישי: ממזרח וממערב — קובץ מחקרים בתולדות היהודים במזרח ובמערב, א. ערוך בידי ח"ז הירשברג, בהשתתפות א' בשן, תשל"ד.

BAR-ILAN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF BIBLIOGRAPHY AND LIBRARIANSHIP

Alei Sefer

A JOURNAL FOR THE STUDY
OF THE HEBREW BOOK

ISSUE NO. 1

JUNE 1975

CONTENTS

- A. Grossman · Rabbi Yehuda ha-Kohen and his "Sefer ha-Dinim"
- N. Allony · Two 13th century book-lists
- A. Kupfer · An early translation of Maimonides' commentary to "Helek"
- S. Z. Havlin · Concerning one manuscript that was split in two
- D. Tamar · On dating the works of Rabbis E. Gallico and S. of Uceda
- I. Meizeles · Addenda to the Hebrew printing in Constantinople and Riva
- I. Mehlman · Eighteen Hebrew books and single leaves
- A. Yaari (deceased) · The Hebrew press in Ostrog
- H. Lieberman · On Hebrew printing in Poland-Russia
- A. Rubinstein · "Likkutei Tefilot"—the tale of its composition and printing
- A. Schischa · "Mo'adei ha-Shem u-Keri'ei Mo'ed", Jerusalem 1843-4
- J. Spiegel · Attestations of unknown Hebrew prints

EDITOR: ISRAEL TA-SHEMA

אברהם גרוסמן

ר' יהודה הכהן וספרו „ספר הדינים“

ר' יהודה נמנה על הגדולים שבחכמי אשכנז הראשונים, ולמפעלו הספרותי חשיבות ראשונה במעלה¹. ראש לחכמי מגנצא הוא ברבע השני של המאה הי"א, אך, נראה, כי כבר בימיו של רגמ"ה, רבו, ת"ח מובהק הוא. ר"א מוורמייזא, בעל ה„רקח“, שלו מסורות מדויקות מאשכנז הקדומה, מזכירו כאחד מחכמי הישיבה באותם ימים: „ושאלו לקדושים אשר בארץ רבי“ גרשום בר' יהודה מאור הגולה, ורבי שמעון הגדול בר' יצחק ורבי יהודה הכהן שעשה ספר הדינים ור' יהודה הגדול שהיה ראש לנהרגין ושאר בני הישיבה הקדושה...“ (אור"ז, הלכות רה"ש, סי' ער"ה ועוד).

אף מכת"י בודלינה 1103 (דף 109) משמע כן: „רבינו יהודה כהן שעשה ספר הדינים בר פלוגתיה של רבינו שמעון הגדול ממגנצא בר' יצחק ז"ל“. אין בידינו לברר, אם מדובר בפלוגתא מפורסמת אחת, או בכמה פלוגתאות שהיו ביניהם².

*. פרק מקוצר מעבודת מחקר על תולדותיה של הספרות הרבנית באשכנז במאה הי"א, שנכתבה בהדרכתו של פר' א"א אורבך.

1. הספרות הדנה בו: ח. מיכל, אור החיים, עמ' 462; ש. בובר, ספר האורה, מבוא, 97–98; א. אפטוביץ, מבוא לראבי"ה, 611–613; L. Zunz, Literaturgeschichte, 340, 274; H. Gross, Gallia Judaica, 224; A. Epstein, M.G.W.J., 41, (1897), 38, 469; Germania Judaica, I, 191; I. A. Agus, Urban Civilization, I 43–45; מפליא הוא, כי על חכם בשיעור קומתו של ר"י הכהן נכתב כה מעט, אף שהשרידים מיצירתו הספרותית, רבים הם באופן יחסי. ייחוס מוטעה של חלק ממנה לאחרים ואובדן חלק אחר הביאו לכך.

עפשטיין וגרוס דנים בפרטים בודדים בלבד, אגב דיוגם בנושא אחר. בובר וגרוס כלל לא הבחינו כינו ובין ר' יהודה הכהן הראשון, ר' ליאונטין, רבו של רגמ"ה. בששה חכמים בשם „יהודה“ דן אפטוביץ בספרו הגדול הנ"ל, בפרק: תולדות החכמים הנזכרים בספר. דיונו בר"י הכהן הוא הקצר מכולם (12 שורות בלבד).

ר"א עפשטיין, ראש המדברים בחקר קורותיהם של חכמי אשכנז במאה הי"א, לא דן בר"י הכהן. אך הערותיו הקצרות — אגב דיון באחרים — קלעו לאמת מרבים אחרים.

חשוב מכולם מחקרו של צונץ. אלא, שהוא צימצם דבריו לשני נושאים בלבד: מגיין רוב השרידים של ספר הדינים המצויים בספרי הראשונים (ללא דיון באיש, בטיב הספר, בשימוש בו, בדרכו של ר"י הכהן ועוד) ותיאור אילן היוחסין של המשפחה. (תיאור הוקוק להשלמות בעקבות החומר שנתפרסם אחרי הופעת ספרו). דבריו של איגוס הם בעיקרם סיכום מחקרו של צונץ. לר"י הכהן לא יוחד ערך באנציקלופדיה העברית ואף לא באנציקלופדיה יודאיקה, שהופיעה לאחרונה.

2. ר' יהודה חלוק היה על כמה ממינהגי מגנצא, ראה להלן. ר' בנימין זאב מביא את דבריו הנ"ל של ר"א מוורמייזא בשינוי: „לקדושים אשר בארץ המה ר"ג ור"ש בר יצחק ורבינו יהוד' הכהן בעלי הדינים“ (סימן רל"ג, עפ"י ד"ר: ונציה, רצ"ט). ייתכן, כי שיבוש מעין זה הטעה את בעל כת"י בודלינה 1103, בדמותו פלוגתא ביניהם. אך סברא זו דחוקה היא, שהרי ציין בנפרד ובמפורש: „שעשה ספר הדינים“.

בין כה ובין כה, אם בר פלוגתא הוא של ר"ש, ת"ח של ממש הוא כבר בימיו. זמן פטירתו של ר' שמעון איננו ידוע, אך נראה, שזקן היה מרגמ"ה, אשר נפטר בשנת 1028.³

לפי זה נוכל לשער, כי ר' יהודה נולד בין השנים 970–980.

לא ידועות לנו נסיבות מותו של „ר' יהודה הגדול שהיה ראש לנהרגין” (שלשלת הקבלה לר' גדליה אבן יחיא, ונציה, שמ"ז, דף מ"ב: „ראש הנהרגים לקדושת ה'”). לדעת כמה חוקרים מדובר בפרעות במגנצא בשנת 1012.⁴ ראשונות הן לגזירות בקהילות גרמניה, ואולי מכאן „ראש לנהרגים”. אם פירוש זה נכון הוא, ודאי שאין לאחר שנת לידתו של ר"י הכהן. מאידך, אין להקדימה יותר. בנו, שמואל, עודנו חי בתתנ"ו, וניספה בגזירות שהיו בשנה זו. אף אם בא בימים היה, הרי שנולד בערך בין 1020 ל-1025, ורחוק הוא שיהא אביו מעל גיל 50 בהולדתו. ומה עוד, שהבן ת"ח הוא כבר בחיי אביו, פסק עמו בצוותא ואפשר שסייע לו בעבודתו הספרותית (להלן).

ר' יהודה הכהן האריך ימים. מכונה הוא במקורות חכמי המאה ה"א „הזקן”, ונראה כי יש לפרשו כמשמעו. לפי הידוע לנו, אין באשכנז בדורו, או בדור שלאחריו, חכם באותו שם, שיהא צורך להבדיל ביניהם. ייתכן, אמנם, שהוא בא להורות על גדולתו בתורה, בבחינת זקן שקנה חכמה. אלא שלא מצינו שימוש בהוראה זו באשכנז באותם ימים. מאידך, מצוייה היא כתואר לאנשים באים בימים.⁵ לדעת כמה חוקרים יוחד כינוי זה, „הזקן”, לר' יהודה בן מאיר הראשון, ר' ליאונטין — רבו של רגמ"ה — כדי להבדילו מר' יהודה הכהן דידן, השני. אף שסברה זו יפה היא, אין המקורות מאשרים אותה. „תשובת ר' יהודה הכהן הזקן” (כלשונו של ר' משולם בר' משה ממגנצא, אשר נפטר בתתנ"ה — מעה"ג, 48; הפרדס, דף דש"מ) מובאת באמרכל במפורש בשם ספר הדינים!⁶

3. מצבתו של ר"ש — שנתחדשה כנראה במאה ה"ג — נמצאה, אך תאריך הפטירה חסר בה. ראה Mainzer Zeitschrift, 1922/23; א.נ.צ. רות, ציון כ"ח (תשכ"ג), 233. ראה גם ילינק, בית המדרש, חדר ו, 137; שבלי הלקט, ח"ב, עמ' 144 (הקדימו לרגמ"ה) וכן: ח. מיכל, שם; והמובא מכת"י המבורג 152, אורבך, ערוגת הבושם, ח"ד, 41.

4. א. עפשטיין (כתבים, א', עמ' רס"ו) דינור (ישראל בגולה, א, 3, עמ' 278) אף קובעים כן בביטחה. אי אפשר לקבל את השערתו של צונץ (Literaturgeschichte, 600), כי שם זה השתרבב לכאן בטעות, וכי הכוונה לר' יהודה שנהרג בתתנ"ו. מסורותיו של בעל הרקח מתקופה זו מדויקות הן. האירועים במגנצא בשנת 1012 אינם ברורים די הצורך. ראה על כך: גרץ—שפ"ר, ח"ג, 377, ושם ציון כ"ב, 481; Gremania; H. Tykocinski, Die Verfolgung der Juden in Mainz im Jahre 1012; Philippson's Festschrift, 1916, 1–5.

קשה לקבל את הוכחתו של טיקוצינסקי (שם, עמ' 4–3) מן המסופר בכת"י אוקספורד 1103 (קטלוג נויבאור, עמ' 313). קביעתו, כי המקור משובש נכונה, אך לא הגהתו, ואכמ"ל.

5. ברשימת ההרוגים בוורמייזא ובקולוניה בתתנ"ו מנויים: ר' יעקב הזקן, מרת מיימונא הזקינה, מר יקר הזקן, מרת חנה הזקינה ורבים אחרים הנושאים תאר זה. ראה: Salfeld, Das Martyrologium, 5–9.

6. קורונויל, כ"א, ע"א. מקבילות אחרות ומטבעות הלשון שלה — האופייניות לר' יהודה „השני”, אף הן מוכיחות כן.

פעם נוספת מצוי תואר זה במקור של חכמי המאה הי"א באשכנז בדין ריחא מילתא (שבלי הלקט, ח"ב, 59). אף שבה אין הוכחה חד משמעית, קרוב הוא, שגם היא מתייחסת לר"י הכהן השני (להלן, בנספח).

כללו של דבר ר"י הכהן האריך ימים, ומכאן שיש לקבוע את שנת פטירתו סביב 1055–1050.

ר' יהודה חי ופעל במגנצא. בה למד לפני רגמ"ה, וכאמור, נמנה לאחר מכאן על חכמי ישיבתה. אליה שלח ר' יצחק הלוי את שאלתו ממנו, ובה נחלק על ר"א הגדול וחכמים אחרים (להלן), וכך ראוהו בני הדור: „אבל במקומינו (=מגנצא) נהגו... מפני כבודו של רבי יהודה הכהן הזקן... וקימ' לן במקום שיפול העץ (שם יהוא) שם יהו פירותיו...“ (מע"ה ג, 48, ולעיל הערה 6). וכאלה נוספות. אך מצאנוהו גם בוורמייזא: „וכן ר' יהודה נ"ע הורה כן ועשה מעשה בוורמייזא“ (מע"ה ג, 49 ועוד). הוא ר' יהודה הכהן כמפורש בכת"י פרמא 1033 (דף 2, ב'). קשרי המסחר בין שתי קהילות אלה היו הדוקים, ואף חכמים הרבו לנסוע מאחת לחברתה. אין, לכן, להגיה הטקסט או ללמוד על העתקת מגורים מהזכרות מעין אלה.⁷

לדעת אידלברג (שו"ת רגמ"ה, 99), ר"י הכהן „עבר ממקום למקום על מנת להתחקות על מנהגים שונים של הקהילות“, אך אין לכך כל הוכחה מן המקורות. אין בידינו ידיעות ברורות על אבותיו של ר"י הכהן. שם אביו: מאיר, כמפורש בחתימתו על תשובה המצוייה עדיין בכתב יד: „יהודה כהן בר ר' מאיר“.⁸

לדעת מספר חוקרים, סבו הוא ר' יהודה הכהן הראשון, ר' ליאונטין. זאת בהסתמך על השמות החוזרים בשלשלת משפחתו: מאיר — יהודה (להלן). דעתם מסתברת, כי בד"כ הקפידו לקרוא לבנים ע"ש סבם,⁹ אך הוכחה מפורשת — אין.

שלושה בנים היו לו: שמואל, מאיר ואברהם.¹⁰ שמואל נמנה על החכמים החשובים במגנצא במחצית השנייה של המאה הי"א. הוא נזכר הרבה בספרם של בני מכיר, אשר שימשו לפניו.¹¹

הידיעות על מאיר מעטות יותר.¹² נראה, כי גם המסופר על האירועים במגנצא בשנת 1084 מתייחס אליו:

7. נושא חשוב הוא בפני עצמו, ואקווה לדון בו בנפרד במקום אחר.
8. תשובה המובאת בראבי"ה מ„ספר הדינים“, ראה בנספח אות ז'. נפלה בזאת טענתו של איגוס — J.Q.R., 43 (1952), 169 — כי כל יהודה בן מאיר מתייחס אל ר' יהודה הראשון, ר' ליאונטין.
9. ראה מה שכתב על כך אפסוביצר, מבוא לראבי"ה (להלן: מבוא) 35–36.
10. זאת לפי המקורות המצויים עתה בידינו. מיכל וצונץ מנו אחד. אפסוביצר שניים. כבר מ„מעשה רקח“, סימן ל"א ניתן ללמוד על השלשה (שניים הנוספים) ולא אדע, מדוע לא מנה הרש"ר במבואו לסידור ר"ש מגרמיזא (עמ' 41) את אברהם.
11. ראה במבוא ל„מעשה הגאונים“ (להלן: מע"ה ג), מפתחות, עמ' 23 ובמבוא לסידור ר"ש מגרמיזא, מפתחות, עמ' 46. מקומות נוספים בכתבי יד.
12. בני מכיר מספרים על מנהגו (סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רע"ז). נראה, שגם המסופר על ידם: „עוד אמר לן בשם ר' מאיר הכהן וצ"ל...“ (מע"ה ג, 70) מתייחס אליו. הבנים שמשו לפני ר' שמואל הכהן, וספק הוא, אם ינקטו בלשון „אמר לן בשם“ בהתייחסם אל בן אחיו אברהם, כדעת עפשטיין (מבוא למע"ה ג, 19). אלא שלפי המקורות שעמדו לפניו, לא ידע כלל על קיום בן לר"י בשם מאיר. קיימת אף אפשרות שר' מאיר זה, אביו של ר"י הכהן הוא, אך היא רחוקה יותר.

„ונשרפה כל שכונת היהודים והרחוב שלהן, והיינו בפחד גדול מן העירונים. ובאותו שעה בא מאיר כהן מוורמיישא ובידו תורת כהנים, והיו סבורים שהוא כסף או זהב והרגוהו. ואז היה לפרט לבריאית עולם אם יהרג במקדש ה' כהן ונביא. אמר להם רבינו משולם: מעתה אל תיראו, כי זה היה שקול”¹³.

„שקול” משמעו: שקול כנגד כהן ונביא, בבחינת: מיתת צדיקים מכפרת. רק על חכם מובהק ייאמר כן, ולא מצינו חכם אחר בשם זה באותה תקופה¹⁴. אפסטיצור (מבוא, 308) מטיל ספק בכך, כי לא קראוהו „רבי”. אך הקשרם של הדברים מוכיח בבירור, כי המדובר בת”ח מפורסם ומקובל.

אברהם עסק במלאכת הפיוט. ממנו ומצאצאיו נשמרו כמה פיוטים¹⁵.

ר”א, בעל הרקת, מוסר את אילן היוחסין שלו: „הוא רבי יהודה הכהן שעשה ס’ הדינין הוליד ר’ אברהם הכהן, ורבי אברהם הכהן הוליד ר’ מאיר הכהן, ור’ מאיר הכהן הוליד ר’ אברהם הכהן, ורבי אברהם הכהן הוליד לרבי אליעזר הכהן, ור’ אליעזר הכהן הוליד לר’ יהודה, ורבי יהודה הכהן הוליד לרבי אליעזר כהן חסיד ורבי אלעזר הכהן הוליד רבי יעקב הכהן חסיד הבחור”¹⁶. במקור הנ”ל מכת”י בודלינה 794 (= סידור ר”ש מגרמייזא עמ’ רע”ז) נזכר תחילה שמואל, אך אין ללמוד מכאן שהוא הבכור. הוא שימש כמורם של בני מכיר, ואפשר שלכן הקדימוהו. כאמור, היה אביו כבן 50 בעת לידתו של שמואל. יש, לכן, לשער, כי הוא היה הצעיר. ההנחה שמאיר נקרא ע”ש סבו מלמדת, לכאורה, שהוא היה הבכור. אך ייתכן, שכבר במאה ה”א היו שהלכו בדרכם של חסידי אשכנז: „ויש מקומות שאין קורין אותן אחר שמות החיים, אלא אחר שכבר מתו” (ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, סימן שע”ו). לפי מסורתם של חסידי אשכנז, קשור היה ר’ יהודה הכהן עם תורת הסוד שלהם (להלן). מילר (תחצו”ל, עמ’ י”ט) ואלפנביין (שו”ת רש”י, עמ’ 268) משערים, כי היה לר”י הכהן בן נוסף בשם אליעזר, הנזכר בתשובת רש”י: „שני הישישים שרים רבים ונכבדים... ועמהם נטע נעים וגידולי הקדש ר’ אליעזר הכהן בר’ יהודה” (תחצו”ל, עמ’ י”ח).

אך אין כל אפשרות להסכים עמם. התארים מלמדים, כי בניגוד לשני השואלים האחרים, ר’ אליעזר צעיר הוא („נטע”). סדר הזמנים מונע האפשרות שבנו של

13. Neubauer u. Stern, Hebraeische Berichte, 31. הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, נ”ט ובהערות עמ’ ר”ג. ובאשר לתאריך, נראית דעתו של עפשטיין (M.G.W.J., 41) (1897), כי המדובר בחודשים ספטמבר–דצמבר של שנת 1084. תיבת „ונביא” הובאה כדי להדגיש מעלתו ואין לחשבה.

14. הברמן, שם, מפרש עפ”י רה”ש י”ח, ע”ב: „ששקולה מיתתן של צדיקים כשרפת בית אלהינו”. בין כה ובין כה, בוודאי ב”אדם של צורה” עסקינן. לדעת עפשטיין, שם, הוא מאיר בן אברהם, בנו של ר”י הכהן. וראה הערה 12 לעיל.

15. פיוטו של אברהם: „אלהים ביתה מושיב יחידים” נדפס (מערבות, פ”פ דמיון, תע”ד, עמ’ י”ד–ט”ו). בכת”י בודלינה 1103 (דף 109) נאמר לפניו: „מרבינו אברהם כהן בן רבינו יהודה כהן שעשה ספר הדינין”. באקרוסטיכון חתום: אברהם בירבי יהודה הכהן חזק בתורה. דינור מפענח: בירבי יהודה חזק בתורה. (ישראל בגולה, א, 3, 231). אך נראה שטעות היא. גם צונץ (שם, 152), דוידזון (אוצר השירה והפיוט, א, עמ’ 215) ולנדסהוט (עמודי העבודה, 3) מביאים „חזק” וכן מצאתיו בכת”י פריס 650, עמ’ 99.

16. יש”ר מקנדיאה, מצרף לחכמה, מהדורת בסיליאה, דף י”ד, א”ב. דבריו אלה של ר’ אלעזר הגיעו אלינו בנוסחים שונים. ראה מה שכתב על כך י’ דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, 14, הערה 1, ושם הספרות הדנה בתעודה זו.

ר"י הכהן ישאל בצעירותו מרש"י, ובכלל, בהסתמך על הרקע ההיסטורי נראה כי השאלה נשלחה מצרפת ולא מגרמניה.¹⁷

על צאצאיו של ר"י הכהן נמנה גם ר' שמחה משפירא, והוא נוהג לכנותו "זקני".

ראשונים ואחרונים מעידים, כי ר"י הכהן למד לפני רגמ"ה¹⁸. ואכן, דרך הדיוק מסוגיית התלמוד וחלק ממטבעות הלשון האופייניות כ"כ לר"י הכהן, מצויות אצל רגמ"ה.

אפשר, כי בצעירותו למד גם אצל חכמים אחרים. העובדה, שמסורתו ההילכתית שונה בכמה מקרים משל חבריו במגנצא, מסייעת להנחה זו. במקום אחד הוא כותב: "כך מקובלני מרבתיי"¹⁹, אך אין לדעת למי כוונתו. אמנם, בכת"י בודלינה 566 (דף 13א') מפורש, כי ר"י הכהן למד לפני ר' ליאונטין: "ור' שמע מרבו של ר' יהודה הכהן הוא ר' ליאונטין שהיה אומ' ריחא (ד)מילתא הוא ור' אליעזר בן גילו היה חולק עליו ומתיר לאכול עם בשר פת שנאפה עמו טפלה שק' פלאדון, והכי הלכתא והכי נמי פסיקתא"²⁰. אך ספק רב, אם ניתן ללמוד ממקור זה. "רבי" השנוי כאן הוא רש"י, כמפורש בשבלי הלקט: "רבינו שלמה זצ"ל שמע מרבו על ר' יהודה בר' מאיר, שהיה אומר דריחא מילתא, ור' אליעזר בן גילו חולק ומורה דלאו מלתא והתיר הפת לאכול..."²¹.

רש"י לא יכול היה לשמוע מר' ליאונטין, שפעל באשכנז שלושה דורות לפניו. ניתן, אמנם, להדחק ולפרש, כי "שמע מ" משמעו: על אודות. אך, נ"ל, שכל העניין בטעות יסודו. הנוסח בכת"י בודלינה 566 משובש הוא, ככל הנראה, ויש לגרוס כשבלי הלקט: "ור' שמע מרבו על...". חילופי ש' ב'ע' מצויים לרוב בכתבייד.

מעטות מאד הידיעות על תלמידיו. בספרות המחקר²² נזכר אחד: ר' אליעזר הגדול בן יצחק. זאת בהסתמך על דבריו של ר"א מוורמייזא: "ור' אליעזר הגדול למד תורה לפני רבינו שמעון הגדול... ולמד לו תורה הוא ור' גרשון מאור

17. לעניין אחרון זה ראה בער, תרביץ, כ', 321. מאידך, נכדו או נינו של ר"י הכהן פנה אל רש"י בשאלה. ראה להלן בדיון במעמדו. אפשר שאף ר' אליעזר זה מצאצאי ר"י הכהן הוא. קרוב הוא שלפחות אחד הבנים של ר"י הכהן קרא לבנו בשם אביו.

18. מרדכי, במ"צ, רמז רכ"ב; הגהות מיימוניות, טוען ונטען, פ"ו, ה"א (ושניהם תלויים זה בזה!); מהר"ם אלאשקר, שו"ת, סימנים כ"ח, ל"א; שיטה מקובצת לבמ"צ, דף י' ע"א.

19. תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת קופפר, סימן קמ"ג.

20. את הלשון "והכי הלכתא... פסיקתא", יש כנראה, לפרש על פי דבריו של רש"י בפסחים ע"ו, ע"ב, ד"ה "אמר לך רב": הילכתא כרבא וכן הוא בתשובת הגאונים (=פסיקתא). וראה לעניין ריחא מילתא גם בנספח.

21. ח"ב, סימן ל"ו. המספר המציין את רש"י כ"רבי", הוא כנראה ר' שמעיה או רשב"ם, ותורת שניהם מצוייה בכת"י בודלינה 566. שניהם נוהגים לכנות את רש"י בסתם "רבי". על שמעיה ראה מאמרו של עפשטיין (1897) M.G.W.J., 41 (=כתבי ר"א עפשטיין, רע"א ואילך). ובאשר לרשב"ם ראה אר"ז, פסקי ע"ז, ר"כ ושם בסימנים רט"ו-רמ"ב. מכאן שלא כל "רבי" המתייחס לרש"י משל ר' שמעיה הוא, כדרכו של אלפנבין בספרו שו"ת רש"י.

22. גרמניה יודאיקה, ח"א, 192; אפטוביצר, מבוא, 310; הרשלר, סידור ר"ש מגרמייזא, מבוא, 39.

הגולה. וגם ר' יהודה הכהן מסר לו לר' אליעזר הגדול... (מצרף לחכמה, י"ד, ע"א). אך ר"א מוורמייזא מפריד בין ר"ש בן יצחק ורגמ"ה ובין ר"י הכהן. בהתייחסו לראשונים אף השתמש בפעל "למד", ואילו אצל ר"י הכהן: "מסר". בלשונם של חסידי אשכנז הוראתו: מסירתה של תורת הסוד. הוראה זו באה לידי ביטוי גם בהמשכם של דבריו הנ"ל: "וקבלו סוד תיקון התפלות ושאר סודות רב מרב... ומסר לו כל סודותיו... והוא מסר לרבינו אלעזר החזן... ורבינו שמואל חסיד מסר... וממנו קבלתי אני הקטן סוד התפלות ושאר סודות" ²³. מכאן, שבהעדרו של מקור מפורש המלמד על היות ר"א הגדול תלמידו ככלל, עדיף להשאיר זאת בספק.

נראה יותר, שחבר הוא לר"י הכהן. תיאורו כ"בן גילו" של ר"י (לעיל), התנגדותו להוראתו של ר"י בדין אבילות ומניעתו, והעובדה ששניהם השיבו יחדיו לקהל טרוייש (והשואלים פנו מראש אל שניהם!) — כל אלה מסייעים לכך ²⁴.

מאידך, נראה שיש למנות אחרים:

בנו, שמואל, מרבה למסור את הוראותיו, ויש להניח שלמד לפניו, ואולי אף שני אחיו האחרים עמו.

אחד השואלים פונה אליו: "מרנא ורבנא יהודה כ"ץ, אני חזקיה תלמידו מבקש פניו להשיבני על שאלתי" (שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתפ"ז). הלשון: תלמידך, איננה מלמדת בהכרח על קשר של תלמיד לרב, ואפשר שביטוי של כבוד וענווה הוא. אך במקום זה שפירט "מרנא ורבנא" וכפל "תלמידו", יתכן, שיש לפרש הדברים כמשמעם. ר' חזקיה שימש כדיין, ואפשר שמקום מגוריו היה בוורמייזא ²⁵.

אפשר, שגם ר' יצחק הלוי, רבו של רש"י, שימש לפני ר"י הכהן. בתשב"ץ (לר' שמשון בר' צדוק, סימן תקע"ה) מסופר: "רבינו שלמה סיפר מעשה בשנים שבאו לדין לפני רבינו יצחק הלוי בבחרותו, ומינה אחר עמו והפליגו בדין. רבינו יצחק מחייב, ושכנגדו מוכה, שלא היה שם תנאי כפול. וכתב רבינו יצחק ראיותיו לפני הגאון רבינו ליאונטין רבו של רבינו גרשם מאור הגולה, ושמו רבינו יהודה בר' מאיר הכהן הזקן, והוא היה אב ב"ד בימיו ושכנגדו לא כתב כי אם יעברו אם לא יעברו ²⁶, והשיב המורה בקצרה הלכה כמקרא".

23. כת"י פריס 772; י' דן שם. אמנם לפעל "קבל" יש בדבריו של ר"א מוורמייזא גם משמעות של קבלת מסורות הלכתיות. ראה בספרו ל"ו שערים, שער כ"ו, דף יא, ע"א.

24. ראה להלן בדיון במעמדו ובקווים לדמותו. כחבר אחר שלו יש, כנראה, לראות את ר' דוד הלוי. הוא נמנה על חכמי מגנצא המובהקים באותם ימים. קרוב הוא שהוא נמנה על "שאר חכמים", שיחד עם ר"א הגדול מנעו מר"י הכהן להושיב את ר' משולם באבילות. באותו מקור נאמר, שר' שמואל בר' דוד הלוי התנגד לדיעה זו של ר"י הכהן, והבן רגיל למסור הוראות אביו.

25. "ותבעו ר' יעקב בר' נעמן (במרדכי: נחמן) בפני לדין", שם. בשאלתו הוא כותב "ומקצת חבירים שבעירי אומרי", ומכאן שאיננו במגנצא, עירו של ר"י הכהן. בשאלה נזכר ר' אליקים הלוי, ואפשר שהוא בר' משולם. לפני שקבע מושבו בשפירא שהה במגנצא ובוורמייזא. בוורמייזא אף נמצא קבר שתי בנותיו שמתו בצעירותן (לויזון, נפשות צדיקים 1855, 15; גניחובסקי, פירוש ר' אליקים למסכת יומא, מבוא, 9—11). בשפירא אין בתקופה זו קהילה (שבה דיינים!). ראה מה שכתב על ייסודה א. עפשטיין, M.G.W.J., 41, (1897), 25—43.

26. עפ"י דרשת חו"ל, קידושין ס"א, ע"א. כלומר, חסר כאן תנאי כפול, ודיעה זו היא שהתקבלה ע"י המשיב.

אף שמפורש כאן, כי המדובר בר' ליאונטין, רבו של רגמ"ה, קשה מאד להלום הדברים. ר' יצחק הלוי נפטר לכל המוקדם בין השנים 1075—1080, ואולי אף מאוחר יותר. מכאן שנולד בין השנים 1000—1010 (אף אם האריך ימים, ולכך אין כל הוכחה), שהוא הזמן המשווער לפטירתו של ר' ליאונטין²⁷. ואף אם נאחר את זמן פטירתו של ר' ליאונטין בעשר שנים מעל למקובל, עדיין לא יצאנו מידי הסתירה. רגמ"ה אף מתארו כמי שפעל בדור שלפניו: "מופלא בדורו היה" (שו"ת, מהדורת אידלברג, סימן ל"א).

נוכל לסתור זאת גם מצד אחר. רבו המובהק של ר"י הלוי הוא ר' אליעזר הגדול, אשר למד לפני רגמ"ה, תלמידו של ר' ליאונטין. הייתכן, שר"י הלוי המאוחר לר' ליאונטין בשלושה דורות, ואשר למד לפני תלמיד תלמידו, ישמש דיין (או בורר) בימיו?

נראה לי, כי במקור שהיה לפני בעל התשב"ץ — או לפני מי שהוסיף המעשה הנ"ל בספרו²⁸ — צויין רק השם ר' יהודה הכהן, ואולי גם ה"זקן" או ליאונטין²⁹, כשהמכוון בהם לר' יהודה השני. ר' שמשון בן צדוק — או מעתיק מאוחר יותר — הוסיף ופירש בטעות, כי הוא רבו של רגמ"ה³⁰.

מ ע מ ד ו

כאמור, עוד בימיו של רגמ"ה נמנה ר"י הכהן על חכמי מגנצא המובהקים. נראה, כי לאחר מותו של רגמ"ה הוכר ר"י הכהן כגדול החכמים באשכנז. שאלות רבות הופנו אליו ממרכזים שונים של היישוב היהודי באירופה: גרמניה³¹, צרפת הצפונית³², הונגריה³³ וכנראה אף מפולין³⁴. המספר הגדול של תשובותיו —

27. ראה גרמניה יודאיקה, ח"א, 187; א. עפשטיין 469, (1897), M.G.W.J., 41. איגוס איננו עקבי. ב Urban Civilization, I, 39 קבע שנות חייו של ר' ליאונטין 930—1010 ושל ר' יצחק הלוי 1000—1070 (שם, 47). מאידך, קבל המסופר בתשב"ץ כלשונו (J.Q.R., 43 (1952), 171), וסובר כי ר"י הלוי שאל מר' ליאונטין. העשה זאת בטרם מלאו לו עשר שנים? אם אכן נספה ר' יהודה, "ראש לנהרגים" ב-1012 (לעיל), הרי שר' ליאונטין נפטר לפני כן. שאל"כ, וודאי היה נמנה בין הנוכחים בישיבה בתפילת ראש השנה, והיה הוא המכריע. ואף אם נאלץ להיעדר, היו שולחים אליו ומבקשים הכרעתו בויכוח, בו נטלו חלק בני הישיבה כולם. מניינו של בעל היוחסין ביחס לתאריך פטירתו של ר"י הלוי ודאי שמוטעה הוא, ואכמ"ל.

28. סיפור זה מצוי בסוף התשב"ץ בחלק המצויין כ"תוספת". השינויים בין כתבי היד של ספר זה רבים מאד. ב 5 כתבי יד שלו, אותם בדקתי, אין מעשה זה מצוי כלל.

29. כינוי זה ניתן לאנשים שונים ששמו יהודה, ע"ש הכתוב "גור אריה יהודה" (=Lion). ראה עפשטיין 558, (1905), M.G.W.J., 49. נוכל לצרף לכך הוכחה חשובה. בכת"י מונטיפיורי 108, דף 41 עדות על נוהג לצרף הכינוי ליאונטין לאנשים ששמו יהודה בכתיבת גיטין. ראה גם להלן הדיון בכת"י פריס 353 (סדר טעמים).

30. אין לתמוה על פנייתו של ר"י הלוי אל ר"י הכהן, כשמצוי הוא אצל רבו, ר"א הגדול במגנצא. ר"י הכהן נתפרסם כמומחה בדיני ממונות (להלן). ראוי להסמך לכאן את פנייתו של ר"י הלוי, לאחר ששימש כמורה הוראה בוורמייזא, בשאלה אל ר"י הכהן: "ועל גדיבות יקום הוא מרנא ר' יהודה הכהן תשוקת נפשי ומתמד עיני, רובי שלום... כחשק לוי גאמן בכל ביתו... יבין מו ר י... (שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתצ"א).

31. מוורמייזא, שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתצ"א. אפשר שגם תתפ"ז (שם) ממנה היא. ראה לעיל בדיון בתלמידיו.

32. שאלת קהל טרוייש ממנו ומר"א הגדול, להלן.

בידינו כמעט 60 ששרדו מהן — מעיד בבירור על סמכותו. אין בידינו תשובות כה רבות מכל חכם אחר שפעל באשכנז במאה הי"א אחרי רגמ"ה. כמה מן החכמים שפנו אליו בשאלות שימשו כדיינים בקהילותיהם, ובבעיות קשות פנו אליו³⁵. הוא אף נתבקש להכריע בסכסוכים שפרצו בין הקהילות או בתוך הקהילות עצמן³⁶.

באחת השאלות מפורש: „ועכב ראובן תפלות על שמעון עד שבררנוי לקבל טענותיהם לשאול דינם מאת אדוני, וגזרו קהלות עליהם את הדין בהוראת דין אדוני” (שו"ת מהר"ם, ד"פ, תת"פ).

לדעת א' עפשטיין (38, M.G.W.J. 41 (1897)) ניתן ללמוד מכאן, שר"י הכהן שימש כרב ראשי או בורר (Öberrabbiner oder Schiedsrichter) של קהילות הריינוס. הוא לא פירט דבריו; אך אם כוונתו למינוי רשמי, אין לכך כל סיוע ממקור זה, או מכל מקור אחר³⁷. משמעות הדברים היא, כי הקהילות הסכימו מראש בגזירת חרם לקבל הכרעתו של ר"י הכהן.

אף שרק חלק מתשובותיו בידינו, נראה, שרשאים אנו להסיק, כי עיקר פירסומו בדיני ממונות הוא, בתחום הנרחב של „חושן משפט”. רובן הגדול של השאלות מתחום זה הוא.

ההכרה הגדולה במעלתו והערכתו גם ע"י בני הדורות הבאים במגנצא עולים מתשובתו של ר' משולם בר' משה (נפטר במגנצא בתתנ"ה):

„וששאלת ראש חדש טבת שחל להיות בשבת במה מפטירין? יש מבני קהלינו שאומרינן שמפטירין ברני ושמחי, ויש מהן שאומרינן שמפטירין בהשמים כסאי... ומצינו בהלכות גדולות (שהרי) [ש]צריך להפטיר ברני ושמחי, אבל במקומינו נהגו להפטיר בשל ראש חדש, מפני כבודו של רבי יהודה הכהן הזקן שהורה [כן], וקימ' לן במקום שיפול העץ (שם יהוא) שם יהו פירותיו, כמו שמפורש למעלה בתשובת רבי יהודה הכהן הזקן”³⁸.

הרי מפורש שהעדיפו משום כבודו את דעתו על זאת שבהלכות גדולות. קרוב הוא

33. „ארץ הגר”. שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתק"ד (וההולך למעגנץ... ולקנות שם חפצים שהם מבקשי' הנה בארץ הגר”).

34. „ובעת החירום שהיה בפלגנו (באו"י: בפלג'ו. ובראבי"ה, שם, נוסחאות אחרות) שללנו שובי' מן עיר פרגמוט (באו"י: פרימוט)”. (ראבי"ה, ח"ד, עמ' קט"ו; או"י, ח"א, תרצ"ד). השאלה ממקום מגוריהם של השבויים היא, אלא שאין ביטחון שבעת השאלה עדיין שוהים הם בפולין. העיר פרימוט היא כנראה פשמישל (Przemysl).

ראה: ברוצקוס, היסטארישע שריפטן, א, 67; טיקוצינסקי, גרמניה יודאיקה, ח"א, 274; קופפר ולויצקי — Zródla Hebraikje Do Dziejów Słowian (1956), 41—42.

35. מפורש כן בשו"ת מהר"ם, ד"פ, תת"פ, תתפ"ו. נראה שכך הוא גם בסימנים: תתע"ה, תתפ"ח, תת"ק, תתק"ב, תתק"ב. אך באלה מקום לבעל דין לחלוק.

36. ראה שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתפ"א ושאלת קהל טרוייש, להלן.

37. אך, כאמור, לדעתי יש לייחס לו את המסופר בתשב"ץ: „והוא היה אב ב"ד”.

38. מעה"ג 47—48 (וראה הערה 90 להלן!). הסיום: „כמו שמפורש וכו'” משל בני מכיר הוא. כאמור, מובאת תשובה זו באמרכל בשם „ספר הדינים”. מלבד „הזקן” כונה ר"י הכהן: „מורה צדק” ע"י בני מכיר (סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רע"ז); „כהן צדק” ע"י ר' חזקיה (שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתפ"ו); „החסיד” ע"י ר' עמרם ממגנצא (שבלי הלס, סימן ק"צ), אך במקבילה בפרדס חסד כנוי זה בד' קושטא וורשה. עהרנרייך הוסיפו בהסתמכו על „שבלי הלס”.

שאף באבילות על פחות מבן שלשים נהגו בוורמיזא ובמגנצא עפ"י הוראתו ושלא כמנהג בבל (מעה"ג, 49 והמובא מכ"י פרמא 1033 לעיל).

אמנם מצינו, כי ר' אליעזר הגדול ושאר חכמי מגנצא לא הניחו לו להושיב את ר' משולם באבילות על זקנו ר' איתאל³⁹. אך זאת, כנראה, משום שבא הוא לשנות המנהג הקיים במגנצא. שאל"כ אין להבין מדוע התנגדו כל החכמים לדעתו. בתשובתם המשותפת לקהל טרוייש חתום ר"י הכהן לפני ר"א הגדול (להלן).

שני דורות מאוחר יותר עדיין מתייחסים אל צאצאיו בכבוד רב. רש"י השיב לנכדו או לנינו: „אל אדוני ומורי אב תפארת הכהונה הרב ר' אברהם בר' מאיר הכהן אני צעיר גדולי משרת בית אביו משיב שלום כתלמיד לרב"י⁴⁰. דברים אלה כתב רש"י בימי זקנתו ובהתבטאות שאיננה רגילה בדבריו⁴¹. אין ספק, כי הד של ההערכה היתירה לר"י הכהן עולה כאן („בית אביו"). בלשון דומה כתב אליו ר' יעקב בר' יצחק הלוי: „הנבהל להשיב את פני א' מקטני יושבי ספסל רגליו... כי מי אני להרים ראש ולפצו' ולצפצף נגדו, אך תלמידך אני..."⁴².

פתיחות של נימוס וכבוד מעין אלה, אינן רגילות בפיהם של חכמי אשכנז במאה ה"א. ואין לקבלן כשגרת לשון בלבד. כאמור, זכה בן נוסף של המשפחה, ר' מאיר — שנספה במגנצא ב'1084 — להערכה דומה.

קוים לדמותו

תשובותיו של ר"י הכהן מעידות בבירור על בטחונו העצמי בכוח שיפוטו ובהכרעתו. שלא ככמה חכמים מובהקים אחרים באשכנז במאה ה"א (כגון ר' יעקב בר' יקר, ר' שלמה בר' שמשון ור' נתן בר' מכיר), איננו מיראי הוראה. פסיקתו ברורה וחד-משמעית היא. בתשובותיו שבידינו אין אף לא מקרה אחד בו מצאנוהו מהסס או מתחמק מתשובה⁴³. בכמה הלכות חלוק הוא על חבריו במגנצא, ואיננו נכון

39. מעה"ג 50 ובמקבילות. המקור בספרם של בני מכיר. הנוסח „ולא הניחו... ושאר חכמים" הוא הנכון, וכן הוא בראב"ה. אך באו"ז „ושאר חכמים" נקשר בטעות למשפט הבא וכן בכת"י פרמא 1033, דף 2 ב', וכבר חש בעל האו"ז עצמו בקושי שבנוסחתו, ראה שם.

40. מעה"ג 11, וראה המקבילות אצל אלפנביין, שו"ת רש"י, סימן פ"א, 107. עליהם יש להוסיף: שבלי הלקט, ח"ב, סימן כ"ט.

41. ראה שם. דבריו „ולבן ביתי" (בפרדס: בתי) מתייחסים, כנראה, לרשב"ם נכדו. כי אם נפרשו מלשון בית, יש כאן טעם לפגם, ואיננו מתאים לרוח הכבוד באיגרת כולה. ראה ברלינר 288, M.G.W.J., 21 (1872). הוא מגיה שם: „צעיר גידולי משרתי אביו", אך אין בה צורך וקשה להולמה, כי תיבת „גידולי" תהא תמוהה. נראית דעת עפשטיין 38, M.G.W.J., 41 (1897). המפרש (מבלי להתייחס להגהת ברלינר) צמח קטן הגדל במקום הכביסה של אביו. ובדומה במכתבו של רש"י אל נתן בן מכיר: „מטע עין רוגל הניתן לכביסה רפוש ודלוח" (עפשטיין, שם) חופש מטמונים, 1.

42. שו"ת הרשב"א, ח"ב, סימן ל'; עפ"י ד"ר, תולדות אדם, ליוורנו, ת"ז, וראה שם דבריו כולם. בסיום התשובה מצויין: „וזאת התשובה הועתקה מכתבת יד רבינו שמואל החסיד בן רבינו קלונמוס, אביו של רבינו יהודה חסיד מריינשפורק. והשאלה והתשובות כלן שלחם אלי רבינו (=רבינו) ידידיה בן הרב רבי ישראל להודיעו דעת".

43. ר' שמחה משפירא מעיד, כי במקרה אחד חזר בו ר"י הכהן מפסקו (הראב"ה, כת"י מונטיפיורי 115 — אצל אפסוביצר, מבוא, 274 בשינויים קלים). אך אין עניין זה שייך לכאן.

לבטל דעתו מפני דעת המרובים. אפשר, כי מסורת הלכתית אחרת היתה לפניו (להלן).

בתשובות רבות דוחה הוא מראש ובהחלטיות כל דיעה אחרת, שאיננה תואמת את הכרעתו: „ואין לחוש לדברי הבטלה שנשמעו לכם... ואין לאוסרה מספק, הלכך תנשא” (או”ז, ח”א, תרצ”ד). „הלכך בכל צדדי” אין בדבריו כלום” (שו”ת מהר”ם, ד”פ, תתפ”ד). „ואם נפש אדם לומר... לאו כל הימנו” (שם, תתפ”ו) וכאלה לרוב בתשובותיו⁴⁴.

כן דחה הלכה שיוחסה לרב יהודאי גאון, ואשר התנגדה לדעתו, בטענה שמישהו אחר כתבה⁴⁵.

אין בידינו ללמוד על יחסו אל השואלים. בעת העריכה הושמטו בד”כ הפתיחות והסיומים. בתשובה אחת נשמרה הפתיחה: „לחכם ונבון בקי בחדרי תורה, הוא יקבל שלום מאדון השלום וממני יהודה כהן...”⁴⁶.

מעניינת הידיעה, שמוסרים בני מכיר, על דרכו ליתן השאריט מסעודת שבת, שחל בערב פסח, לכלב או לנוכרי (סידור ר’ שלמה מגרמיזא, עמ’ רע”ז). הלכה זאת נדונה במקומות שונים ע”י גאוני בבל ובספרות של חכמי אשכנז במאה ה”א, אך לשון זו „או לנוכרי” (ביחס לשבת) איננה מצוייה בהם ונוכרו בעלי חיים בלבד⁴⁷.

המסירה לנוכרי ע”י ר”י הכהן יכולה להיות רק במתנה, שהרי המדובר ביום השבת. אך ייתכן, שלפנינו העברה של לשון המשנה, שנאמרה על ימות החול, „ומוכרו לנוכרי” (פסחים, כ”א, ע”א), ועדיין ספק אם יש ללמוד הימנה על יחסו לנוכרים.

חשיבות יתירה ליחסו אל שלטון הקהל, כפי שבא לידי ביטוי בתשובתו שנשלחה אל קהל טרוייש (Troyes). עליה חתומים שני חכמים: „יהודה כהן בר רבי מאיר אליעזר בר רבי יהודה” (כל”ב, סימן קמ”ב), והיא יוחסה לחכמים אחרים. לדעת י’ בער מאוחרת היא ונכתבה בסוף המאה ה”ג. סיוע לכך מוצא הוא באריכות התשובה, בעובדה שלא נזכרה בספרות הרבנית הקדומה, בהימצאותה ב”כל בו” בתוך „דינין מה”ר פרץ” (תלמידו של ר’ יחיאל מפריס) ובמציאות ההיסטורית המתוארת בשאלה (הגויה המחפרת את היהודים)⁴⁸. שונה דעתו של א’ איגוס, הסובר כי ר”י הכהן הוא ר’ ליאונטיין, רבו של רגמ”ה. הוא דוחה בצדק את טיעונו

44. ראה להלן בדיון בדרכו בכתיבת השו”ת ובמטבעות לשונו.

45. שבלי הלקט, סימן ק”צ, בפרדס דף ש”ג — חלק מן התשובה. מעניינת הוכחתו שם: דהכי כתוב התם כשנפלין שתי שבתות, ואי סלקא דעתא דרב יהודאי אמרה, פה קדוש כרב יהודאי משתעי כי האי לישנא?

46. ראבי”ה, כת”י אוקספורד 637, דף 287 ב’, סימן תתר”ג. אצל אפטוביצר במבוא, 294, בטעות: סימן תתר”ו, ושם אף שינויים קלים בנוסח.

47. המקור בפסחים מ”ט, ע”א. וראה: הלכות פסוקות מן הגאונים, סימן קנ”ט; שערי תשובה, סי’ צ”ג, רצ”ד; אוצה”ג, פסחים, חלק התשובות, 65—66; מעה”ג, 14; מחזור ויטרי, 255; הפרדס דף מ’; האורה, 184; שבה”ל, סימן ר”ו; והמובא שם בהמשך הדברים ע”י בני מכיר. השימוש ב”כלב” — שאיננו במשנה בפסחים כ”א, ע”א — הוא בהשפעת הסוגיה שם (ל”ב, ע”א) ביחס לתרומה: „שאם רצה הכהן מריצה לפני כלבו”.

48. במאמרו הגדול: היסודות וההתחלות של ארגון הקהילה היהודית בימי הביניים, ציון, ט”ז, תש”י, 38, הערה 31.

של בער: רבות הן תשובות של חכמים ראשונים שלא מצאנום אלא אצל מאוחרים. חכמים שונים כתבו בעת ובעונה אחת תשובות ארוכות וקצרות. ותימה הוא שחכמים מסוף המאה הי"ג לא יזכירו בדיונם כל חכמים שקדמום (ודנו הרבה בנושאים אלה!). כמצוי בתשובות בני המאה הי"ג⁴⁹. על אלה ניתן להוסיף טענה אחרת, והיא אולי ראשונה במעלה, ובה צריך היה לפתוח את הדיון:

היכן מצינו במאה הי"ג שני חכמים בשם זה שפעלו בצוותא? אף אם נניח, שהכוונה לר"א בן יהודה בעל ה"רקח", לא מצינו בימיו חכם בשם ר' יהודה בן מאיר הכהן (החותם על התשובה לפניו). יש להניח, כי בעיה, שעוררה מחלוקת חריפה בקהילה, תופנה אל חכמים מפורסמים⁵⁰. אך מאותה סיבה עצמה קשה לקבל את דעתו של איגוס. לא מצאנו חכם בשם ר"א בן יהודה בתקופתו של ר' ליאונטין⁵¹.

הפיתרון לבעיה זו טמון בנוסח שונה, המצוי בשלושה כתבי יד⁵², בהם חתומים על תשובה זו ר' יהודה בר' מאיר הכהן ור' אליעזר בן יצחק (ולא בן יהודה). הלא הם ר"י הכהן דידן וחברו ר' אליעזר (או אלעזר) בן יצחק, המכונה "הגדול". כאמור, פעלו שניהם בצוותא במגנצא, ומטבעות לשונו של ר"י הכהן מצויות בתשובה⁵³. איפיונה של קהילת טרוייש ע"י השואלים: "אנו שקהלנו מתי מספר", הולם יותר את המחצית הראשונה של המאה הי"א מאשר את המאה הי"ג⁵⁴.

בתשובה זו באה לידי ביטוי בבהירות רבה דעתם של ר"י הכהן ושל ר"א הגדול על תפקידיה וסמכותה של הקהילה. לקהילה סמכות לחייב ולכוף כל בניה בדרכים שונות לציית לתקנותיה מכל סוג שהוא, כאשר אלה נתקבלו על דעת הרוב: "בטל יחיד במיעוטו והמרובין רשאים להשביע ולגזור ולפדות (בכתבי היד: ולנדות) ולהפקיר ממונו ולעשות סייג לכל דבר" (עפ"י ד"ר, נאפולי, ר"ן).

49. Agus, J.Q.R., 43, (1952) 153—176. ראוי להוסיף, כי אחרי ההלכות של ר' פרץ, לפני התשובה מצויין: "עכ"ל הר"ף ז"ל", וקיימת א"כ הפרדה בין השניים.

50. אלא א"כ נקבל השערתו של מורי פר"א אורבך (בעלי התוספות, תשט"ו, 410) המציע להגיה: יהודה בר' משה הכהן (מפריידברג). אך נ"ל, שיש להעדיף הגהה אחרת, אשר לה סיוע מכתבי יד.

51. ברור, שאין לקושרו עם ר' אלעזר בר' יהודה הנזכר ע"י ר"א מוורמייזא, בעל ה"רקח", כבן זמנו של ר' קלונימוס מרומי. ככל הנראה, טעות בנוסח היא, והמכוון בשם זה לבעל ה"רקח" עצמו (ראה עפשטיין, הגורן, ח"ד, תרס"ג, 101). ואף אם לא כן הוא, ביאתו של ר' קלונימוס מרומי לוורמייזא היתה בסמוך לשנת 1070, שלשה דורות אחרי ר' ליאונטין.

52. כת"י מונטיפיורי 101, דף 43 ב'; כת"י קמברידג' 498, דף 5 ב', (אך אפשר ששני כתבי יד אלה תלויים זה בזה. מספר שיבושים דומים בשניהם); כת"י "ארחות חיים", שהיה לפני שד"ל (מגד ירחים, א, 8; אגרות שד"ל, תרנ"ג, 1236) ואיננו זיהה עם שני הנ"ל. התשובה מצוייה גם בכת"י רביעי: בודלינה 2697, דף 94 ואילך, אך סיומה, ובו שמות החותמים, חסר. שד"ל, שלא יכול היה לעמוד על זמנם המדויק של חכמים אלה, בגלל מיעוט המקורות אשר לפניו, סבר כי הם ר' ליאונטין ור' אליעזר הגדול. אך אין כל אפשרות שר' ליאונטין יחתים עימו חכם שחי שני דורות אחריו ולמד אצל תלמידו, רגמ"ה; ומה גם שהשואלים פנו מלכתחילה אל שני המשיבים. א. עפשטיין שיער כי המדובר בר"י הכהן השני. ראה בביקורתו על גליה-יודאיקה, 469, M.G.W.J., 41.

53. "כך דעתנו נוטה" בפתיחת התשובה. "ואם כדברי... אלא לאו כל הימנו" ואחרות. ברור שמטבעות הלשון כשלעצמן אינן יכולות לשמש הוכחה לבעלותו.

54. על מעמדה החשוב כבר במאה הי"ב, ראה: Gross, Gallia-Judaica, 232 ff.

זהו המקור המפורש הראשון, מבין אלה של חכמי אשכנז שהגיעו אלינו, בו מובעת זכותו של הרוב לכופ רצונו. חידוש חשוב אחר בטיעונם. אין הם מבססים כקודמיהם את סמכות הקהל על כוח היותו בית דין. יתר על כן, לפחות בדבר אחד סמכות הקהל עדיפה על זו של בית דין: טענת איבה ותחרות — חוסר אובייקטיביות — איננה תופשת לגבי קהל, ואין לפסלו בכך, אף שהיא תופשת לגבי בית דין.

ובאשר לזכותה של קהילה אחת להתערב בסדרים של חברתה מבחינים הם בין „דברי הרשות” בהן כל קהילה סוברנית היא, ובין שמירה על קיום המצוות, בהן זכאית קהילה אחת לכופ רצונה על אחרת. מגמתם לחזק שלטון הקהל ולבססו עולה בבירור גם ממקומות אחרים בתשובתם.⁵⁵

יצירתו הספרותית

לפי מסורתו של ר"א בעל ה„רקח” קשור, כאמור, ר"י הכהן עם תורת הסוד של חסידי אשכנז, והוא שמסרה לר"א הגדול. השלשלת הגיניאלוגית שמסרה בעל ה„רקח”, אף קושרת את צאצאיו של ר"י הכהן עם תורה זו. ייתכן, כי במקור נוסף מתורתם של חסידי אשכנז עדות על קשר זה.⁵⁶ אך לא מצאנו לו עדות בשרידי תורתו של ר"י הכהן עצמו. אמנם בכת"י פריס 353 („סדר טעמים”) מצויים פירושים למקרא — ע"ד הסוד של חסידי אשכנז בשמו של ר' „ליאונטין”. י' לוי שיער, כי הוא רבו של רגמ"ה.⁵⁷ לכאורה, ניתן היה לייחס גם לר"י הכהן דידן, שהרי, כאמור, ניתן גם לו — ולאחרים בשם יהודה — כינוי זה; והרי דווקא ר' יהודה „השני” הוא הקשור במסורת הנ"ל עם הקבלה האשכנזית. אך באמת אין להקדים אותם פירושים לפני המאה הי"ב.⁵⁸

אין, א"כ, בדינו כל ידיעות של ממש על פירושים למקרא או פיוטים שכתבם ר"י הכהן.⁵⁹ חיבור אחר יוחס לו ע"י ש' אידלברג: „נראה שזהו ר' יהודה בעל

55. דנתי בנושא זה בפירוט — תוך השוואה להשקפתם של חכמי אשכנז אחרים במאה הי"א — במקום אחר.

במרדכי מובא פסק של ר' יהודה הכהן בעניין חרם היישוב, אך תשובת מהר"ם מלמדת שהמדובר ברבו, ר' יהודה בר' משה מפריידיברג:

„מכאן היה דן ה"ר יהודה כהן שזה כבר עברו שנתיים ששאלתני... שנתגרו דה"ה לענין ישוב, דהיכא דהוה בו טובי העיר והחזקונוה בישוב... דדר ב' אבוה בשופי שנה או שנתיים, והטעם טוענין ליורש היכי דדר ב' איהו ג' שנים בשופי, ממורי הר' יהודה הכהן שמעתי שה' דן כן. אין נ"ל טעם גמור...”. (מרדכי, ב"ב, תקל"ו).

(שו"ת מהר"ם, ד"ל, סימן רי"ג).

ר' יהודה זה הירבה לטפל בבעיות הקשורות באירגון הקהילה. ראה אורבך, שם, 409—410.

56. בכת"י אוקספורד 1567: „ומצאתי בס' הרב ר' אברהם הכהן הגדול.” י' דן (תורת הסוד של חסידות אשכנז, 49) מעלה האפשרות, כי מדובר באחד מצאצאי המשפחה.

57. R.E.J., 49 (1904) 231—243.

58. ראה עפשטיין 570—557, M.G.W.J., 49, (1905), למעשה גם י' לוי חזר בו (R.E.J., 153—154, (1907), 53). תמוה הוא ששיבוש זה חוזר במבוא למהדורת פירוש ר"י קרא, שהוצאה לאחריה במוסד הרב קוק.

59. מבנו אברהם נשמרו פיוטים (לעיל) ומאברהם (נכדו או נינו) נשמר פירוש למקרא

„ספר המצוות“ הנזכר במדרכי ב"ק, רמז קע"ב (תשובות רגמ"ה, 99). אך מניין שר' יהודה זה כהן הוא? (או שם אביו מאיר). ובכלל, במדרכי מפורש: „ושוב מצאתי כן בספר המצוות משום רבינו יהודה...“. דעתו מובאת, אך אין הוא בעל החיבור.

„ספר הדינים“ הוא השריד היחיד מתורתו של ר"י הכהן שהגיע אלינו. נכללו בו תשובותיו של ר"י הכהן, ומעשים שהובאו לפני בית דינו ונוסחו אחר־כך כשו"ת.

הראשונים מכנים אותו גם בשם „ספר הדינים“. בששה מקומות „ספר הדינים“ (או „הדינים“), אך נראה, ששם זה בטעות מקורו וברוב המקרים באשמת מעתיקים⁶⁰. השם „ספר הדינים“ (או „הדינים“) מצוי לראשונה בפיהם של חכמי אשכנז במאה ה"ב, אך לא אצל בני המאה ה"א. בני מכיר מכנים את הספר: „תשובות רבינו יהודה הכהן“⁶¹. ייתכן, א"כ, כי ר"י הכהן עצמו לא קרא לספרו — קובץ תשובותיו — בשם מיוחד. הוכחה מכרעת אין. מקור השם אף הוא מסופק. ייתכן שנעוץ הוא בריבוי העניינים והנושאים הנדונים בו, ואולי בעובדה שרובם מהלכות הקשורות ב„חושן משפט“. אך באמת היו חכמים שכינו כן ספרי הלכה, שמחבריהם לא קראום בשם. דוגמה בולטת לכך בכת"י מונטיפיורי 103. הכותב מכנה בשם „ספר הדינים“ את ספרו של הראב"ן, את התשב"ץ לר' שמשון בן צדוק וספר שחבר ר' יהודה הכהן בן דוד⁶². הוא אף מפרש: „ואתחיל לכתוב לקטות מספר הדינים, שקבץ תלמידו של הרשב"א ז"ל ולא זכר שמו, אלא שכתב, שכל זה הוא כפי מה שקיבל מן הרב הנזכר“ (דף 217א).

שם הספר הטעה כמה חוקרים, שחשבוהו ללקט של הלכות ואף מנהגים.

בשו"ת מהר"ם, ד"פ (סימנים תתע"ג—תתקי"ג) מצוייה חטיבה שלימה שהועתקה מספר הדינים, והיא כוללת ארבעים ואחת — או 42 — תשובות⁶³. חטיבה זו היא

(הפרדס, דף צ"ג. בכת"י מוסקבה 705, דף 206: „מ פ י רבינו אברהם כהן“ כהשערותו של בובר, מבוא לספר האורה, 103).

60. במדרכי, ב"ב, תקפ"ט. אך מקור דבריו שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתס"א — או ששניהם העתיקו ממקור משותף. — ושם הנוסח: ספר הדינים. בהגהות מיימוניות דפוס קרשטא רס"ט פעמיים: הלכות אבל, פ"י, ה"י; הלכות טוען ונטען, פ"ו, ה"א. מקור דבריו הוא הראב"י (וודאי בהלכה הראשונה) ושם: דינים. יתר על כן, בהגהות מיימוניות, דפוס ונציה רפ"ד בשני המקומות: דינים. (ר"א שישא הלוי מלונדון מסר לי בטובו, כי בהגהות מיימוניות כת"י ששון, בהל' טוען ונטען, הנוסח: „ס' הדינים“). שו"ת הרא"ש, כלל י"ז, סימן י"א (לפי ד"ר דפוס ונציה, שי"ג. בדפוסים מאוחרים: י"ז, י"). פסקי ריקאנטי, סימן רפ"ז (ומקור דבריו בראשונים שקדמוהו, להלן, ואלה מביאים: דינים). שו"ת מהר"ם אלאשקר סימן כ"ח. אך בסימן ל"א קראו: „ספר הדינים“.

61. סידור ר"ש מגרמניא, עמ' רע"ז, וראה להלן בדיון בשימוש בספר הדינים.

62. הרי לפנינו שני חכמים בעלי אותו שם, שספרם כונה בשם זיהה. כהן שלישי שלו ספר בשם זה הוא ר' משה בר' שלמה, תלמידו של ר"ת (הרא"ש קידושין, פ"א, אות כ'). וראה אורבך, בעלי התוספות, 159). בכת"י שוקן (אסף, ציון ד' (תרצ"ט) 105) נמצא אף „ספר הדינים“ של ר"ת. ספרים נוספים בשם זה אצל חיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, אות ד, כ"ז—כ"ט; בן יעקב, אוצר הספרים, עמ' 110.

ד"ר י' זוסמן העיר לי, כי לדעתו ניתן שם זה לספרו של ר"י הכהן על שהיה מעין לקט ואוסף של שו"ת שונות של ר"י הכהן וחכמים אחרים שקדמוהו.

63. סימן תתצ"ח כולל בתוכו שתי שו"ת. אך ספק אם הראשונה גם היא של ר"י הכהן. חסרות בה מטבעות לשונו החוזרות בתשובות האחרות. צונץ, שם, לא התייחס לשאלה זו.

הבסיס העיקרי לדיון בטיב הספר ובמבנהו המשוער. צונץ (Literaturgeschichte, 611) היה הראשון שייחסה לר"י הכהן, ואין ספק שהצדק עמו:

(א) לתשובות הנ"ל מבנה אחיד ומטבעות לשון קבועות. הרווחות בתשובותיו המפורשות של ר"י הכהן ואפייניות לו.

(ב) שמו מפורש בשתי שאלות המופנות אליו.

(ג) שתי הלכות המובאות במקום אחר בשם „ספר הדינים” מצויות בחטיבה זו. אחת אף בציטוט מדויק.⁶⁴

נראה, כי לפנינו חטיבה רצופה מ„ספר הדינים” ולא לקט ממנו. אף שרוב ההלכות בדיני ממונות הן, מצויים חריגים. גם אם נסביר שמלקט מסויים מעוניין היה בנושאים המגוונים והשונים של דיני ממונות, מה ראה להצמיד להם הלכות שונות, שאינן קשורות בהם כלל. יתר על כן, בידינו שו"ת נוספות מדיני ממונות שהיו בספר, ולא הובאו בחטיבה זו. ומה ראה מלקט לדחות? ובעיקר: בסימן תתפ"ט מפורש בתחילת התשובה: „... שאין שמעון יכול [לטרוף] מלוי מאותן מטלטלי שקנה מאובן כלום כדאמר לעיל בע"ח [מאחר] כר". בשאלה, או בתשובתו זו, אין כל מקור אליו יתייחסו הדברים. הם רומזים לדבריו בתשובה הקודמת בה הובאה הלכה תלמודית זו כולה.⁶⁵

מה ראה המעתיק להביא דווקא חטיבה רצופה זו? ייתכן שרק היא — מכלל הספר — היתה בקלף אשר לפניו, ואולי נראתה לו חשובה במיוחד. בהנחה שאכן חטיבה רצופה היא, ניתן לקבוע כי השו"ת רוכזו בספר לפי נושאים, אך בלא עריכה קפדנית ומדויקת. מתוך 41–42 השו"ת הנ"ל, 39 עוסקות בדיני ממונות,⁶⁶ ולהן חלוקה פנימית:

(א) סימנים תתפ"ג—תתפ"ב: דיני ירושה. (ב) תתפ"ג—תתפ"ה: גביית חוב. (תתפ"ו—תתפ"ז חוזרים לעסוק בדיני ירושה). (ג) תתפ"ח—תתפ"ד: כאשר אדם שלישי קשור בענין, והנתבע כופר באחריותו. (ד) תתפ"ה—תתפ"ד: הלכות שותפים. (ה) תתפ"ה—תתפ"ט: הלכות שכנים (בעלות על קרקע ובית + שבועה עליהם). (ו) תתפ"א—תתפ"ב: גרמא בנוזקין.⁶⁷

השו"ת האחרונה (תתפ"ג) עוסקת בדיני בשר וחלב, ואפשר שמסיבה זו לא כללה צונץ בתוך החטיבה, שנלקחה מספר הדינים. אך לא נראה להוציאה. דרך הדיוק מסוגיית הגמרא ומטבעות לשונו של ר"י הכהן מצויות בה. וצונץ עצמו מודה, כי תתפ"ח, שאיננה קשורה לממונות אלא לדין חליצה וייבום, מן החטיבה היא. אף

64. ציטוט מ„ספר הדינים” המובא בשו"ת מהר"ם, ד"פ תש"ב מצוי שם בסימן תתפ"ה (ויש להוסיף הקבלה זו בהערותיו של בלוח שם). הלכה שמביא ר' שמחה (ראבי"ה, תתפ"ד) בשם ספר הדינים מצוייה בסימן תתפ"ח (על הראשון העיר כבר צונץ, שם).

65. אמנם מקום לבעל דין להידחק ולפרש שהמלקט הסמיך קיצר ורמז. אך עובדה היא ששו"ת רבות אלה מובאות באריכות ובפירוט בצורתן הארכאית.

66. ירושה, דיני שותפים, אונאה, גביית חוב, בעלות, הלוואות, גרמא בנוזקין, הלכות שכנים, שבועה וקבלת עדות בדיני ממונות. ייתכן, כי חריגים המעטים נשאלו עם קודמותיהם ע"י אותו שואל ולכן הוצמדו והושארו כך.

67. כאמור, אין הקפדה מלאה על חלוקה זו (למעט קבוצה ג'). מתוך 10 שבראשונה רק 6 במפורש בירושה. גם בקבוצה ד' מתוך ה-10 יוחדו 8 שו"ת לדיני שותפין (תת"ק — קבלת עדות גביית חוב, ואולי גם כאן במקרה של שותפות).

ייתכן, כי אחר דיני ממונות נמצאו ב"ספר הדינים" הלכות איסור והיתר, ושאלה זו גבלה ביניהם ובטעות צורפה. אך הוכחה של ממש — אין. מובאות אחרות מ"ספר הדינים" — מלבד החטיבה הנ"ל, מלמדות, כי הוא כלל שו"ת מכל התחומים: הלכות תפילה (ספר הפרדס, עמ' ק"נ), ייבום וחליצה (או"ז, ח"א, תרע"ז. נוספת על הנ"ל בשו"ת מהר"ם), עגונה (או"ז, ח"א, תרצ"ד), כתובה (ראבי"ה, תתקע"ו, תתקצ"ד), אבילות (ראבי"ה, תתמ"א, ובמקבילות הרבה), שחיטה (או"ז, ח"א, ת"מ) ואולי אף הלכות כלאיים (להלן בנספח).

החטיבה הנ"ל בשו"ת מהר"ם כולה, ורובן המכריע של ההבאות בראשונים מן הספר — שו"ת הן. נראה, שאותן הלכות בודדות הנראות כפסוקות, אף הן מקורן בתשובותיו, והובאו בפרפרזה. לגבי כמה מהן אף ניתן להוכיח כן⁶⁸. יתר על כן, כל הציטטים, המובאים בראשונים מ"ספר הדינים", מתשובות הן.

נראה, כי בכמה מקרים נכללו בספר מעשים בפועל שהובאו לפני בית-דינו ועובדו כשו"ת, אף שאין לכך הוכחה מכרעת. משו"ת מהר"ם, ד"פ, תת"צ, עולה בבירור, כי השואל בן מגנצא הוא ושוהה בה. גם בסימן תתע"ט, שם, מוכח, כי השואל מצוי בה. (בשתייהן סכסוך בין שניים וטענת רמייה). נ"ל, שאת הלשון "באו לדין" המצוייה בהן, ואיננה רגילה בתשובותיו⁶⁹, יש לפרש כאן כפשוטה. היות השואלים — המתדיינים במגנצא, עירו של ר"י הכהן, שוללת האפשרות, שדיין אחר הוא המפנה שאלה זו אל ר"י הכהן. למה יפנה בכתב? (וקהילת מגנצא עצמה מונה באותם ימים כמה מאות יהודים בלבד!).

בין השו"ת היו כאלה שאקדמיות הן, כלומר מפרשות הסוגיה התלמודית או נובעות הימנה, ואינן דנות במעשה ריאלי⁷⁰. תשובותיו לשאלות אלה אינן פותחות במטבע הלשון הרגיל בפיו "כך דעתי נוטה". ייתכן כי בדיון משפטי בחר בלשון זו, שמשמעה הכרעה לצד אחד, מה שאין כן בפירוש הסוגיה.

נראה, כי ר"י הכהן כלל בספרו גם מתשובותיהם של חכמי אשכנז שקדמוהו: "הנה כתב רבינו יהודה הכהן בספר הדינים תשובה אחת לרבנא משולם בן רבינו קלונימוס שמשומד..." (שו"ת הרא"ש, י"ז, י"א; עפ"י ד"ר, קושטא רע"ז). וכן בשו"ת מהר"ם: "תשובה זו הועתקה מספר הדינים מתשו" רבינו גרשם מאור הגולה" (ד"פ, תתס"א. מרדכי, ב"ב, תקפ"ט. ד' ריווא: תת"ג)⁷¹. והשווה לשונו של רגמ"ה, שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתקכ"ח.

68. הזכרות קצרות מאד שהן כהלכה פסוקה: ראבי"ה, תתקצ"ד — בתשובת ר' שמחה; שו"ת מהר"ם, ד"פ, תש"ב; שו"ת מהר"ם, ד"ל, ס"ג (=ד"ב ס"ג); ראבי"ה תתמ"א ובמקבילות שונות; או"ז, ח"א, ת"מ; שו"ת מהר"ם, ד"פ, תשי"א; שו"ת מהר"ם אלאשקאר, סימן ל"א. לגבי שלש הראשונות ניתן להוכיח שמקורן בתשובותיו (ראה הערה 64 לעיל. השלישית נמצאת בתשובה המובאת בראבי"ה (תתרי"א)).

69. מלבד בשתי הנ"ל היא מצוייה שם בסימנים תתק"ג ותתקי"ב. בהם אין הכרע לגבי המקום. (בתתק"ג: "פייסני בארץ הגר" ומכאן שאפשר שעתה איננו בה). עיקר הלימוד איננו מן הלשון "באו לדין" אלא מעובדת הימצאם במגנצא, עירו של ר"י הכהן.

70. לפנינו שלש כאלה: שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתצ"ט; ראבי"ה, תתרי"ג (אפטוביצר, מבוא, 295 בראשון) וכנראה גם סימן תתע"ח בשו"ת מהר"ם, ד"פ. רביעית בשיטה מקובצת לבמ"צ דף י' ע"א, אך לא צויין בה במפורש שמקורה בספר הדינים (להלן).

71. במרדכי, בדפוסים מאוחרים הנוסח: "הועתק מספר הדינים ומתשובת רגמ"ה", ומקום לבעל דין לפרש, שהמכוון לקובץ שכלל ספר הדינים ותשובות רגמ"ה. אך בדפוסים של סביניטה ש"ד וריווא ש"ט הנוסח כבשו"ת מהר"ם: "מתשובת", בלא ו' החיבור.

הוכחה מכרעת אין. ייתכן, כי מעתיק קדום הוסיף בספר הדינים, ומעתיק מאוחר יותר שייכן לגוף הספר. אך ספק, אם בלא אסמכתא ממקורות, יש להטיל ספק במסורתו של הרא"ש.

ש' כהן (M.G.W.J. 27, 1878, 87) סובר, כי ר"י הכהן חיבר את ספר הדינים עוד בהיותו תלמיד רגמ"ה. זאת בהסתמך על דבריו של ר' מרדכי בן הלל: „בספר הדינים שכתב רבי יהודה הכהן לפני רבינו גרשום מאור הגולה“ (במ"צ, רכ"ב). אך ברור, כי חלק מן השו"ת נכתבו אחרי 1028⁷². נראה, שבלשון „לפני“ חפץ לבטא יחס של תלמיד לרבו ותו לא. ואולי היתה לפניו מסורת שחלקן נכתבו עוד בחיי רגמ"ה.

עריכת הספר כללה ארבע פעולות: (א) סידורן של השו"ת לפי נושאים (לעיל). (ב) צירוף שו"ת חזרות — הדנות באותו מעשה — לכלל שו"ת אחת⁷³. (ג) קיצור תשובה ע"י רמיה לתשובה אחרת (לעיל). (ד) השמטות. בעיקר הושמטו הפתיחות והסייגים בשאלות, אשר — כך ניתן לשער — כללו פניות של כבוד וברכות, וכן את שמו של ר"י הכהן בחתימת התשובות. במספר שאלות ניכר בבירור, כי הושמטו חלקים נוספים⁷⁴. אך בד"כ הובאו השאלות בלשונם של השואלים ובפירוט רב. בכמה מהן אף נשמרו ביטויים ולשונות אופייניים וארכאיים⁷⁵. ייתכן, שר"י הכהן הוסיף מילים מסוימות גם בשאלה. בתיאור אסונות כתוב בשאלות: „פגעה בה (או בו) מדת הדין“ (שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתע"ד, תתצ"ו), „נטרפה השעה“ (שם, תתע"ג), „וקדם החטא“ (שם, תתע"ו). לא מצינו לשונות אלה ודומיהן בתיאור אסונות בשאלות שהופנו אל רגמ"ה. מאידך, ר"י הכהן עצמו בתשובתו כותב: „ונטרפה השעה“ (שם, תתע"ג). אפשר, שהוסיף אלה גם בשאלות, אך זאת כהשערה בלבד.

איסוף השו"ת יחדיו — ואולי גם העריכה — נעשו ע"י ר"י הכהן עצמו או ע"י אחד מבניו. הספר מצוי היה בידי הבן ר' שמואל, ואילו פנו חכמי מגנצא ברצונם לברר תוכן התשובות: „טופס השאלה אשר השיב רב עמרם ירושלמי לאחי מפי שמואל ומתשובות אביו רבינו יהודה הכהן מורה צדק“⁷⁶. תשובות בלשון

72. ניתן להגביל זמנו של שתי שו"ת ע"ס הרקע ההיסטורי. בשו"ת מהר"ם, ד"פ, תתק"ג: „פייסני [שמעון] בארץ הגר לדבר עליו למלכה“ המדובר ב-Gizela, אשת Stefan, אשר מלך בשנים 997–1038. היא נטלה חלק פעיל בשלטון שנים מעטות לפני מות בעלה והמשיכה בכך אחרי מותו. ראה קופפר ולויצקי, הערה 34 לעיל, עמ' 56–57. „החירות בפולין“ (ראבי"ה, ח"ד, עמ' קט"ו). הערה 34, (שם) הוא כנראה מלחמת רוסיה–פולין בשנת 1031 כדעת ברוצקוס, שם. והשאלה הופנתה כמה שנים מאוחר יותר. קופפר ולויצקי, שם, מטילים בכך ספק, אך הלשון מלמדת, שאכן מדובר באירוע חריג.

73. ההתכתבות עם ר' יצחק הלוי (שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתצ"א) צורפה לכלל שאלה אחת, אף שמוכח מתוכה שהמדובר בשתי פניות נפרדות באותו עניין.

74. ברבות מן השאלות חסר אף המשפט המבקש להורות ולפסוק. כמה מהן הובאו בפרפרזה בלבד (שם, תתצ"ט וכן בשיטה מקובצת שם. אך אפשר שזו קוצרה ע"י ר' בצלאל אשכנזי כדרכו במקומות הרבה).

75. מסיבה זו הן משמשות מקור ראשון במעלה (וכנראה החשוב ביותר) לקורות היהודים בגרמניה ברבע השני של המאה ה"א. הידיעות הטמונות בהן — בעיקר לחקר פעילותם הכלכלית של היהודים — אף רבות מאלה שבשו"ת רגמ"ה ובשו"ת רש"י.

76. סידור ר"ש מגרייזא, עמ' רע"ז, והקטע מספרם של בני מכיר הוא. מובאת שם תשובה

רבים, והכוונה לקובץ תשובותיו. במקום אחר: „שאלתי אני עמרם מרבינו שמואל כהן משמו של ר' נתן (בשבלי הלסט: בר מכיר) ... הראה לי התשובה והשאלה שהשיב רבינו יהודה כהן (בשבלי הלסט: החסיד) וכן היה ... והשיב כך דעתי נוטה...".⁷⁷ באמרכל (קורונל, דף כ"ה) מובאת תשובה זו במפורש בשם „ספר הדינים“. בשתי שו"ת אלה, המובאות בלשון המשיב, חסרות ברכות השואלים וחתומת המשיב. הכותב — מבני מכיר — מציין „וכן היה כתוב בה בשאילה“ (הפרדס, שם), ודחוק הוא לומר שהם (בני מכיר) קיצרו ועיבדו, ודחוק הוא, שישיטו את שמו בחתימת התשובה. אך הוכחה מכרעת, אין.

דרכו בכתיבת תשובותיו

לתשובותיו מבנה חיצוני אופייני. פתיחתן במונח: „כך דעתי נוטה“. לביטוי זה במקורו בתלמוד משמעות של ענווה, בבחינת סברא שאיננה מוכחת. אך בימיו של ר"י הכהן נראה, כי בגדר מליצה בלבד הוא.⁷⁸

קודמיו, ר' משולם בן קלונימוס ורגמ"ה, משתמשים בלשון „כמו שהראוני מן השמים“ ובר"כ בצמוד ל„כך דעתי נוטה“. אך אין היא מצויה כלל בתשובותיו של ר"י הכהן. בתחילת התשובה קובע הוא מייד את דעתו, ולאחר מכן מביא לה אסמכתא, שהיא כמעט בכל תשובותיו הבאה מן התלמוד.⁷⁹ בסיומה מסכם הוא לעיתים את שניתן לדעתו להסיק ככלל מן ההלכה הקואיסיטית, וזאת בר"כ במונח „אלמא“.⁸⁰ כלל זה מחיל הוא על המקרה הנדון בלשון „הכא נמי“.

לעיתים קרובות אין הוא מסתפק בהוכחה אחת ומוסיף עליה, זאת בלשון „ועוד“ „ועוד מצינו“ או „ותו“.⁸¹

ברוב התשובות נוהג הוא להעלות אפשרות אחרת, טענה העלולה להישמע נגד פסקו ודוחה אותה. אף היא אחד מסימני ההיכר הבולטים של תשובותיו. מטבעות הלשון בדרכו זו: „ואי איכא דמקשי“, „ואם תאמר“, „ואם נפש אחד לומר“, „ואם יעלה על לב אדם לומר“, „וכדו'“. והדחייה בלשון: „דבר זה לא יעלה על לב איש“, „אלא לאו כל הימנו“, „טעותא הוא בידיה“ וכדו'. הרי שבדרך הרצאתו משתמש הוא בדרכי הדיון של האמוראים ובטכניקה המיוחדת שלהם לבטאם. כתיבתו בדרך מונולוג דיאלקטי היא.⁸²

רגמ"ה הלך לעיתים בדרך זו, ואף השתמש באותם לשונות. נראה, כי ר"י הכהן לקחם הימנו; אך הרבה לאין ערוך להשתמש בהם.

אחת בלבד של ר"י הכהן, ומכאן ש„תשובות“ מתייחס לקובץ.

77. הפרדס עמ' שמ"ט—ש"נ; שבלי הלסט, סימן ק"צ.
78. למקורו ראה חולין, צ, ע"ב, ובבא בתרא, קס"ה, ע"ב. לשון זו מצוייה פעם אחת בפי ר' משולם ב' קלונימוס (תשו"ג מזרח ומערב, קפ"ח) ונפוצה יותר בפי רגמ"ה.
79. למעט סימן תתפ"ג בשו"ת מהר"ם, ד"פ. אולי משום שהשאלה פשוטה היא. בסי' תתצ"ג ותתק"ג, שם, הסתמך על כלל הרווח בתלמוד.
80. שם, סימנים: תתע"ט, תת"פ, תתפ"א, תתפ"ו, תתפ"ז, תתפ"ט, תתצ"ז, תתצ"ב (פעמיים), תתצ"ו, תתק"ה; סידור ר' שלמה מגרמייזא, עמ' רע"ז.
81. שו"ת מהר"ם, ד"פ, סימנים: תתס"ח, תתע"ד—תתע"ז, תתפ"ט, תתצ"ז—תתצ"ד, תתצ"ו—תתצ"ח, תתק"ה (3 פעמים); הפרדס, עמ' ש"ג; או"ז, ח"א, תרע"ז. בר"כ מסתפק הוא בהוכחה נוספת אחת. בסימנים תתצ"ד ותתצ"ו הביא שלש נוספות, בתתצ"א — ארבע.
82. כדרכם של בעלי התוספות. ראה אורבך, שם, 524.

לציון מיוחד ראוייה דרכו בקשירת נושאים הרחוקים זה מזה ע"י מציאת מכנה משותף.⁸³

אף שמשלב הוא בהרצאתו מקורות רבים מספרות התלמוד, אין הוא נוהג לציין את מקורם: לא פרק, לא סוגיה ואף לא מסכת. מבין מאות הבאות ציין מקורה של אחת בלבד.⁸⁴

כן אין הוא נוהג להשוות את המקורות התלמודיים זה לזה, אף, שכאמור, מרבה הוא להביאם זה בצד זה באותו עניין ובאותה שאלה. מנתח הוא כל אחד בנפרד ומסיק הימנו לפיתרון הבעיה, אך בלא הערה על סתירה, השלמה וכדו'. גם אין אף לא מקרה אחד בו יטפל בנוסח המקורות או יציע הגהה כל שהיא.⁸⁵ אף כללים מתודולוגיים אינם כלל בתשובותיו: לא בדרכי הלימוד ולא בדרכי הפירוש והפסק.

חלק מתשובותיו נכתב כולו בעברית וחלק בארמית, אך בד"כ משלב הוא את שתייהן: הפתיחה בעברית ולאחר הציטטה מן התלמוד הבבלי (להוכחת פסקו), ממשיך הוא גם את הרצאתו שלו בארמית. נראה, כי שימוש הרב במטבעות הלשון של אמוראי בבל (בדרך המונולוג הדיאלקטי) הגבירה הזדקקותו ללשון הארמית ככלל.

מקורותיו

כאמור, בתשובותיו מסתמך ר"י הכהן בעיקר על המקורות התלמודיים ובמיוחד על המשנה. ההבאות מן המשנה רבות מאלה המובאות מן הסוגייה התלמודית. את הירושלמי אין הוא מזכיר אף לא פעם אחת. את התוספתא הביא פעמיים.⁸⁶ שתי הברייתות אינן בתלמוד, ומכאן שהשתמש בתוספתא עצמה. כן השתמש במסכת סופרים,⁸⁷ ויש להוסיפו לרשימת הראשונים שהשתמשו בה ברשימתו של היגער (מבוא, 58 ואילך).

כאמור, הביא בספרו מקורות של חכמי אשכנז שקדמוהו. מקורות מתורתם של גאוני בבל מצויים היו באשכנז הקדומה והובאו ע"י ר' משולם ורגמ"ה, אך שימוש של ר"י הכהן בהם מועט הוא. מביא הוא מ"הלכות גדולות" ומייחסו לרב יהודאי גאון.⁸⁸ וכן פעם מספר "והזהיר"⁸⁹. הוא הראשון מבין חכמי אשכנז עליו יש לנו

83. ראה במיוחד שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתצ"א, תתצ"ו וכן שם תתע"ד, תתצ"ד, תתצ"ח, תתק"ה, תתק"א. זאת כדרכם של האמוראים בתלמוד, ורווחת היא אצל בעלי התוספות. לא מצאנו שימוש בדרך זאת אצל חכמי המאה הי"א באשכנז.

84. ב"חזקת הבתים", שם, תתק"ו. כן נהג לפניו רגמ"ה.

85. בשני אלה — השוואה ונוסח — שונה הוא מדרכם של בעלי התוספות. ראה גם הגהת הנוסח של רב יהודאי גאון (לעיל). אמנם שם בסימן תתצ"ט פותח הוא "כך היא הוצעה של משנה". בבבלי: "הצעה של משנה" ומשמעה: נוסח המשנה (ראה בכר, ערכי מדרש, 184). אך בתשובת ר"י הכהן משמעה: פירוש המשנה.

86. שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתצ"ו — תוספתא, מעשר שני, פ"ג, הי"ב (מהדורת ליברמן, תשט"ו, 260). שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתק"א — תוספתא, במ"צ, פ"ח, הכ"ה. הוא מביא במילת "תניא" מבלי לרמוז למקורו.

87. "בדקית ואשכחית במסכת סופרים" — הפרדס, דף ש"ג; שבלי הלקט, סימן ק"צ. וראה מהדורת היגער, פ"כ, ה"ט, עמ' 351.

88. שבלי הלקט שם; בפרדס, שם, חלק מן התשובה. אמנם הלכה זו מובאת בשם רב יהודאי גאון בתש"ג ליק (עמ' 18) ובמחזור ויטרי עמ' 204 (וכן היא דעת רב גטרונאי גאון ואחרים, ראה אוצ"ה למגילה, חלק התשובות, קצצ—קצו, עמ' 55). אך הציטטה

ידיעות שהשתמש בספר זה. ייתכן, שאף לו שמורה זכות הקדימה בשימוש ב"ספר השבועות" של רב האי גאון. בשו"ת מהר"ם ד"פ, תתנ"ט, מצוייה תשובה שהרקע ההיסטורי המתואר בה חופף לזה המתואר בשו"ת רגמ"ה ור"י הכהן. במו"מ נזכרים ר' משולם ורב האי גאון ולא חכמים מאוחרים יותר. מטבעות הלשון אופייניות לאלה של ר"י הכהן. נ"ל לשייכה לו. אך הוכחה של ממש, אין.

אם לשפוט לפי המקורות ששרדו לנו, שימוש של ר"י הכהן בתורתם של גאוני בבל מועט הוא מזה משל רגמ"ה. ובאשר ליחסו אליהם, אמנם מתייחס הוא אל רב יהודאי גאון בכבוד רב, "פה קדוש כרב יהודאי גאון" (שבלי הלקט, ק"צ), אך מעדיף הוא את המסורת שקיבל מרבתי, אם שונה היא מזו של גאוני בבל. הוא נשאל אם יש להפוך שבועה על קרקע כאשר הנתבע חשוד על השבועה. תשובתו: "כך דעתי נוטה ששבועת קרקע גזירתא, לא מהפכי" לה על שכנגדו, דשבועת קרקע לאו דא"ר... וכיון דתקנתא היא, תקנתא לתקנתא לא עבדי"... (שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתק"ח).

מכאן, שלו היתה זאת שבועה מדאורייתא, ניתן להפכה. היא שיטת ר' ליאונטין ורגמ"ה החולקת על זו של רב יהודאי ורב שרירא. רגמ"ה קבע כן במפורש: "כן כתוב בהלכות פסוקות וכן בתשובת הגאונים... ונראה דברי ר' ליאון מדבריהם" (שו"ת מהר"ם, ד"פ, רס"ד).

גם במקומות אחרים חולק הוא על פסיקתם של גאוני בבל: "העתקתי מהלכות גדולות... והכי אמר' משום גאון... וכן נוהגין רבותינו במגנצא. אבל רבינו שמואל הכהן משום אביו חולק" (אבילות ביו"ט שני של גלויות. מעה"ג, 50. הכותב: אחד מבני מכיר). כאמור, הלכות גדולות היו לפני ר"י הכהן, וכנראה הכיר דיעה זו של הגאון וחלק עליה. שלא כבהלכות גדולות, פסק הוא שיש להפטיר בשבת חנוכה בשל ראש חודש, ומשום כבודו נהגו כן במגנצא (לעיל, במעמדו). כן פסק שיש להתאבל על קטן פחות מבן שלושים, כמנהג א"י ושללא כמנהג בבל⁹⁰. אמנם תורת גאוני א"י מצוייה היתה במחצית השנייה במגנצא, ור' משולם בן משה אף פנה אליהם בשאלות⁹¹, אך אין בידינו הוכחה לקשרו של ר"י הכהן עם מקורות אלה, למרות פסיקתו זאת.

השימוש בספר הדינים

אף שהתשובות רוכזו ע"י ר"י הכהן או אחד מבניו, אין הן נפוצות במאה ה"א.

שמביא ר"י הכהן מצוייה רק בהלכות גדולות. אין לתמוה על ייחוס הלכות סתמיות מספר זה לרב יהודאי. כן נהגו גם חכמים אחרים במאה ה"א באשכנז.

89. "ובהלכות פסוקות של ספר הזהיר (כ"ז) מצאתי...". הפרדס, שם; שבלי הלקט, שם. מקור זה היה, כנראה, בקטעים הרבים של הספר שאבדו. (אולי היה בראש פרשת "בהעלתך"). ראה ספר "הזהיר", מהדורת פריימן, מבוא, עמ' ג', הערה א'.

90. מעה"ג, 49; והוא ר"י הכהן. ראה ההבאה מכת"י פרמא 1033 לעיל בדיון במקומו. וראה מילר, חלוף מנהגים בין בני בבל לבני ארץ ישראל, עמ' 11. במקור זה במעה"ג מפורש שבמגנצא ובוורמייזא נהגו כמנהג א"י. מאוחר יותר נהגו בשפירא כמנהג בבל (ראבי"ה, ח"ב, עמ' 542 ושם בהערותיו של אפטוביצר). מכת"י פרמא ומעה"ג, שם, נראה שמקום חשוב לר"י הכהן בקביעת המנהג במגנצא ובוורמייזא, ואף בה עדות על מעמדו.

91. הפרדס דף רט"ז. פנייתו נדונה ע"י חוקרים שונים ואכמ"ל בכך.

הן אינן בידי ר' עמרם ירושלמי בן מגנצא, ובני מכיר אינם מכירים אותן⁹². בספרם הביאו שתי תשובות בלבד, ואף זאת בעקבות פנייתם אל הבן, שמואל⁹³.

ראשונים שונים מזכירים את הספר, ואף מצטטים ממנו. אך חלק מהם מעתיקים מכלי שני בלבד, ולא הכירו הספר גופו. יתר על כן, אף אלה שהשתמשו בו, ספק אם כולו או רק לקט ממנו היה בפניהם. יוקר הקלפים לכתיבה הביא רבים להסתפק בליקוטים בלבד⁹⁴.

ייתכן, כי הראב"ן מביא בספרו תשובה אחת של ר"י הכהן (להלן בנספח), אך שימוש ברור ומפורש בספר מצינו לראשונה במחצית השנייה של המאה הי"ב באשכנז. הראב"ה מביא ממנו מספר פעמים, ומדבריו משמע, שהספר, או לפחות חלק ממנו, מציין היה בידיו: „ואחר שדנתי בדברים הללו מצאתי בספר הדינים של ר' יהודה הכהן כדבריי" (סימן תתרי"א) „ועוד מצאתי... בספר הדינים של ר' יהודה הכהן" (תת"ך) וכאלה נוספות⁹⁵. גם שני חבריו, ר' שמחה משפירא ור' ברוך בר' שמואל ממגנצא, מביאים ממנו: „גם בספר הדינים של זקני ראיתי... שמחה בן שמואל"⁹⁶ „ובספר הדינים ראיתי" בשאלת ר' ברוך מר' שמחה (ראבי"ה, תתקצ"ד). אף שהראב"ה (מבון) שהה זמן מה במגנצא (מקומו של ר' ברוך) ובשפירא (מקומו של ר' שמחה)⁹⁷, סביר הוא שהתכתבות זו בין שלושה חכמים אלה נעשתה כשהוא איננו במקומם. מכאן שהספר נפוץ במחצית השנייה של המאה הי"ב, והוא — או ליקוטים ממנו — מצויים בשלושת המקומות הנ"ל.

ר' יצחק בר' משה מוינה מזכיר בספרו „אור זרוע" מספר פעמים את ספר הדינים: „וכן רבינו יהודה הכהן זצ"ל הצריכו שחיטה בספר הדינים" (ח"א, ת"מ) „תשובה מספר הדינים: יבם שנשבע... (שם, תרע"ז) „תשובה זו מספר הדינים של רבינו יהודה הכהן זצ"ל" (שם, תרצ"ד) „וגם בספר הדינים של רבי יהודה כהן חולק ואומר... (ח"ב, תל"ב) „וכן כתב רבינו יהודה כהן בספר הדינים" (פסקי במ"צ, ט"ו).

על אף הבאות אלה, עדיין ספק אם השתמש בספר. שלוש האחרונות נלקחו, כנראה,

92. ראה לעיל. ר' עמרם, השואל בשמו של ר' נתן, תמה על החילוק בין הפטרת חנוכה ואלה של ארבע פרשיות. ר' שמואל מראה לו תשובה מפורשת של אביו בעניין זה. מכאן ששני השואלים לא הכירוה.

93. סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רע"ז; הפרדס, עמ' שמ"ט—ש"נ. ייתכן, כי את מיעוט הבאותיהם יש לתלות גם במגמת חיבורם: איסוף מנהגי אשכנז ושמירתם, מכאן התרכזותם בעיקר בנושאים של „אורח חיים" ו„איסור והיתר", בהם מצויים היו מנהגים מיוחדים. הארכת בעניין זה במקום אחר.

94. מאידך, עדות מעניינת בשאלה שהופנתה אל ר"י הכהן (להלן בנספח) על ספר המצוי בידי כל תלמיד בכיתת לימוד אחת. צונץ, שם, הביא חלק ניכר מאיזכורים אלה, אך מבלי לבדוק אם מספר הדינים עצמו נלקח, או מכלי שני. בראבי"ה ציין מקור אחד בלבד, בשעה שספר זה הוא אחד המקורות העיקריים לשימוש בספר הדינים.

95. ראה אפסוביצר, מבוא, 274, 294. (יש לקרוא שם תתרי"ב במקום תתרי"ו).

96. ראבי"ה, תתע"ו. אפסוביצר, מבוא, 274, ושם מקומות נוספים לשימוש של ר' שמחה בספר הדינים. (אך יש לקרוא שם „להטעות" ולא „להטות". כן הוא בכת"י מונטיפיורי 115 ובבודלינה 637, והוא הנכון). השווה התשובה מ„ספר הדינים", בתוך: „תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז הראשונים", מהדורת א. קופפר, סי' קמ"א, ודבריו של קופפר במבואו שם, עמ' י"ב—ג, על קשרו של בעל הליקוטים אל תורתו של ר' שמחה.

97. אפסוביצר, שם, 7—9.

מן הראבי"ה — רבו של ר' יצחק מוינה. (בשתי האחרונות אף הזכירו במפורש באותו עניין)⁹⁸. לשתי הראשונות לא מצאתי מקבילות בספרות שקדמה לו; אך אין ר' יצחק משתמש בלשון „ראיתי“ „מצאתי“ וכדו'. מאידך, הבאות אלה כולן מעטות הן, בהשוואה לדרכו של ר' יצחק מוינה לכנס דברי ראשונים שקדמוהו ולהיקפו הנרחב של ספרו. ייתכן, שמקורות אלה מספר הדינים היו בספרי ליקוטים שלפניו ומשם לקחם.

חכם אחר שהראבי"ה שימש לו, ככל הנראה, מקור לתורתו של ר"י הכהן, הוא ר' צדקיה בר' אברהם. בספרו „שבלי הלכט“ הביא פעם אחת בהלכות אבילות מספר הדינים (הלכות שמחות, נ"ב). הלכה זו מובאת בראבי"ה (תתמ"א), ור' צדקיה אף מזכירו שם במפורש אגב דיונו. מכאן מספר הדינים — או אף ליקוטים ממנו — לא היה לפניו⁹⁹, אף שרבים הם, יחסית, מקורותיהם של חכמי המאה הי"א בהם השתמש.

נראה, כי מהר"ם מרטנברג השתמש בספר הדינים או בלקט ממנו: „תשובה זו הועתקה מספר הדינים מתשו' רבינו גרשם מאור הגולה“ (שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתס"א). נראה, כי הכותב הוא מהר"ם עצמו. המשך דבריו שם: „ונ"ל שכל הדברים ראוי' למו' רבי' שמואל...“ מן המקבילה במרדכי (ב"ב, תקפ"ט) מוכח, שהוא ר' שמואל מבאמברג, רבו של מהר"ם. מהר"ם הסתפק בכינוי: מורי', שהרי זיהוי זה מספיק הוא לגביו לתארו. במרדכי הוא הושמט, ובמקומו נכתב: מבאמברג.

בשתי תשובות אחרות בהן נעשה, כנראה, שימוש בספר הדינים גופו או בליקוטים ממנו, אין לדעת אם מהר"ם עצמו הוא המשיב: „ובספר הדינים ראיתי...“ (ד"פ, תש"ב) „וכן מצאתי בספר הדינים...“ (שם, תשי"א). הבאות אלה אינן בספרי ראשונים אחרים¹⁰⁰. שתי הבאות אחרות שם מקורן בראבי"ה¹⁰¹.

98. ראבי"ה, סימנים: תת"ק, תתמ"א, תתרי"א.

99. באותה הלכה בתחילתה הביא: „ועוד מצאתי רבינו שלמה כהן משום אביו חולק על הא דבעל הלכות גדולות...“ נוסח זה מוטעה הוא. „שלמה כהן“ איננו אלא ר' שמואל הכהן המוסר הלכה זו בשם אביו, והיא זיהוי עם מה שמביא שם ר' צדקיה בהמשך דבריו בשם ספר הדינים. כיוון שלקט דבריו ממקורות שונים, לא הבחין שאיש אחד ועניין אחד הם. (בובר, במבואו שם, לא הביאו לא בשלמה ולא בשמואל. מאידך, יש להוסיף בערך יהודה הכהן, שם (הערה פ"ו) את המובא בח"ב, 59: „וכן אמר הרב מנחם הלוי משום רבינו יהודה כהן הזקן“ (בובר לא הבחין בין ר' ליאונטין ור"י דידן וחשבם לחכם אחד. אין לכן לתלות ההשמטה בזיהוי שונה). „ה"ר יהודה כהן בשם הר' יוסף לצינ" (=קלצון ? Clisson) שהביאו בובר, שם, מאוחר הוא. על ר' יוסף קלצון, ראה אורבך, בעלי התוספות, 265 ואילך. נראה שתשובה נוספת של ר"י הכהן מובאת בספרו בסתם, ראה בנספח אות ב'.

100. שתי ההלכות מצויות בשו"ת מהר"ם המובאות בכת"י בודלינגה 641, דפים 169, 172. בסימן תש"ב אין כל רמז למחבר. מאידך, נראה כי סימן תשי"א מאוחר הוא: „...וכן נראה להר"ם“.

101. בשו"ת מהר"ם, ד"פ, תנ"א: „בספר הדינים של הר' יהודה כהן נמצא...“ „הבאה זו בשו"ת מהר"ם ד' ברלין ולבוב (בשניהם בסימן ס"ג) ושם מפורש שנלקחה מן הראבי"ה. בהלכות שמחות, מהדורת כהנא, עמ' כ"ח הובא פסקו של ר"י הכהן בספר הדינים לעניין אבילות ביו"ט שני של גלויות. אך הלשון זיהה לוו של הראבי"ה ח"ב, 533 (כולל: „וכן פסק האלפסי ושאר הגאונים“) ושם מקורה.

במהדורת פראג מצויות תשובות רבות אחרות של ר"י הכהן, שלא נעשה בהן שימוש ע"י משיבים, אלא הוכנסו לתוך הקובץ ע"י מעתיק או עורך: החטיבה הגדולה הנ"ל, סימנים תתע"ג–תתקי"ג, וכן סימנים תתס"ח (אפטוביצר, מבוא, 294) ותתקל"ה (צונץ, שם, 611). אין ספק שנכללו בו תשובות נוספות, אנונימיות, שהן של ר"י הכהן ובמיוחד בחטיבה שבסימנים תתי"ד–תתס"א¹⁰².

הבאות מ"ספר הדינים" מצויות ביצירותיהם של תלמידי מהר"ם: ר' מאיר כהן, ר' מרדכי בן הלל והרא"ש. הרא"ש בתשובותיו מביא תשובה אחת ממנו (כלל י"ז, סימן י' וראה לעיל). מאחר שלא נזכרה בכל מקור אחר, נראה כי מצוייה היתה בלקט כל שהוא שהיה לפניו. לו היה "ספר הדינים" לפני הרא"ש, קשה להניח שלא היה משתמש בו יותר מאשר פעם אחת, ואף בה אין הוא משתמש בלשון "ראיתי", "מצאתי" וכדו'¹⁰³.

ב"הגהות מיימוניות" שתי הבאות מ"ספר הדינים" (אבל, פ"י, ה"י; טוען ונטען, פ"ו, ה"א). בראשונה מביא הוא הדברים במפורש בשם ראבי"ה. אמנם, אגב הדיון הביא חומר נוסף ממנו, אך גם כאן העתיק דברי רבו מהר"ם בהלכות שמחות, אף שלא העיר על כך¹⁰⁴. גם בהבאה השנייה מזכיר הוא את הראבי"ה, וקרוב הוא כי ממנו (סימן תתרי"א) לקח.

נראה, לכן, כי "ספר הדינים" לא היה לפניו.

במרדכי שלוש הבאות מספרו של ר"י הכהן: בהלכות אבלות ביו"ט שני, שבועה וסכסוך בין שותפים¹⁰⁵. הראשונה זיהה עם זו שהביא ראבי"ה (תתמ"א), ונראה ממנו נלקחה (והוא אף המקור לדעת הרי"ף ו"שאר גאונים". ראה שם). השלישית מצוייה בשו"ת מהר"ם (ד"פ, תתס"א), והסיום אף הוא זיהה ("תשובה זו הועתקה מספר הדינין" וכו'). השינויים הקלים בנוסח מסייעים להנחה, כי מכאן הועברה למרדכי (לעיל). בשני אלה אף אין לשון המלמדת על שימוש בספר גופו ("מצאתי", "ראיתי" וכו').

ההבאה השנייה, דעת ר"י הכהן שדברי ממונות לא בעי חקירה ודרישה, הובאה בראבי"ה (תתרי"א) והועתקה בשלימותה באו"ז (פסקי במ"צ, ט"ו) ובאחרים¹⁰⁶.

102. רובה קדומה וחלקה מתשובות רגמ"ה ואכמ"ל.

103. ובכלל, דל מאד שימוש של הרא"ש בתורת חכמי המאה הי"א באשכנז, בהשוואה לתלמידי מהר"ם האחרים. גם במקום שהביאה, עשה זאת בד"כ מכלי שני. ייתכן, כי בין הגורמים לכך יש למנות גם את מעברו לספרד, שניתקהו מחלק ממקורות חכמי אשכנז הראשונים. מקורות שהיו בערים שונות בגרמניה.

104. הלשון זיהה כמעט לחלוטין, כולל דברי ר"ת ודחיית דברי רב יהודאי גאון (הלכות שמחות, שם). ההתייחסות ל"הגהות מיימוניות" כוללת שתי המהדורות הראשונות (קושטא, רס"ט; ונציה, רפ"ד), אשר ההבדלים ביניהן רבים הם. ראה, אורבך, שם, 435.

105. מועד קטן, תתס"ב (ד' ריווא: אתצ"ג, דף ל"ה, ע"ב). במ"צ, רכ"ב (ד' ריווא: רפ"ג, דף נ', ע"א). ב"ב, תקפ"ט (ד' ריווא: תת"ג, דף ע"א, ד).

106. שו"ת מהר"ם, ד"פ, תנ"א; הגהות מיימוניות, הלכות טוען ונטען, פ"ו, ה"א; פסקי ריקאנטי, רפ"ז (ושם דיון מפורט בדעות השונות בהלכה זו). נראה, כי הראבי"ה שימש מקור לבעל האו"ז, ואולי אף לשו"ת מהר"ם. מרדכי ור' מאיר כהן לקחו מהם ומכאן הדיון הזה והטבעות הלשון החזרות בכולם. מציאותם בפסקי ריקאנטי מלמדת, כי אף הוא נטל מאחד מהם.

מאידך, הלשון „וכן מצאתי בספר הדינים“ מעלה האפשרות כי הספר או ליקוטים ממנו היו לפניו. אך פליאה היא, שההבאות ממנו כה מעטות (וחלקן מכלי שני), בשעה שדרכו של ר' מרדכי ללקט ולאסוף מתורתם של חכמי אשכנז שקדמוהו¹⁰⁷. נראה, כי הספר, או ליקוטים ממנו, הגיע למצרים או לא"י. מהר"ם אלאשקר מביא בתשובותיו שתי תשובות מספר הדינים, שאינן מצויות בספרי ראשונים אחרים (סימנים כ"ח, ל"א).

אפשר, שאף ר' בצלאל אשכנזי השתמש בו. בשיטה מקובצת (לבמ"צ, דף י', ע"א) הוא כותב: „וה"ר יהודה הכהן תלמידו של הרב רבינו גרשום מאור הגולה כתב בתשובת שאלה וזה לשונו...“. אף שאין הוא מזכיר את „ספר הדינים“, ייתכן מאד כי ממנו נלקחה. תשובה זו איננה מצויה במקור אחר בספרות הראשונים. מיעוט השימוש ב„ספר הדינים“ בספרות הראשונים, אין בו כדי ללמד על היחס ליצירתו הספרותית של ר"י הכהן. תופעה זו אופיינית ליצירתם הספרותית של חכמי אשכנז במאה ה"א בכללה. הגזירות בשנת תתנ"ו והקודמות לה הביאו לאבדן חלק גדול ממנה. השרידים המעטים נעלמו בחלקם מעיניהם של חכמים מאוחרים. אפשר, שהתפשטות יצירתם של בעלי התוספות גרמה אף היא. דרכם השונה בלימוד ובפסק¹⁰⁸ דחקה במידת מה את תורתם של הראשונים. נ"ל שמשקלו של הגורם הראשון גדול יותר.

נספח: מקורות מסופקים

שלשה חכמים מפורסמים באשכנז נשאו שם זה: יהודה הכהן (ר' ליאונטין, ר"י דידן ור' יהודה בן משה מפריידיברג). ומכאן קיומם של מספר מקורות, שהבעלות עליהם מסופקת ולעתים אף שנוייה במחלוקת. בעיקר אמורים הדברים לגבי שני הראשונים, ששם אביהם זיהה וסמוכים הם זה לזה.

כאמור לעיל, יש לדעתי לייחס לר"י הכהן דידן חלק ממקורות אלה:

א) התשובה לקהל טרוייש; ב) שאלתו של ר' יצחק הלוי („הלכה כמקרא“); ג) שו"ת מהר"ם, ד"פ, תתקי"ג; ד) חלק מהשו"ת בשו"ת מהר"ם, ד"פ, סימנים תתי"ד—תתס"א.

מקורות מסופקים נוספים הם:

107. ראה בתחילת המונוגרפיה הנ"ל של ש. כהן ואצל אורבך, בעלי התוספות, 437. כהן מונה שם מקור אחד בלבד בו נזכר „ספר הדינים“ (במ"צ, שם), כנראה משום שבשני האחרים נזכר שם הספר בלא מחברו. כידוע, רבו בספר מרדכי תוספות מאוחרות והשמשות בעטיים של מעתיקים. בדקתי במהדורת סביוניטה, שיי"ד; ריווא דיטרנטו, שיי"ס וכן בארבעה כתבי יד. שלשה שבספריית כתבי היד ע"ש וולפסון ב„היכל שלמה“ (מס' 45, 46, 47) וכת"י וריצולי. כת"י חשוב אחר, „מרדכי הגדול“ (כת"י גולדשמיט) מצוי בספריית ביהמ"ד לרבנים ע"ש שכטר. איגוס לא הביא ממנו כל מקור של ר"י הכהן (בספרו: תשובות בעלי התוספות). אף כהן אשר בדק 3 כתבי יד נוספים, איננו מציין לחומר חדש מ„ספר הדינים“. מאידך, מצא בהם מקור המתייחס לדעתו לר"י הכהן: „משם ה"ר יהודה כהן שהיה נוהג לחלק אצבעות ידיו בנשיאת כפים אגודל לבד והארבע לשתיים שתיים בכל ג' פסוקים“ (במאמרו, שם, 87). אך עדיין ספק, שמא מדובר בר' יהודה בן משה הכהן מפריידיברג.

108. המסורות המשפחתיות והמנהגים תפשו מקום חשוב יותר בפסיקתם של חכמי אשכנז במאה ה"א (וכנראה אף מאוחר יותר!) ואכמ"ל.

(א) ריחא מילתא היא.

בשני מקורות מיוחס הפסק, כי ריחא מילתא היא, לר' ליאונטין, רבו של רגמ"ה. בשערי דורא. סימן ל"ה: "וכן פסק ריב"ם כ"ץ רבו של רבינו גרשום מאור הגולה שהיה מכונה לואטין שי"ר ליואן ליאונטין ורצה לאסור אפי' דינבד, אם אפו פשטידא של גוי עם ישראל". בכת"י: "יהודה בר מאיר הזקן... שהיה מכונה סיר ליאונטין"¹⁰⁹. כן הוא גם באגור, סימן א' רפ"ח. אלא, שהוא מעתיק כל דבריו שם (כולל דעת ראב"ן ועוד) משערי דורא ואין לראותו כמקור עצמאי¹¹⁰. מאידך, לפי מסורת אחרת שמקורה בספרות דבי רש"י מיוחס פסק זה לר"י דידן. בהבאה הנ"ל משבלי הלקט (לעיל, בדיון ברבותיו) נאמר שרש"י שמע מרבו¹¹¹, שר' יהודה כהן בן מאיר פסק שריחא מילתא ור' אליעזר "בן גילו" חולק. ר' אליעזר זה הוא ר"א הגדול, כפי שניתן ללמוד מדבריו של רש"י עצמו: "ואף משמו של רבי אליעזר בן יצחק נאמר לי דלא חייש לה"¹¹². אין להניח, שרש"י יתאר את רבו של רגמ"ה כבן גילו של ר"א הגדול (שלשה דורות ביניהם). להיפך, קרוב הוא, שהוספה זו באה למנוע את החלפתו של ר"י הכהן — בעל מחלוקתו של ר"א — בר' ליאונטין! סיוע נוסף להנחתנו, שר"י הכהן "השני" סובר, כי ריחא מילתא מצוי בפרדס ובשבלי הלקט, וככל הנראה מקורו בבני מכיר: "וכשאנינה מכוסה אופין אותה לבדה קודם הלחם... וכן אמר הרב ר' מנחם הלוי נ"ע משום רבינו יהודה כהן הזקן ומשום ר' דוד הלוי נ"ע"¹¹³. מקור זה מצוי אף בכת"י בודלינה 566 (דף 13 א') ושם מפורש: "ומשום ר' דוד הלוי אביו". הרי שהמסור הוא ר' מנחם בר' דוד הלוי. הוא נהרג בתתנ"ו, ואין לכן כל אפשרות שימסור משמו של ר' ליאונטין¹¹⁴. ייתכן, כי במקור ממנו לקח ר' יצחק מדורא — אשר, ככל הנראה, מקביל היה לכת"י בודלינה 566 — צויין השם ליאונטין או ר"י הכהן הזקן, והוא ייחסו בטעות לרבו של רגמ"ה. אפשרות שנייה היא, כי גם ר"י הכהן "הראשון" וגם "השני" סברו, כי ריחא מילתא היא, ומכאן המסורות השונות.

109. ראה צונץ, שם, 611. בלא דיון במקורות השונים ובהבאת חלק מהם בלבד זיהה אותו צונץ עם ר' ליאונטין.

110. ראה צונץ, שם. עם זאת למדנו מבעל האגור, כי נוסח זה מצוי היה בשערי דורא אשר לפניו. ייתכן, שגם המקור הנ"ל מכת"י בודלינה 566 ("ור' שמע מרבו של ר' יהודה הכהן") מסייע לזיהוי זה. אך אין זו הוכחה מוחלטת, שהרי הכינוי ליאונטין ניתן לאנשים שונים בשם יהודה. אך ראה המובא להלן מ"שבלי הלקט" ורש"י ותלויים הם!

111. הוא ר' יצחק בר' יהודה או ר' יצחק הלוי. שני רבותיו אלה של רש"י תלמידים מובהקים הם לר"א הגדול.

112. פסחים, ע"ו, ע"ב, ד"ה: "אמר לך רב". נוסח זה ברש"י מצוטט בשמו גם בשו"ת מהר"ם, ד"פ, סימן כ"ד. באו"ז, ח"ד, פסקי ע"ז, רנ"ו הנוסח: "ור' שמעון מדבר על ר' יהודה הכהן...". נראה, כי ראשי התיבות ר"ש (=ר' שלמה) פוענחו בטעות: ר' שמעון. דברי רש"י אלה סותרים ההשערות, כי המכוון בשבלי הלקט לר"א בן יהודה, ונפל הסיוע מכאן לקיומו של חכם בשם זה ("בן יהודה") בימי ר' ליאונטין.

113. הפרדס, דף קנ"ט; שבלי הלקט, ח"ב, עמ' 59. הנוסח בשבלי הלקט שלם יותר, וכנראה אף מדויק יותר.

114. גויבאר—שטרן, שם, 56; הברמן, שם, עמ' ק' (על פי: "מעשה הגזירות הישנות"). דוחק הוא לפרש, שאביו מסר לו בשם ר' ליאונטין (=משום), כי אז צריך היה להקדימו. בכל שלושת המקורות הנ"ל הקדימו את ר"י הכהן.

(ב) תרנגולת שנמצא בה גרגיר חיטה בפסח

בפרדס (דף קס"ח) ובשבלי הלקט (סימן רי"ז) מובאת תשובה סתמית וקרוב הוא, כי של ר"י הכהן דידן היא: „עוף שנתבשל או נצלה בפסח ונמצא בתוכו חיטה מהו? כך דעתי נוטה שאותו עוף אסור... ואי איכא דמורה בה... ועוד מה עניין פסחים אצל אהילות... אדיליף... לילף מחמץ... וכ"ש חיטה זו... ועוד מצינו... (אלא) אלמא באיסורו קאי... ולא מבעיא... אלא אפי'... כל שכן הא דאיבשלא."

לכאורה, נראה לייחסה לרש"י, שהרי בהלכות פסח המיוחסות לרש"י וכוללות הרבה מפסקיו¹¹⁵ נאמר: והחטה שנמצאת בתרנגולת צלוייה או מבושלת בפסח, אין אדם שמתירה¹¹⁶... ואף ר' אומר [שהיא] אסורה... (הפרדס דף מ"ג ובמקבילות). סתם „רבי" בהלכות אלה הוא רש"י, וכבתשובה הסתמית הנ"ל הוא אוסרה. אך מכת"י בודלינה 566 (דף 47 א) משמע שרש"י מסופק היה, שמא למדין מטומאה: „ואם למדין מטומאה, נראה להתיר, מדאמרינ' בעופות... וכן היה רש"י מסופק בה". בתשובה הנ"ל קבע המשיב בבטחה, שאין ללמוד מטומאה על איסור חמץ.

נ"ל לייחסה לר"י הכהן משלש סיבות:

(א) מטבעות הלשון וכל דרך ההרצאה זהות במלואן עם אלה שלו.

(ב) אין לאחר זמנה. כותב המאוחר לרש"י, ספק אם היה מתעלם כליל מדעתו או מדעת חכמים מאוחרים לו, בנושא שהעסיק הרבה את חכמי אשכנז וצרפת¹¹⁷. דברי הראב"ן (להלן) אף הם מסייעים להקדמתה.

(ג) מצינו, כי בשיטה זו הולך ר' שמואל, בנו של ר"י הכהן (מע"ה ג עמ' 23). הבן קיבל הרבה מתורת אביו (ראה גם להלן).

אך עדיין אין אלה בגדר הוכחה חד משמעית. הראב"ן (שם) השתמש בתשובה זו, ואף ציטט חלק ממנה¹¹⁸.

115. אך נוסחו בידי תלמידיו (לפחות חלקן), כמשתמע מהלשון „נראה לרבי" וכדור המתייחסת שם אליו.

116. ללא דיוק, כי ר' יצחק בר' יהודה התירה. ראה אלפנביין, שו"ת רש"י, סימן שנ"ב וזיהויו נכון, ולכך הוכחות נוספות על אלה שהביא שם.

117. ראב"ן, סימן י'; מחזור ויטרי, 269—270. (וראה שם גם דעת ר"ת); מנחות, ס"ט, ע"א, תוספות, ד"ה „דבלע"; חולין, צ"ז, ע"א, תוספות, ד"ה „אמר רבא"; או"ז, ח"א, סימן תפ"ב, עמ' 141. על מיעוט השימוש בספר הדינים ראה לעיל.

118. הדיעה השנייה (של „חבר אחד") — ציטוט מן התשובה הנ"ל. השלישית, היא, כנראה, של רש"י ומתאימה למובא בשמו בכת"י בודלינה הנ"ל. איני יודע, למי מתייחסת הראשונה, אך, נראה, שראב"ן יצרה מתוך התשובה הנ"ל, בהבינו שהדברים: „ואי איכא דמורה בה כח להיתירא" מתייחסים לחכם מסוים. אין לזהותה עם דעתו של ר' יצחק בר' יהודה, שהתיר בלא הסתייגות. על יו"ט האחרון שנינו „וכן מצאתי בתשובת רבינו שלמה: חטה נמצאת בתרנגולת ביו"ט אחרון של פסח, והמתין רבי עד מוצאי יו"ט ואכלה" (אלפנביין, שם, סי' ש"ו). למקורות שציינ שם יש להוסיף: או"ז, ח"ב, 116; הגהות מיימוניות, הלכות חמץ ומצה, פ"א ה"ד). אפשר ש„רבי" הוא רש"י עצמו ו„תשובת רבינו שלמה" דבי רש"י הוא, ומצוי כן הרבה. מנגד עדות בני מכיר על אשכנז: „בתרנגולת מבושלת מצאו גרגיר חיטה ביום טוב האחרון, ואסרוה מיד, אפי' שעה אחת לא עכבוה בבית" (בכתבי יד). על צלוייה ראה אלפנביין, שם, סי' שנ"ב.

(ג) לחם בבאר בפסח

במעשה"ג מובא בקצרה ובסתם: „בבאר מצאו לחם, ואסרו רבותינו כל מי הבאר“ (עמ' 15). מעשה זה — שמקורו בספרם של בני מכיר — הובא במקורות נוספים בסתם¹¹⁹. בראבי"ה מובא מעשה דומה: „בתשובת קדמונים ראיתי: מעשה היה שנפלה חיטה לבור, ואסרו לשתות מימיו בפסח“ (ח"ב, 32). אפטוביצר, בהערותיו שם, הסמיכם זה לזה וסיים: „ולבי אומר לי, כי מקור הדבר בתשובת רש"י“¹²⁰. בעקבותיו הביא זאת אלפנביין בתשובות המיוחסות לרש"י (שו"ת רש"י סימן שנ"א).

אך ב„מעשה רוקח“ מפורש: „ופעם א' נפל לחם א' בבאר ואסור (= ואסרו) רבינו יהודה הכהן ובנו רבינו שמואל הכהן לשאוב מהם כל ימי הפסח“ (סימן פ"ה). ברור, א"כ, כי הוראה זו — במעשה בלחם — של ר"י הכהן היא.

(ד) כל אי בגדים

באו"ו מובא: „מיכן (! כך) ה' אוסר רבי' יהודה הכהן זצ"ל לכסות בבגד צמר עורות התפורות בפשתן... ורבינו שמשון בר' אברהם התיר, והשיב בתשובה דלא דמי כלל“¹²¹. אם אמנם התייחס ר' שמשון משאנץ לדבריו של ר"י הכהן, ניתן היה להניח שהוא ר"י דידן. שהרי יהא זה דחוק לומר שהתייחס לדבריו של ר' יהודה הכהן מפריידברג, הצעיר ממנו בשנים הרבה¹²². אך, ייתכן, שבעל שבלי הלקט הסמיך שתי הדיעות, ואולי של האחרון היא.

(ה) מאכלות אסורים

„שאל רבינו יהוד' כהן לרבינו קלונימוס מהו לשרף שרץ טמא ולאכלו משום רפואה. והשיב לו דמותר, דאין כאן אלא עפרא“¹²³. לדעת שד"ל ושלזינגר, השואל הוא ר' ליאונטין, רבו של רגמ"ה. המשיב הוא ר' קלונימוס בר' משה מלוקה¹²⁴. ספק, אם זיהוי זה נכון הוא. מספר חכמים בשם קלונימוס היו גם בדורו של ר"י הכהן מפריידברג¹²⁵, וקרוב יותר לומר, שאליהם מתייחסים הדברים, כי בשני מקומות אחרים בתשב"ץ בהם התייחס לרבו של רגמ"ה הדגיש כן וכינהו ר' ליאונטין. אך הוכחה לכאן או לכאן אין. בין כה ובין כה, קשה לקשור מקור זה עם ר"י הכהן דידן. לא ידוע לנו על חכם סמוך לזמנו בשם ר' קלונימוס¹²⁶. סדר

119. ראה אלפנביין, שם, סי' שנ"א. הוא מובא גם בסידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רפ"ב ובשני כתבי היד. בטעות ציין אלפנביין: או"ז, ח"א (במקום: ח"ד) וממנו העתיקו אחרים.

120. במקורות שציין שם הביא יחדיו המדברים על „חיטה“ עם אלה המדברים על „לחם“. 121. ח"א, עמ' 78. ראה גם שבלי הלקט, ח"ב עמ' 72, 77. שם אף ההלכה של „רבי' יהודה הכהן“ בסתם.

122. ר' יהודה למד לפני ר' יהודה מפריס. ראה אורבך, בעלי התוספות, 409. 123. תשב"ץ לר' שמשון בר' צדוק, סי' תקנ"ח; ארחות חיים, ח"ב, הלכות איסורי מאכלות, 307.

124. כדעת שד"ל. שלזינגר לא דן בזהות המשיב. 125. ראה אורבך, שם, 303.

126. למעט המובא באו"ז, ח"א, סי' תי"א: „מעשה והביאו עוף לפני רבי' שמואל בר יהודה וקורין לו פלומאן ויש בו סימני טהרה... ורבי' שמואל הכשירו, והעיד על

הזמנים איננו מאפשר להניח שישאל מר' קלוימוס מלוקה, שנפטר, ככל הנראה, לפני לידתו של ר"י דידן.

(ו) אחריות על ספר שאבד

ב"מגד ירחים" (א, 10) רמז שד"ל לתשובה של "רב יהודה כהן" בדין ספר שאבד וייחסה לר' ליאונטין, רבו של רגמ"ה.

תשובה זו, שחשיבותה רבה לתולדות החינוך של קהילות ישראל הראשונות באשכנז, מצוייה בשני כתבי יד ¹²⁷:

להר' יהודה הכהן ז"ל. ראובן הכניס בנו (בכת"י שד"ל: בנו חנוך) לבית הספר לפני שמעון ופסק עמו לתת לו לשנה כו"כ, והביא בנו לבית שמעון, והביא ספרו ללמוד (בכת"י קמברידג': ללמוד) לו, וגם חביריו הביאו ג"כ ספריהם והיו מניחין אותם במקום מיוחד להם. למדו עד שהשלימו הספר והתחילו ספר אחר. והניח בנו של ראובן ספרו בבית שמעון ולא הולוכו לבית אביו, ונאבד אותו הספר בבית שמעון, והתחיל שמעון לתבוע שכרו מראובן, וראובן תובע לו ספרו. היכול ראובן לתבוע דמי ספרו משכר שמעון שיש בידו או לא?

תשובה: כך דעתי נוטה, שאין לו לראובן על שמעון מאותו ספר כלום. לא מבעיא דשמעון זה שומר שכר לא הוי עליה, אלא אפי' שומר חנם לא הוי עליה... וכ"ש דראובן ובנו לא אמרו לו לשמעון כלום. הילכך אין לו... ולא דמי שמעון זה לאומן... ולא מבעיא שמעון דפטור אלא אפי' אומן גופיה... דתנן... ואוקימנ'... הילכך אין לו לראובן על שמעון מחמת אותו ספר שום תשלום. עכ"ל.

נראה, כי תשובה זו של ר"י הכהן דידן היא. מטבעות הלשון, דרך ההרצאה וההסקה מן הסוגיה התלמודית אופייניות לו; וכאמור, עדיין אין בידינו מקור מפורש ברור, בו יביאו הראשונים דברי ר' ליאונטין ויכנהו: ר' יהודה הכהן בלבד.

(ז) יין בסך

בשבלי הלקט (ח"ב, עמ' 9) מובאת תשובת רגמ"ה: "ישראל שנתן מעותיו לנכרי ביינו... למחר בא ישראל" וכו'. אך בראבי"ה מיוחסת תשובה זו לר"י הכהן (סימן תתר"נ אפסטיצר, מבוא, 294). ייחוס זה הוא הנכון. השו"ת מצוייה בכת"י בודלינה 1103 (דף 195 ב') וחתום עליה "ר' יהודה בר' מאי הכהן". את הטעות של ר' צדקיה נראה לתלות בספר ליקוטים שהיה לפניו וכלל תשובות של חכמי אשכנז הראשונים. תשובה זו הובאה בסתם בלא החתימה — ואולי בסמוך לתשובת רגמ"ה — ולכן ייחסה לו ¹²⁸.

אביו שאכלו, וגם רבי' אליעזר הגדול ורבי' קלוימוס הכהן היו אוכלין. נראה שכן זמנם הוא, ונראה כי המעיד הוא שמואל בר"י הכהן. אין לנו ידיעות נוספות על חכם זה.

127. שד"ל מצאה בכת"י של "ארחות חיים" שהיה לפניו. מצאתיה בכת"י בודלינה 2697, דף 103 ב' ובקמברידג' 498 דף 10 ב' (ואינם זהים עם זה של שד"ל. ראה גם לעיל בדיון בתשובה לקהל טרוייש).

תודתי להנהלת ספריית כתבי היד בבודלינה על רשותה לפרסם תשובה זו. 128. כאמור, קרוב הוא, שאף ר"י הכהן עצמו הביא בספרו שו"ת של חכמי אשכנז הראשונים וביניהם רגמ"ה. ייתכן, שיש לתלות גם בכך זיהויים מוטעים.

ח) בנו של כהן שהמיר

בספרו „תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת“ (סימן קע"ב) מביא קופפר מתוך כת"י בודלינה 692 תשובה סתמית, ליד תשובות רגמ"ה ואחרים, בדין בנו של כהן שהמיר. הוא משער, שהיא של רגמ"ה או של ר"י הכהן (שם, 291 הערה 1). דעתו נראית. מטבעות הלשון, דרך הדיוק מן הסוגיה ודרך ההרצאה אופייניות לר"י הכהן, ועדיף לייחסה לו. מאידך, בחלקן מצויות הן, כאמור, כבר אצל רגמ"ה, רבו, ואין, לכן, הכרעה ברורה ביניהם, אך גם היא מצטרפת לעדויות (הרבות, באופן יחסי) על מקרי שמד שאירעו באותם ימים¹²⁹.

129. כמעט כל חכמי אשכנז הראשונים דנו בכך. ראה גם במאמרו החשוב של י' כץ : אף על פי שחטא ישראל הוא, תרביץ, כ"ז 206 ואילך. מרגמ"ה עצמו הגיעו אלינו שתי תשובות, הנראות לכאורה סותרות. ראה מה שכתב על כך אידלברג, תלפיות, ו', תשי"ג, 153. לדעתי, הפיתרון אחר הוא ואכמ"ל.

נחמיה אלוני

שתי רשימות ספרים לרושם אחד במאה ה-13

א. פת יח.ה. מתוך מאה ועשרים רשימות ספרים בגניזת קהיר הידועות לנו כיום נתפרסמו עד היום במשך מאה ועשרים השנים האחרונות מחציתן בערך¹. רק לעתים רחוקות מאוד אנו מוצאים רושם אחד לשתי רשימות או יותר פרט לר' יוסף ראש הסדר, שמספר רשימותיו שרשם מגיע לעשרים בערך². כיום ידועים לנו צירופי רשימות אלה:

- א) שתי רשימות לרושם אחד³:
ניו-יורק, 2, fol. 1290, ENA. (כ"י).
ניו-יורק, 4, fol. 2689, ENA. (כ"י).
- ב) שתי רשימות ספרים לרושם אחד, המתפרסמות כאן:
ניו-יורק, 6, fol. 2687, ENA.
קמברידג', T-S. K 3/28.
- ג) שתי רשימות ספרים לרושם אחד⁴:
קמברידג', T-S. NS. 298/9 (אלוני⁴), וכאן שתי רשימות.
- ד) חמש רשימות ספרים שהן לרושם אחד⁵:

1. שתי הרשימות הראשונות מן הגניזה נתפרסמו בבת אחת על ידי ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, עמ' 191–192, אלא שפרסם מהן פינסקר ליקוטים בלבד. רשימה אחת מהן נתפרסמה שנית במילואה על ידי מאן¹, עמ' 600–661 (הרכבי 5 K. — שישה דפים), ואילו השנייה לא זוהתה ולא נתפרסמה שנית עד היום. — יש תקוה, כי בקרוב יתפרסמו ביחד חמישים רשימות הספרים החדשות מן הגניזה, שכונסו על ידי, בקובץ אחד.
2. ואלה הן מרשימותיו שכבר נתפרסמו, ומספרן שבע:
בודפשט, אוסף קופמן, גניזה 123 (שייבר¹).
ניו-יורק, 2539, ENA. (אברמסון).
קמברידג', T-S. C 2/146 (שייבר²).
קמברידג', T-S. C 1/169 (שייבר²).
קמברידג', T-S. Misc. 36/148 (אלוני—שייבר).
קמברידג', T-S. NS. J 126 (אלוני²).
קמברידג', T-S. NS. 298/33 (אלוני²).
- ואילו תריסר נוסף של רשימות חדשות נוספות יתפרסם בספר הנ"ל (הע' 1).
3. שתי רשימות אלה היו בידי בשנת תשל"א, בשעה שבדקתי אוסף אדלר כולו ואף כינסתי כל הקשור ברשימות הספרים לשם פרסומן בקובץ הנ"ל (הע' 1). לאחר שנה ומחצה בשנת תשל"ג ביקר שם ידידי, א' שייבר, וכפי שהודיע לי, יש בדעתו לפרסמן.
4. מודה אני ומתוודה, כי בשעת צירוף רשימות הספרים לקבוצות לרושם אחד עלה על דעתי, כי אף שתיים אלה שייכות לרושם חמש הרשימות הרשומות בקבוצה ה, ולא עלה בידי לעת עתה להכריע סופית בנדון מחוסר הוכחות מספיקות.
5. ועי' הע' 4.

ניו-יורק, 1290. fol. 5. ENA (כ"י).

קמברג, T-S. K 3/16 (כ"י).

קמברג, T-S. Ar. 51/19 (כ"י).

קמברג, T-S. NS. 228/3 (אלוני⁴).

קמברג, T-S. NS. 298/52 (אלוני⁴).

חמש רשימות ספרים לרושם אחד⁶ :

קמברג, T-S. NS. J 125 (אלוני⁵, העומד להתפרסם בקרוב).

ב. זיהוי שתי הרשימות לרושם אחד והפרדה ביניהן כשתי רשימות. ואלה הן הראיות, כי לפנינו שתי רשימות לרושם אחד :

(1) הכתב השווה בשתייהן גם באותיות וגם בספרות.

(2) השימוש במספרים קופטיים בשתייהן.

(3) דרך רישום המספרים הקופטיים מתחת לשמות החיבורים, אף כי ברשימה א המספרים נמצאים רק בשורות 11–13, ואילו ברשימה ב הם נמצאים בכל שורה ושורה כמעט.

(4) ההערכה השווה לספרים בשתי הרשימות, דינר אחד ליחידה, ולעתים רחוקות שני דינרים לחיבור, ואף מחיר זה נמצא ברשימה א פעם אחת.

ואין ספק, כי הן שתי רשימות נפרדות, ואלה הן הראיות :

(1) יש ברשימה א מאותם המקצועות שיש ברשימה ב : מקרא ופרשנות, תלמוד ומדרש, פילוסופיה ודת ובלשנות.

(2) ברשימה א רק עמוד ב מוקדש לספרים, ואילו בעמוד ב רשימת מטלטלים ומחיריהם. לעומתה ברשימה ב ארבעה עמודים, והיא כולה מוקדשת רק לספרים.

(3) רשימה א דף בודד קיים בפני עצמו, ואילו רשימה ב דף גדול כפול ברחבו מדף רשימה א שנתקפל לארכו, והיה לשני דפים.

(4) ברשימה א השתמש במספרים קופטיים בשתי שורות, ואילו במספרים עבריים השתמש בהערכת המטלטלים ואף בציון סיכומי ספרים. לעומת זאת ברשימה ב השתמש רק במספרים קופטיים.

(5) ברשימה א אין פתיחה לרשימת הספרים ואין סיום, ואילו ברשימה ב יש כנראה פתיחה רגילה : „[בש]ם אל [עולם]“, והרשימה מסתיימת בלי מלות סיום.

ג. הרושם בעל ספרייה פרטית או מוכר ספרים ? סבורני, כי היה הרושם מוכר ספרים, וזה ניכר בעיני לפי הסימנים הבאים :

(1) ציון מחירי הערכה לספרים ולמטלטלים, ואין בעלים פרטיים נוהגים לצרף מחירים לספריהם.

(2) הרושם רשם עזוב, כפי שמסתבר על פי רשימה א.

(3) כמה וכמה ספרים נמצאים כפולים ומשולשים ואף יותר שאינם רגילים בספרייה פרטית.

(4) הספרים ערוכים ברשימה ב לפי מדורות וממיינים לפי נושאים מעשה ידי סוחר.

ד. הזמן. מסתבר, כי זמן שתי הרשימות גם יחד יש לקבוע המאה ה-13 על סמך החיבורים ומחבריהם הנזכרים בשתי הרשימות :

6. קבוצת רשימות זו תתפרסם בקובץ ה"ל בהע' 1.

(1) החיבור והמחבר המאוחרים ביותר ברשימה א הם הרמב"ם וחיבורו משנה תורה („החיבור“), בני המאה השתים עשרה, אולם הציון „החיבור“ ככינוי מקובל הוא בן המאה השלוש עשרה. גם ר' זכאי המעתיק ידוע לנו ברשימות הספרים כבן המאה השתים עשרה.⁷

(2) החיבור והמחבר המאוחרים ביותר ברשימה ב הוא פירוש הרי"ף לר' יהודה בן אלעזר הכהן אלמדארי, והוא בן המאה השלוש עשרה באמצעיתה.

(3) גם השימוש בספרות הקופטיות מסייע לקביעת מאה זו לרשימות אלה,⁸ כי במאה הארבע עשרה והחמש עשרה השתמשו במספרים ערביים ובמספרים עבריים בלבד.

ה. המחברים. קבוצה מיוחדת של מחברים הראויה לתשומת לב ברשימה ב' הם מפרשי הרי"ף והם כולם בני המאה השתים עשרה והמאה השלוש עשרה:⁹

אפרים (ש' 73) ;

ברוך בן מלך (ש' 93) ;

זכריה בן יהודה אגמאטי (ש' 75) ;

יהודה בן אלעזר הכהן אלמדארי (ש' 106) ;

יהונתן מלוניל (ש' 67) ;

יוסף אבן מיגש הלוי (ש' 104).

זכריה בן יהודה אגמאטי. עד לפני זמן קצר לא ידענו עליו ולא על חיבוריו, פירושו לרי"ף. בן המאה השתים עשרה ויליד העיר אגמאט, המרוחק ארבעים קילומטר ממארוקו. זכה בימים אלה למאמר מיוחד מעטו של אחד מחוקרינו הטובים¹⁰, ואף נתפרסמו מכתביו בפקסימיל¹¹.

יהודה בן אלעזר הכהן אלמדארי. ידענו תלמיד חכם זה¹², ולא ידענו עד לפני זמן קצר את חיבוריו עד שנדפסו פירושו במהדורת התלמוד בארץ¹³. איש חלב, אמצע המאה השלוש עשרה.

ו. שתי הספריות וייחודה של כל אחת מהן. הספרייה שברשימה א היא בעיקרה ספריית משכיל בתקופת ההשכלה הערבית, וכמחציתה ספרי מקרא ופרשנות (45% בערך) ; תלמוד ומדרש (כ 20%) ; פיוט ושירה (20% בערך) ; חכמות ומדעים (15%).

לעומת זאת הספרייה ברשימה ב היא רובה ככולה תלמוד ומדרש (90%), ואילו כל יתר החכמות והמדעים יחד עם מקרא ופרשנות (10%) ; פיוט ושירה אין מאומה.

7. עי' אלונזי⁴, 125/ס' 4 ; גוטהייל, 4/165 : „מצחפין (שם : מתחפין!) תורה כ"ט ר' זכאי“, והרשימה היא משנת 1182.

8. לזיהוי המספרים הקופטיים הריני משתמש בחיבור : L. Stern, Koptische Grammatik, Leipzig, 1880. p. 131.

9. יתווספו פה פירושים מעטים רק לשניים מהפרשנים ואילו ליתרם עי' הערות לרשימה.

10. עי' ח"ז הירשברג, על ר' זכריה אגמאטי ושני חכמים בני דורו, תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 368—379.

11. ב"ק ב"מ וב"ב, מהד' יעקב לוין, לונדון 1961.

12. כבר הזכירו לפני מאה שנים ומעלה שד"ל, HB, ה (1862), 131/הע' 6 ; שטיינשניידר, XI, JQR (1899), 133/מס' 314 ; אשכול, א, ברלין 1930, עמ' 666.

13. מהד' אל המקורות ופרדס, ירושלים תשכ"ב.

אף לו היה בעל ספרייה זו רב הקהילה ודיינה הרי מוזר שאין ספר תפילה אחד כלול בו.

החיבורים הראויים לתשומת לב ברשימה א הם:

- (1) אלפאט' אלמשנה (א 31), ומסתבר, כי זהו חיבורו של רס"ג הנזכר לראשונה.
- (2) אלפאט' אלחרגום (א 29), הנזכר כאן לראשונה בספרות הבלשנות.
- (3) דיואן רשה"נ ומג'מוע פי אלצלאלה ושרח אבנה (א 1; 14—15) וזיהוים.
- (4) כתאב בן ענאניה (א 18), הנזכר כאן לראשונה.

החיבורים ברשימה ב הראויים לתשומת לב הם:

- (1) חרוד אלמשיא לרשב"ח (ב 116), שלא נודע בשם זה וטעון בירור וזיהוי.
- (2) פירוש פסחים לר' אליקים (ב 98), שלא שרד בידינו ממנו מאומה.
- (3) פירוש הלכות קטנות לר' יהודה אבן אלמדארי (ב 106), שנודע לנו כאן לראשונה.
- (4) מהג'ה אלקאר (ב 116), שנודע לנו כאן לראשונה.

ז. המעתיקים¹⁴. העתקת ספרים הייתה אחד המקצועות לכלכלת האדם ומשמשת לו לפרנס את בני ביתו ומשפחתו. לאמתו של דבר היו כל בני ישראל עוסקים בהעתקת ספרים. כל איש נזקק לסידור ולתורה והפטרות, ואם לא השיגה ידו לרכוש לו עותק מיד מעתיק, היה נאלץ לכתוב לעצמו העתק לשם סיפוק צרכיו ההכרחיים לתפילה וקריאה בתורה, ועדיין לא יצא ידי חובתו, כי נזקק גם למחזוריים ולקינות ולסליחות ולתהלים ולמעמדות ואף לספר מקרא ולסדר המשנה. לרכוש עותקים מיד מעתיקים היה עולה בכסף רב, אם נזכור, כי מחיר ספר היה עולה חודש מחיה למשפחה בת ארבע נפשות ובאופן ממוצע רבע חודש או במלים אחרות חודש מחיה של איש אחד.

אף היו דרושים כישורים מיוחדים למעתיק: בעל כתיבה תמה, חריצות והתמדה, בעל פוריות בעבודת ההעתקה, כי היו סוחרי הספרים מתחייבים לספק עותקים רבים ובתאריכים קבועים.

במאה העשירית ובמאה האחת-עשרה, ואולי אף במאות השנים שלפניהן, נהגו מנהיגי ישראל לסייע סיוע כלכלי ליושבי ארץ ישראל בהזמנת העתקי ספרים ספרי קודש וספרי חול. מרכזי העתקה חשובים שימשו גם בבל ומצרים. כך ידוע לנו, כי חסדאי אבן שפרוט ואחריו רשה"נ תמכו בדרך זו ביישוב ארץ ישראל.

ברשימותינו נזכרים שני מעתיקים בשמותיהם: מבורך הלוי (ב 5, 14, 15) ור' זכאי (ב 4, 105). איננו יודעים מאימה על המעתיק הראשון, אולם על המעתיק השני יש בידינו ידיעות גם ממקורות נוספים¹⁵. חשיבות רבה היו מייחסים להעתקות אישים מפורסמים: רס"ג, רב נסים מקירואן, רב יהודה הכהן ראש הסדר, בני משפחת בן אשר, ר' הלל, סעיד אבן פרג'י, בני בויצא.

ח. מחירי הספרים¹⁶. ברשימה א יש הערכה של מחיר לכל אחד מספרי הרמב"ם במשנה תורה הנזכרים בה בסך של דינר אחד לספר פרט לספר זמנים

14. עי' בנדון אלוני⁴, עמ' 134—135.

15. עי' הערה 7.

16. טיפל בנושא זה א' אשתור: E. Ashtor, Journal of Economic and Social History of the Orient, III (1960), p. 70—72. א' אשתור, מחירי ספרים בתעודות

שהוא כפול בהיקפו וכפול במחירו שני דינרים. גם ברשימה ב העריך הרושם כל יחידה במחיר דינר אחד פרט לספרים בודדים שהעריך במחיר כפול, ואלה הם ¹⁷:

- (1) ברכות שני כרכים מכורכים (ש' 49).
 - (2) חדוד אלאשיא ומקאלה ללגאון (ש' 116), כנראה שלושה חיבורים בקובץ אחד.
 - (3) מגלה נייר (ש' 57), ולא נתפרשה לי הסיבה למחיר הכפול, שהרי אין מגילות מצויירות ציורי יד במזרח בארצות האסלאם.
 - (4) משקין (ש' 94), ולא נתפרש לי המחיר הכפול למסכת קטנה זו.
 - (5) אלפאראבי (ש' 112) וייתכן, כי היה קובץ רב חיבורים.
 - (6) שאלות (ש' 108), וייתכן כי היה כרך עב כרס.
- לפי בנעט היה בשנת 1190 במכירת ספרי הרופא אבו סעד מחיר ממוצע של ספר רבע דינר ¹⁸, ולזה הסכים גם אשתור על סמך קביעת מחיר ממוצע ברשימת ספרים אחרים ¹⁹. ברשימותינו המחיר הממוצע הוא דינר אחד, ונמצא הוא פי ארבעה לאחר מאה שנים בערך. כבר ציין אשתור, כי מחירי הספרים האמירו והוצאות המחיה במצרים האמירו, ובכל זאת נראית הערכה זו מוגזמת. אין לחשוב, כי נתכוון לציין מספר הכרכים ביחידה או מספר העותקים של החיבור בספרייה או בחנותו.

ט. המונחים. כל המונחים הנמצאים בשתי הרשימות הם מונחים רגילים ושכיחים ברשימות הספרים פרט לאחד שיידון להלן, ואלה הם המונחים המובהקים ²⁰:

- אול (חלק ראשון של החיבור) ב 68.
- אסוד (קלף צבוע שחור) ב 55.
- בעץ, בעצהם (= מחבר אנונימוס, אחד הפרשנים) ב 102.
- ג'ז, ג'זין, אג'זא (כרך אחד, שניים, חלקים) א 8, 24, 26, ב 35, 49.
- ורק (כתב יד, נייר) ב 49 ועוד.
- כ"ט (= כתיבת יד, ובצירוף ש"פ לאוטוגרף) ב 5, 14, 15, 105.
- כראס, כראיס (= מחברת, מחברות או קונטרס, קונטרסים) א 2; ב 51.
- לטיף (כריכת ספר יפה או כתיבת יד יפה) ב 59.

- הגניזה, תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 214—223 על סמך חמש רשימות ספרים בלבד, ואילו כיום ידועות לנו רשימות ספרים חדשות בצירוף מחירים פי ארבעה. — המשפט הכתוב שם כאילו רשימות הספרים מקצתן חכמת ישראל ומקצתן ספרות מדעית כללית אינו נכון, כי בדרך כלל אין רשימות מיוחדות לספרות מדעית.
17. כך אני מבין את המספרים הקופטיים ברשימותינו: אות כעין דלת (ד) כסימן לספרה 1; ואות כעין שדה כסימן לספרה 2 (w). סימנים אלו נדפסו תחת הטקסט. ביחס למסכת חולין, שלרוב מחירה דינר אחד, יש ספק בש' 80, כי מתחתיה שתי ספרות אחת מתחת לשנייה, וע"ש. — גם בסראג' מצעא (ש' 96) יש סימן מפוקפק וע"ש. מוזר הוא, שלא צויינו מחירי יתר הספרים ברשימה א.
 18. עי' בנעט, 172/הע' 6.
 19. עי' אשתור (הע' 16), עמ' 221—223, ובייחוד בעמוד האחרון.
 20. זהו פרק חשוב ברשימות הספרים וטעון טיפול, כי עד עצם היום הזה באו רק הערות בודדות בספרותנו. רשומים להלן המונחים לפי סדר אלף בית בצירוף תרגומיהם, כדי שיוכלו להבין גם קוראים שאינם יודעים ערבית.

מג'לס (כתב מרובע) ב 49, 53 (ועי' להלן בירור מונח זה).

מג'לד (מכורך) ב 49, 55.

מג'לדה (מכורך) ב 49.

מג'מוע (קבוץ, קבוץ) א 18; ב 112, 114.

מעני (עניינים, נושאים) א 24, 26.

מקאלה (מאמר, חיבור) ב 116, 118.

רק (קלף) ב 62, ועוד.

שרח (פירוש) א 6.

ת'אני (חלק שני של החיבור) ב 70, 71.

תג'ליד (כריכה) ב 19.

מג'לס מונח זה נמצא רק לעתים רחוקות ברשימות הספרים, ואיננו ידוע לי מהביבליוגרפיה הערבית. לראשונה הוא נזכר בחיבור הרמב"ם, ומסתבר, כי מחיבוריו נתפשט בין סופרינו ומעתיקינו, וזו לשונו²¹ „ואנכר רבי' יוסף הלוי ז"ל כתאבה אלגט בכ'טוטנא תלך אלמעלקה ג'דא... פכתבה אלסופרים אעני אלגט בכ'ט מג'לס אעני כתב אשורי כספר תורה... בל יכתב בהד'א אלנחו מן אלכ'ט אלד'י נסמיה אלמד'בד'ב...”.

ותרגמו: וגינה רבי' יוסף הלוי ז"ל לכתוב הגט בכתבנו זה שאותיותיו מחוברות מאוד... וכתבו הסופרים אותו ר"ל הגט בכתב שאותיותיו מופרדות, ר"ל בכתב אשורי כספר תורה... אלא יכתוב זה באופן של הכתב, הנקרא אלמד'בד'ב. ופירש בלאו²²: „אלמד'בד'ב, כלומר המתנועע, הכוונה כפי הנראה לכתב, שאותיותיו מחוברות במקצת, אך עדיין ברורות במידה מספיקה... הוא עומד באמצע בין הכתב המע'ל, התלוי, שאותיותיו מחוברות מאד, והמג'לס, ה„מיושב” שאותיותיו נפרדות לחלוטין.”

הרמב"ם הביא שלושה מונחים ערבים:

מג'לס=מיושב;

מד'בד'ב=מתנועע, מרחף;

מעלק=תלוי.

המונח „מג'לס” נמצא ארבע פעמים ברשימת ספרים אחת (אלוני¹), והוא ידוע לי מרשימותיו של ר' יוסף ראש הסדר. במונח זה לא דן ואף לא הזכירו שטיינשניידר²³. שני המונחים מג'לס ומד'בד'ב אינם ידועים לי מן הספרות הערבית, ואף לא נתפרשו לי על סמך מה חידשם הרמב"ם²⁴. מסתבר בעיניי, כי שלושה מיני הכתב שאנו מכנים לפי הצורה: כתב מרובע, כתב חצי מרובע וכתב קורסיבי כינם אבותינו לפי מהלך היד בשעת הכתיבה: בצורה נינוחה ורגועה בקווים שקטים: מיושב (מג'לס); כשהיד מרחפת בצורה יותר מהירה מאשר הקודם: מרחף (מד'בד'ב); ואילו כשהיד ממהרת ורצה מהר ותולה אות באות: תלוי (מעלק), והרי גם הקורסיבי הוא במשמעות רץ, שוטף.

21. שו"ת רמב"ם, מהד' י' בלאו, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 511–513.

22. ע"ש, 514/הע' 21.

23. מ' שטיינשניידר, הרצאות על כ"י עבריים, תרגום י' אלדד (שייב), ירושלים תשכ"ה, עמ' 43–45.

24. מסתבר כי „מיושב” הוא ג'א של: „כמה מיושר כתב זה” (ב"ב קס"ד, ע"ב).

לוח הקיצורים

- אברמסון = ש. אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, קרית ספר, כ"ו (תש"י), עמ' 95-72.
אלוני¹ = נ. אלוני, רשימת ספרים מהמאה השתים עשרה, *Studies in Bibliography and Booklore*, VI (1964), p. 160-174.
אלוני² = הנ"ל, שתי רשימות-ספרים אוטוגרפים של רב יוסף ראש הסדר, קרית ספר, ל"ח (תשכ"ג), עמ' 557-531.
אלוני³ = הנ"ל, שלוש רשימות ספרים עתיקות, קרית ספר, ל"ו (תשכ"א), עמ' 402-389 ; 524-517.
אלוני⁴ = הנ"ל, ארבע רשימות ספרים, קרית ספר, מ"ג (תשכ"ח), עמ' 139-121.
אסף = ש. אסף, רשימות ספרים עתיקות, קרית ספר, י"ח (תש"א-תש"ב), עמ' 281-272.
באכר¹ = W. Bacher, *Un vieux catalogue*, REJ, xxxii (1896), p. 126-129.
באכר² = Id., *Une vieille liste de livres*, REJ, xxxix (1899), p. 199-208.
בנעט = ד"צ בנעט, ספרייתו של רופא במצריים בימי הרמב"ם, תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 185-171.
ברוקלמן = C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, Leiden 1937-1942.
גוטהייל = R. Gottheil, *Tit-Bits from the Genizah*, *Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams*, New York 1927, p. 149-169.
וורמן = E. J. Worman, *Two Book-Lists from the Cambridge Genizah*, *Fragments*, JQR, xx (1908), p. 450-463.
זנה = I. Sonne, *Book Lists through Three Centuries*, SBB, i (1953), p. 55-75.
מאלטר = H. Malter, *Life and Works of Saadia Gaon*, Philadelphia 1942.
מאן¹ = J. Mann, *Texts and Studies*, I, Cincinnati 1931.
מאן² = Id., *Listes des livres provenant de la Genizah*, REJ, lxxii (1921), p. 163-183.
מאן³ = I., *a Fihrist of Sa'adya's Works*, JQR, N-S. xi (1921) p. 423-428.
מאן⁴ = Id., *The Jews in Egypt...*, Oxford 1920-1922.
מודונה = L. Modona, *Deux inventaires d'anciens livres hébreux*, REJ, xx (1890), p. 117-135.
מרגליות = G. Margoliouth, *Genizah Texts, A Fihrist of Works by the Gaon Samuel ben Hofni*, JQR, xiii (1902), pp. 311-315.
פוזננסקי¹ = S. Poznanski, *Buecherverzeichnisse*, ZfHB, vii (1903), p. 181-187.
פוזננסקי² = Id., *Juedisch-arabische Buecherlisten aus der Geniza in Cambridge*, ZfHB, xii (1908), p. 111-124.
שטיינשניידר, AL = M. Steinschneider, *Arabische Literatur der Juden*, Frankfurt a.M. 1902.
שטיינשניידר, HU = M. Steinschneider, *die hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters*, Berlin 1893.
שייבר¹ = א. שייבר, רשימת ספרים נוספת ליוסף ראש הסדר, קרית ספר, מ"ד (תשכ"ט), עמ' 548-546.
שייבר² = A. Scheiber, *Two Book Lists*, JJS, xxii (1971), p. 68-77.
הסבר הקיצורים : בהמשך לשם המחבר צויין מספר העמוד ; מספר השורה בא אחרי קו אלכסון, כגון מאן¹ 117/656 = מאן¹, עמ' 656 ש' 117. במקום הש' צויינו לעתים אחרי קו האלכסון הע' (=הערה) או סע' (=סעיף).

רשימה א

(דיואן רשה"נ, כתאב בן ענאניה, אלפאט' אלתרגום, אלפאט' אלמשנה)

א. תיאור כתב היד. קמברגי, וסימונו: T-S. K 3/28. דף אחד נייר גליון ארוך מן הרגיל. הגודל: 27×9.5 ס"מ; השטח הכתוב: 24.5×9 ס"מ. הכתב חצי מרובע מזרחי נוטה לקורסיבי וברור לקריאה. ע"א רשימת חפצי בית (25 שורות) שלא הייתה קשורה ברשימתנו זו. מאחר שייתכן, כי הייתה בה הפתיחה המבוקשת והמצופה: „בשם אל עולם" (ע' רשימה ב), אפשר לטעון, כי הייתה רשימה א המשך לרשימה ב, ואין זה מתקבל על הדעת, שהרי החסר ברשימה ב הוא מקרא ופרשנות, והיה מקום דברי הפתיחה בראשה של רשימה א דווקא. ע"ב רשימת הספרים הנדונה כאן (34 שורות). הדף לקוי בקרן הזווית העליונה בצד ימין. לא ברור, אם דף זה הוא יחידה בפני עצמה או שמא היה קשור בדפים נוספים. רשימת ספרים כתובה בכתיבת יד כמו הקטע שלפנינו היא ENA. 2687, דף 6, קשורה ברשימתנו, ואיננה חלק הימנה. על הקשר שבין שני קטעים אלה עי' מבוא. עמוד רשימתנו אינו נראה כי יש בו פתיחה או סיום.

ב. הספרים וחלוקתם. בסך הכול נמנו ברשימתנו 70 ספרים, וזוהי חלוקתם לפי המקצועות (הסימנים מציינים למספרי ההערות):

מקרא ופרשנות (סי' 19, 25-27, 35, 37-42, 44-48, 50, 52, 54, 55, 58-61, 63-65, 67-72)	33	47 %
תלמוד ומדרש (סי' 2, 12-18, 21, 30, 36, 43, 53)	13	18 %
פילוסופיה ודת (סי' 6, 20, 33)	3	4.5%
פיוט ושירה (סי' 1, 4, 5, 7, 8, 22-24, 31, 34, 49, 66)	12	17 %
פולמוס (סי' 29)	1	1.5%
בלשנות (סי' 3, 10, 26, 28, 56, 62)	6	9 %
לא ברור (סי' 9, 57)	2	3 %
בסך הכל	70	100 %

הרשימה

[דיון]אן אלנגיד¹ מדרש שיר וקהלת ורות ואיכה²

רסאיל אלרפאק³ דיואן יהודה הלוי כראריס⁴

1. דיואן רשה"נ. — נזכר: אסף 274/סי' 24: שמואל נגיד (T-S. Misc. 38/150) אלוני³, 8/400 (T-S. NS. J. 94/53); ENA. 2687; ENA. 3774, דף 10/ש' 9. — עי' מבוא.
2. מדרש שיר וקהלת ורות ואיכה. — נזכרו כאן לראשונה ארבעתן יחד. — נזכרו ביחד שיה"ש רות וקהלת: מאן², 180/מס' ד.
3. אגרות החברים. — פולמוס רשה"ג וריב"ג. — נזכר: וורמן, 27/460-29. — עי' פ' קוקובצוב Noviye Materyali לנינגראד 1916, עמ' 77-78; נ' דירנבורג, Opuscles, פאריס 1880, עמ' xxx; ז' באכר, הקדמה לספר השרשים, לריב"ג, ברלין 1896, עמ' xvii; מוכיר חיבור זה ר"י אבן בלעם יש' נב, יד; תה' צא, א; ויש שריד: „אלכלמה אלת'אניה מן אלרסאלה אלאולי מן רסאיל אלרפאק". קטע אחר, שלא היה ידוע לדירנבורג נתפרסם ע"י ד"צ בנעט ב„קריית-ספר" ב', תרפ"ה, עמ' 150-154; ור' התנגדותו של מ. וילנסקי לזיהוי, שם, ז', תר"ץ, עמ' 585-588, ותשובה לו מאת בנעט שם, 588/9. בידי קטע מן „כתאב אלתשור" לריב"ג, T-S. N.S. 301/10, ויפורסם בקרוב.
4. דיואן רה"ל במחברות. — נזכר: ENA. 2687, דף 5, ש' 1.

- דיואן שלמה קטן⁵ אלהדאיה לר' בחיי⁶ מעמד כיפור⁷
מג'מיע צלאה⁸ מכאתבאת⁹ מכתצר חיוג'¹⁰
שרח אלמשנה¹² נשים¹³ שבת עירובין פסחים¹⁴ י
ברכות פיאה דמאי כלאים שביעית תרומות מעשרות¹⁵ [ז]
(מע) שקלים¹⁶ כיפורים סוכה ביצה¹⁷ וגיט[ין]¹⁸ ה
שרח קוהלת בן גיאת¹⁹ אלדלאלה ת'לאת' אג'זא²⁰ ג
אלחיבור²¹
אהבה זמנים מדע קניין הפלאה קדושה
ד ו ד ד ד ו ד
נשים שופטים משפטים
ד ד
5. דיואן רשב"ג. — נזכר : ENA. 2687, דף 5, ש' 10.
6. אלהדאיה לבחיי. — השם המלא : אלהדאיה אלי פראי' אלקלוב. — נזכר : אברמסון, 84 ע"ב/6; אסף, 281/ס' 2; מאן¹, 136/656; פוונאנסקי², 14/124; אלוני³, 96/521; ועי"ש/הע' 43; אלוני⁴, 45/131; ועי"ש/הע' 45.
7. מעמד כיפור. — פירוט יום הכיפורים. — נזכר : וורמן, 5—4/461; 3/14 ש' 10, 37.
8. קובץ תפילות. — הנתכוון לחיבור רס"ג? — נזכר כאן לראשונה. — סידור רס"ג נזכר בשם ג'אמע אלצלאה ואלחסאביח : אסף, 111/649. — בשם וג'זב אלצלוה : אברמסון, 84 ע"ב/28; באכר², 200/מס' 30; מאן¹, 130—131/649; מאן³, 24/425. בשם צלוה (צלאה) רס"ג : וורמן, 1—4/461 9— (בדילוגים); מאן¹, 154/657; מאן², 182/ס' 8. — בשם סדור צלאה : אסף, 279/מס' עז.
9. התכתבות, חליפת מכתבים. — נזכר : אברמסון, 84 ע"ב/9, 19; אסף, 280/ס' 5; באכר², 200/מס' 45, 50; מאן¹, 32/653; 32—33; 69/654; — והש' אברמסון, 23/84; ר' יעקב; מאן¹, 182/ס' 9 : מכאתבאת אלפיומי.
10. קיצור חיוג'. — נזכר : אברמסון, 83 עמודה ב/17; וורמן, 36—35/461; 36—37; פוונאנסקי², עמ' 113. — לא נדפס. — בידי קטע מן הגניזה שנראה כחלק מחיבור זה : T-S. Ar. 31/217; Ms. Heb. e 75 [2828/18]; דף 6; ENA. 2753; T-S. Box 9/7; ENA. 2713; T-S. NS. 301/58, דף 21.
12. פירוש המשנה. — מסתבר, כי הכוונה לפירוש המשנה לרמב"ם. — נזכר כאן לראשונה באופן כולל.
13. סדר נשים. — מסתבר, כי הכוונה לפירוש הרמב"ם. — נזכר כאן לראשונה.
14. בסוף שו' 5 רשומה י' מעל השורה בסופה, ומסתבר שמנה כל הכלול בשורות 5—3.
15. ייתכן שמספר הסיכום נתלש מהקטע, וע"כ השלם [ו].
16. שתי האותיות "מע" מחוקות בקו באמצען כי הן כפולות למלה מעשרות בשורה הקודמת.
17. כאן ביצה בה"א; אולם עיין רשימה ב', שורה 26 — באל"ף.
18. בכה"י, סוף המלה לא ברור.
19. פירוש קהלת ליצחק אבן גיאת. — כינוי פירוש זה הוא אלוזה. — נזכר : אסף, 83/275; 281/ס' 1; גוטהייל, 150; מאן², 168/מס' 20; 181/מס' כז. — ההדיר יעקב לוי, ליידין 1884; מהד' חדשה על ידי הרב י' קאפח, ירושלים תשכ"ב, עמ' קנה—קצו. — ועיין ש. פינס, תרביץ, ל"ג, תשכ"ד, עמ' 212/3.
20. דלאה בשלושה כרכים. — נזכר : אסף, 281/ס' 18; וורמן, 17—18/460.
21. החיבור. — זהו השם הקלאסי למשנה תורה לרמב"ם. — נזכר : אלוני, ארשת, א, 3/51; 32/52; 5/53; אורבך, 238/מס' 7; 238/מס' 15; באכר, 56/מס' 23; אסף, 281/ס' 14—18; מודונא, 119/מס' 1; ועוד. — ויש אלתאליף (החיבור) : באכר, 56/מס' 7. — נמנו בסך הכול תשעה כרכים מארבעה עשר. — מתחת לשמות הספרים יש מספרים המסמנים מחיריהם. חסירים : זרעים, טהרה, עבודה, קרבנות.

- מג'מוע פי אלצלאה ²² אלחדיקה ^{22*} בן משלי ללנגיד ²³
- 15 ושרח אבנה קהלת ²⁴
- שרח וישב יעקב ²⁵ שרח אלפאט' אלנביאים ²⁶
- שרח אלה תולדות וגירה ²⁷ אללגה לר' האיי ²⁸
- כתאב בן ענאניה ²⁹ מג'מוע דרש לפסח וגירה ³⁰
- סידור ר' סעדיה ³¹ אלענק ³² ספר יצירה ³³ אלפרג' בעד אלשדה ³⁴
22. קובץ תפילות. — מתחת לכתובים: „ושרח אבנה“ (פירוש בנו). מסתבר, כי נתכוון בעיול זה לבן תהלים וכינוס השירים על ידי יהוסף בן רשה"נ. — נמצא כי בן תהלים כונה בשם קובץ תפילות.
- 22*. השם המלא הוא: כתאב אלחדיקה פי מעני אלמג'אז ואלחקיקה לרמב"ע, ותרגומו: ספר הגן, שבו ענייני ההשאלה והדברים כפשוטם. ויש תרגום עברי מימי הביניים בכינוי: ערוגת הבושם, ונדפס קטע ממנו, ציון לקרייצנאך, ב (תר"ב), עמ' 117—175; עי' שטיינשניידר, AL, 150/ס" 3; דן פגיס, שירת החול ותורת השיר, ירושלים תש"ל, עמ' 13. — נזכר כאן לראשונה.
23. בן משלי לרשה"נ. — נזכר כאן לראשונה. — אף נזכר ברשימתנו דיואן אלנגיד (ש' 1), ונמצא, כי דיואן הוא רק בן תהלים.
24. בן קהלת לרשה"נ. — בכה"י נמחקה „משלי“ ולמטה הימנה נרשמה: קהלת.
25. פירוש וישב. — לא נקב שם המפרש. — נזכר כאן לראשונה.
26. פירוש מלות הנביאים. — נזכר: מאן¹, 76—75/654; — יחד עם חלקים אחרים במקרא; באכר³, 57/מס' 25. אסף, 273/ס" 3; מאן¹, 93/655; 34/661; 35—34.
27. פירוש תולדות. — נזכר כאן לראשונה. — לא פורש שם המפרש.
28. הלשון לרה"ג. — מסתבר, כי הכוונה ל„כתאב אלחאו"י לרה"ג. — נזכר: באכר³, 56/מס' 5; מאן², 181/מס' 3; פוזנאנסקי², 114/מס' 1; 8/120.
29. ספר בן הכת ענן. — ענאניה, עי' מאן, Texts, א, 21—20/567; — אלרבאניין ואלקראיין ואלעאנניה (ושמא צ"ל: ואלענאניה?) — חיבור קראי, ובו שולבה איגרת ר' נחשון גאון (סורא, 871—879) לקירואן; ועי' מאן, שם, ב, עמ' 50, 3372/הע' 1188; יעקוב אלקרקסאני, כתאב אלנואר ואלמרקאב, מהד' ל' גימור, ניו יורק 1941 פעמים רבות. ועי' מפתח, עמ' 52—053. — מסתבר, כי כינה כך ספר קראי, ואולי היה זה ספר פולמוס קראי נגד הרבניים.
30. קובץ דרשות לפסח ועוד. — נזכר כאן לראשונה.
31. סידור רס"ג. — נזכר: אברמסון, 83 עמודה א/6; מאן¹, 14/658; 15—14/מס' 3, 20/425. — ועי' ל הע' 8.
32. הענק. — מסתבר, כי זה הענק לרמב"ע ולא הענק לרשה"ג. — נזכר: אברמסון, 18/83; תפסיר... אולם שם נזכר „בן אלעזר“, ולא ברור מהו: מחבר או פרשן; באכר³, 57/מס' 27. — נצטברו ברשותי קטעי גניזה רבים שבהם פירוש להענק לר' יצחק אלכנאי, והם טעונים מיון וזיהוי.
- קטעי גניזה בפירוש ערבי להענק לרמב"ע:
- ירושלים: אלוני, קטע אחד, 2 דפים; שוקן 37, דפים 104 ע"א—118 ע"ב.
- לונדון: Or. 6834, fol. 151; Or. 6197, fol. 11—31; Or. 2586, fol. 75—80.
- ניו-יורק: ENA. 3199, fol. 10; ENA. 2853, fol. 40—41.
- קמברידג': T-S. Arab. 31/64 200; T-S. Ka 3/3; Ms. Add. 1245; T-S. NS. 108/11; T-S. NS. 38a/4; T-S. Glass 20/858; T-S. 8 H 16/9; W. C. Arab., II/104; T-S. NS. 302/27, 48, 53, 58, 72; T-S. NS. 194/18.
33. ספר יצירה. — מסתבר, כי הכוונה למקור העברי. — נזכר: אורבך, 239/ס" 10; מאן¹, 166—165/650; מודונה, 127/מס' 31; ועוד. — בצירוף פירוש „תפסיר“, אברמסון, 84 ע"א/31; 85 ע"ב/31. — תפסיר לרס"ג: מאן³, 22/425. — מגילה נוסח רס"ג מורכבת משלושה קטעי גניזה תתפרסם בקרוב (חלק ראשון ממנו כבר פרסם א"מ

- 20 שרח משלי איוב שיר קוהלת³⁵
הלכות יום טוב מגלה פסחים תעניות חולין יומא
ראש שנה סוכה
- גטין קידושין³⁶ משלי³⁷ איוב³⁸ דניאל³⁹
ג'זוין שרח אלתורה⁴⁰ שרח איוב מעני⁴¹
25 שרח ויהי מקץ ויגש ויחי⁴² דראש^{42*} ברכות פירוש⁴³
תפסיר מלכים⁴⁴ שרח משלי מעני⁴⁵ שרח אלתורה ג'זוין⁴⁶
- הברמן, סיני, י (תש"ז), עמ' 241–252). — בזמן האחרון נפלה מחלוקת על תורת
הלשון בספר יצירה בין כותב טורים אלה לבין ג' שלום. ע"י מאמרי: צונץ, קראוס
ושלום שונים משנתם בספר יצירה, סיני, עד (תשל"ב), עמ' מב–סו. — פולמוס שונה
מזה בתכנו ע"י במאמר: ההייתה שיטת שרשים רב גונית או לא? — בית מקרא, נו
(תשל"ד), עמ' 202–224.
34. חיבור הישועה אחרי המצוקה. — המחבר הוא רבינו נסים. — נזכר: אברמסון, 83
עמודה ב/15; אסף, 274/ס' 41; פונאנסקי¹, 185/מס' 13. — נתפרסם על ידי ח"י
הירשברג בשם: חיבור יפה מהישועה; ש' אברמסון, רבינו נסים, חמישה ספרים,
ירושלים תשכ"ה, עמ' 361–502. — המקור הערבי ההדיר י' אוברמן, כתאב אלפרג'
בעד אלשדה, ניו האבן 1933.
35. פירוש משלי איוב שיר השירים וקהלת. — לא פירש שם המפרש.
— שרח משלי. — מסתבר, כי הכוונה לפירוש רס"ג הנזכר: מאן¹, 158–157/650;
1/660; מאן², 166 בשוליים/ס' 3.
— שרח איוב. — מסתבר כי הכוונה לפירוש רס"ג הנזכר: אסף, 274/ס' 17; מאן³,
18/425; פונאנסקי¹, 185/מס' 11; פונאנסקי², 10/124–11.
— שרח קהלת. — אינו נזכר לרס"ג ונזכר סתם: אסף, 274/ס' 55; גוטהייל, 1/150;
3/154; מאן¹, 34–35/653; 11/660; מאן², 166/מס' 20; ועוד.
36. הלכות לסדר מועד: יום טוב, יומא, מגלה, סוכה, פסחים, ראש השנה, תעניות.
לסדר קדשים: חולין. לסדר נשים: גטין, קידושין.
— מסתבר, כי הכוונה להלכות הרי"ף. — נזכר: אברמסון, 24/84; חולין; אסף,
274/ס' 58; באכר¹, 2/127, 5; גוטהייל, 2/150; 155; פונאנסקי², 116/מס' 28
קידושין ועוד.
37. משלי. — מסתבר, כי הכוונה למקור. — נזכר: מאן¹, 93–94/655.
38. איוב. — מסתבר, כי הכוונה למקור. — נזכר: פונאנסקי², 10/124.
39. דניאל. — מסתבר, כי הכוונה למקור. — נזכר: גוטהייל, 8/150.
40. פירוש התורה בשני כרכים. — נזכר בסתם: מאן¹, 1/658–2.
41. פירוש איוב בענייניו. — מענם, צ"ל: מעני, וע"י להלן, הע' 45. — ע"י הע' 38.
42. פירוש מקץ ויגש ויחי. — לא נקב שם המפרש. — צירוף פרשנות זה נזכר כאן
לראשונה. — מקץ לא נזכר. — ויגש לרשב"ח נזכר: פונאנסקי², 117/מס' 37. — ויחי
נזכר לרשב"ח: פונאנסקי², 116/מס' 3; 117/מס' 38.
- 42*. דרשות. — נזכר: אברמסון, 83 עמודה ב/5; אסף, 278/מס' מט; באכר¹, 127/מס' 6;
באכר², 1/200–65 (בדילוגים); גוטהייל, 156 ע"ב/4; מאן², 178/ס' 17; מאן³,
16/425; מודונה, 7/120–42 (בדילוגים); פונאנסקי², 14/119.
43. פירוש ברכות. — לא נקב שם המפרש. מסתבר, כי נתכוון לרה"ג. — נזכר: גוטהייל,
156–157 וע"ב/13–14. — נזכר סתם: אסף, 281/ס' 20, 21; גוטהייל, 156 ע"ב/10–11;
מאן¹, 65/647–66; 127/656.
44. תרגום מלכים ופירושו. — לא נקב שם המפרש. — נזכר לרס"ג: ENA. 2687, דף 1. —
ליהודה אבן בלעם: מאן², 165/מס' 9. — ליפת בן עלי: מאן¹, 12/660.
45. פירוש משלי בענייניו. — ע"ל הע' 35.
46. פירוש התורה בשני כרכים. — ע"ל הע' 40.

- תרגום אלתורה ⁴⁷ שרש תרי עשר ⁴⁸ קינות ⁴⁹ שרש ישעיה ⁵⁰
 מדרש תלים ⁵¹ כתאב אלאינאס ⁵² יציאות שבת ⁵³
 שרש איכה ⁵⁴ אחשורוש ⁵⁵ אלפאט' אלתרגום ⁵⁶ מכאתבאת ⁵⁷
 דניאל ⁵⁸ ועזרא ⁵⁹ שרש תרי עשר ⁶⁰ שרש ישעיה ⁶¹ 30
 אלפאט' אלמשנה ⁶² אחשורוש ⁶³ שרש ויקרא ⁶⁴
 יהושוע ושופטים ⁶⁵ רחמים ⁶⁶ כ'לף ⁶⁷ כתאב ⁶⁸
47. תרגום התורה. — מסתבר, כי הכוונה לתרגום אונקלוס. — נזכר: אורבך, 239/ס' 12, 16; אסף, 278/מס' עא; מאן¹, 120/656; מודונה, 121/מס' 38; פונאנסקי², 16/119.
 48. פירוש תרי עשר. — נזכר סתם גוטהייל, 12/156; מאן¹, 63/654—64; 114/656; 16/660; פונאנסקי¹, 184/מס' 3. — לבן ברכאל: אברמסון, 84 ע"ב/2; אסף, 274/ס' 38. — ליהודה אבן בלעם: מאן³, 165/מס' 13. — למשה הכהן אבן ג'יקטילה: מאן², 165/מס' 13. — לרס"ג: אסף, 274/ס' 16; מאן³, 16/425.
 49. קינות — מסתבר, כי הכוונה לקינות לתשעה באב. — נזכר: זולאי, 205/28—37 (בדילוגים). — ויש לצרכי מתיים: באכר², 200/מס' 12; זולאי, 204/5; 205/27—47 (בדילוגים).
 50. פירוש ישעיה. — מסתבר, כי הכוונה לרס"ג. — נזכר: מאן¹, 65/654; מאן³, 15/425; פונאנסקי¹, 184/מס' 2.
 51. מדרש תהלים. — נזכר: אסף, 273/ס' 7; באכר¹, 127/4; מאן², 283/ס' 6. — ובשם שוחר טוב נזכר: BM. Gaster, Or. 10118, ש' 70.
 52. ספר אינאס, וזהו שם פירוש אסתר לרס"ג. — נזכר: אלוני², 38/554; ועי"ש 555/הע' 71; ועי"ש, מבוא, 547/ס' א; אסף, 16/274.
 53. שבת. — מסתבר, כי נתכוון למקור. — נזכר: מאן¹, 43/646—44; 10/652; 654—85/655.
 54. פירוש איכה. — לא נקב שם המפרש. — נזכר בלי שם המפרש: אסף, 275/ס' 69; גוטהייל, 4/150—5; זולאי, 205/מס' 25; מאן¹, 137/656—138. — ליהודה אבן בלעם: מאן², 166/מס' 22. — לרס"ג: אסף, 274/ס' 35; מאן³, 18/425; פונאנסקי¹, 184/מס' 4.
 55. מגילת אסתר. השם אחשורוש למגילה זו אנו מוצאים: מאן¹, 182/656. — כרגיל בשם מגילה וורמ, 32/44—33; מאן¹, 88/655; מודונה, 121/מס' 29, 32; פונאנסקי², 120/מס' 20; ועוד. — מסתבר, כי אין „שרח" מתייחס לעיול זה.
 56. מלות התרגום. — נזכר כאן לראשונה.
 57. התכתביות, חליפות אגרות. — עי"ל הע' 9.
 58. דניאל. — עי"ל הע' 39.
 59. עזרא. — מסתבר, כי זה כולל גם את נחמיה. — נזכר כאן לראשונה.
 60. פירוש תרי עשר. — עי"ל הע' 48.
 61. פירוש ישעיה. — עי"ל הע' 50.
 62. מלות המשנה. — נזכר: מאן¹, 132/649, 133; 96/655; מאן², 166/בשוליים/3; 178/ס' 16; פונאנסקי¹, 185/מס' 7; פונאנסקי², 29/120. — לא כולל: באכר², 200/מס' 33; גוטהייל, 156/ע"ב/8—9. — לרס"ג נדפסו שני קטעים מן החיבור על ידי נ' אלוני, לשוננו, יח (תשי"ב—תשי"ג), עמ' 167—178; כב (תשי"ח), עמ' 147—172; ש' אברמסון, יט (תשי"ד), עמ' 49—50; י' רצהבי, כ (תשט"ז), עמ' 41—45.
 63. אחשורוש, כלומר מגילת אסתר. — עי"ל הע' 55.
 64. פרוש ויקרא. — לא נקב שם המפרש. — נזכר: אסף, 278/מס' לה; 22/מס' 22; מאן¹, 80/654—81; 123/656; 144/657—145; 158. — לרס"ג: אסף, 273/ס' 6; 274/ס' 16; 275/ס' 89; מאן¹, 145/650—147; 31/658—12; מאן³, 13/425. — לא יימנו חלקיים כפרשות נפרדות.
 65. פירוש יהושע ושופטים. — שרש, כתובה מתחת למלים יהושע ושופטים וסמוכה מאוד

- להן. — פירוש יהושע נזכר : אסף, 278/ס'י מב ; גוטהייל, 19/157. — ליהודה אבן בלעם נזכר : מאן², 165/מס' 6. נזכר : אברמסון, 84 ע"ב/21 — פירוש שופטים נזכר רק ליהודה אבן בלעם : מאן², 165/מס' 7.
66. רחמים. — תפילות לסליחות ולתחנונים. — נזכר : אברמסון, 83 עמודה א/5 ; זולאי, 205/ס' 20 ; מאן¹, 67/662. — ויש פואטיק אלרחמים : אברמסון, 83 עמודה א/5.
67. כ"ף. — השם המלא : כתאב אלכ"ף אלדי בן אלמעלמין בין בן אשר ובן נפתלי (החילופים שהם בין המלמדים בן אשר ובן נפתלי). — ההדיר א' ליפשיץ, נספח מפעל המקרא, ירושלים תשכ"ה (קודם בתוך Textus כרך ב).
68. מלה זו לא נתפרשה לי, ונראית בעיני יתירה לגמרי.
69. פירוש דניאל. — נזכר מאן¹, 27—29/645 : תפסיר, 58/653 : תפסיר ; 13/660 : שרח ; פונאנסקי², 116/מס' 14 : שרח ; ועוד. — ויש לרס"ג : אסף, 275/מס' לד : „פ' דניאל לר' סעדיה גאון". הלא היה מתורגם לעברית ? ; מאן³, 18/425. — לשמריה בן אלחנן, 273/ס' 3 : תפסיר. — ליהודה אבן בלעם : מאן², 166/מס' 23 : תפסיר.
70. פירוש מלכים. — ליהודה אבן בלעם נזכר : מאן², 165/מס' 9. — ליפת בן עלי נזכר : מאן¹, 12/660. — לרס"ג נזכר : ENA. 2687, דף 1, וזה חידוש רב.
71. פירוש ירמיה. — נזכר בלי שם המפרש : אלוני, ארשת, א, 11/51 ; 18/53 ; גוטהייל, 154/5 ; מאן¹, 5/660. — ליהודה אבן בלעם : מאן², 165/מס' 11. — לרבינו ברכאל : מאן², 165/מס' 11.
72. פירוש יחזקאל. — נזכר סתם : באכר³, 56/מס' 17 ; מאן¹, 79/654 ; 15/660. — לאבו עלי (לא ידוע מיהו) : אסף, 274/ס' 17. — ליהודה אבן בלעם נזכר : מאן², 165/מס' 12.

מפתח האנשים החיבורים והמונחים

יומא 21	אג'זא 8
מגילה 21	אינאס 28
סוכה 22	אלפאט' אלמשנה 31
פסחים 21	אלנביאים 16
קדושין 23	אלתרגום 29
ראש השנה 22	בחי 3
תעניות 21	בן גיאת 8
חייבור (לרמב"ם) 9	בן משלי לנגיד 14
אהבה 10	בן ענאניה 18
הפלאה 10	בן קהלת לנגיד 15
זמנים 10	ג'זיון 24, 26
מדע 10	דיואן יהודה הלוי 2
משפטים 12	דיואן אלנגיד 1
נשים 12	דיואן שלמה קטן 3
קדושה 10	דלאה 8
קניין 10	דראש 25
שופטים 12	דרש 18
יהוסף בן רשה"ג 15	האי 17
יצירה 19	אלהדאיה לר' בחיי 3
כ"ף 32	הלכות גטין 23
כראסה, כראריס 2	חולין 21
אללגה לר' האי 17	יום טוב 21

נחמיה אלוני

ויהי מקץ 25	מג'מוע דרש לפסח 18
ויחי 25	מג'מוע פי אלצלאה 14
ויקרא 31	מג'מוע צלאה 4
וישב יעקב 16	מדרש איכה 1
יהושע 32	מדרש קהלת 1
יחזקאל 34	מדרש רות 1
ירמיה 34	מדרש שיר (השירים) 1
ישעיה 27, 30	מדרש תהלים 28
כלאים 6	מכאבתא 4, 29
כיפורים 7	מכ'תצר חיוג' 4
מג'מוע פי אלצלאה 14	מעמד כיפור 3
מלכים 34	מעני 24, 26
מעשרות 6	מ ק ר א עי' שרח
משלי 26	אחשורוש 29, 31
משנה 5	דניאל 30
נשים 5	עזרא 30
סוכה 7	סידור ר' סעדיה 19
עירובין 5	ענק 19
פיאה 6	פרג' בעד אלשדה 19
פסחים 5	פירוש ברכות 25
קהלת 20	צלאה 4
קהלת לבן גיאת 8	צלאה (בן תלים לרשה"ג) 14
שביעית 6	קינות 27
שבת 5	רחמים 32
שופטים 32	רסאיל אלרפאק 2
שיר (השירים) 20	שרח איוב 20, 24
שרח שקלים 7	איכה 29
שרח תורה 24, 26	אלה תולדות 17
שרח תרומות 6	ביצה 7
שרח תרי עשר 27, 30	ברכות 6
ת ל מ ו ד יציאות השבת 28	גיטין 7
ת פ ס י ר מלכים 26	דמאי 6
תרגום, עי' אלפאט'	דניאל 33
תרגום אלתורה 27	ויגש 25

רשימה ב

(חדוד לרשב"ח ; פירושים לר' אליקים, לר' יהודה אלמדארי ועוד ; מהג'ה אלקאר)

א. תיאור כתב היד. ניוירוק, בית המדרש לרבנים באמריקה, וסימונו: ENA. 2687, דף 6. לאמיתו של דבר דף אחד שנתקפל לארכו, והיה לשני דפים בלתי שווים ברחבם. הגודל: 9.5×25 ס"מ (דף ב רק 9 ס"מ) ; השטח הכתוב: 9×24 ס"מ. א ע"א ניטשטשה הדיו, וייתכן בגלל דבק שהודבק הדף כמות שהיה לפני שנתקפל בצורת דף אחד, ועל כן קשה הפענוח בעמוד זה. הכתב חצי מרובע מזרחי. הרושם הפריד בכתיבתו בין מדורות, כי ייחד לכל פרשן מדור לעצמו, בשני קוים לרוחב. מסתבר בעיני, כי החלק הרחב של הדף שנתקפל לארכו שימש כדף א, ואילו החלק הצר שימש כדף שני.

ב. הספרים וחלוקתם. רשימת הספרים היא לפי העמודים:

א ע"א: משנה ופירוש המשנה ומשורבבים בו תרגום ומר"נ לרמב"ם.

א ע"ב: תלמוד בבלי (ש' 46—69 „גמר“) ופרשנות התלמוד (ש' 67—83).

ב ע"א: פרשנות התלמוד (ש' 84—105) ; מדרש (106—111) ; מדעים (112—119).

ב ע"ב: חלק.

ברשימתנו 179 ספרים, וזוהי חלוקתם לפי המקצועות (המספרים מציינים לשורות):

2.5%	4	מקרא ופרשנות (43—114 ; 114)
90 %	164	תלמוד ומדרש (1—34 ; 37—41 ; 46—110 ; 116)
—	—	פיוט ושירה (0)
4.5%	7	פילוסופיה ודת (35 ; 112—114 ; 116 ; 118)
1.5%	2	מדעים ורפואה (114—116)
1.5%	2	בלשנות (114—116)
100%	179	בסך הכל

למעלה מתשעים אחוז במקצוע תלמוד ומדרש (94%) ואילו כל היתר רק אחוזים בודדים. מן הראוי לשים לב כי אין חיבור אחד פיוט ושירה. יש לציין, כי יש סדר ברשימה למרות יוצאים מן הכלל אחדים: משנה, ירושלמי, תוספתא, תרגום, תלמוד בבלי, פרשנות התלמוד, מדרש, מדעים וחכמות. יש מקום לטעון, כי חסרים ברשימתנו שני פרקים יסודיים: מקרא ופרשנות פיוט ושירה, אולם ברשימה א נמצאים כל המקצועות.

הרשימה

א ע"א [משנה]¹ [בש]ס² אל [עולם]

[] [שקי] [סדר]

כי אלת] [עד [ברא]שית רב[ה]³

- מסתבר, כי בחלק זה הביא משנה. המשנה לפי סדרים: זרעים: דמאי. — מזור, שאין מסדר זה יותר ואף לא ברכות. מועד: שבת (פעמיים), עירובין, פסחים, יומא (פעמיים), סוכה (פעמיים), יום טוב, רה"ש (פעמיים), תעניות, מגילה (פעמיים), חגיגה. נשים: סדר נשים שלם. נזיקין: ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, עבודה זרה. קדשים: חולין (ה פעמים), שרח חולין, גדרים. טהרות. — טהרות.
- רוב השורות 1—4 לא פוענח.
- בר"ר. נזכר: מאן², 17/8 ס"י¹⁷.

[כ"ט [רב] זכאי ⁴ ושבת ⁵	
5	[חגיגה] וראש השנה ויומא וסוכה ⁶ בכ"ט [מבורך הלוי] ⁷ ה [תעניות] ומגלה פסחים ועירובין ⁸ ומשקין מגילד ⁹
10	[טהר]ת חולין ⁹ דמאי ¹⁰ סנהדרין ¹¹ ושבת ¹² מגילד ד ד ד חולין איצ"א וחולין ¹³ וראש השנה ויומא וסוכה ¹⁴ [מגילד] ד ד ד קמא מצעא ¹⁵ כ"ט מבורך הלוי חולין ושרח חולין ¹⁸ סדר נשים ¹⁷ כ"ט [מבורך הלוי] ד ד [נזיקין וסנהדרין] וזרה ¹⁸ עבו ¹⁹ [ה ד נדרים ¹⁹] חולין ²⁰ בלא תגילד [ראש השנה] ה ה יום טוב מגילה ²¹ ד ב
<hr/>	
ירושלמי ²²	
25	יומא ושקלים וראש השנה וסוכה ד ביצא ותעניות ומגילה וחגיגה ומשקין ד ה שבת עירובין ופסחים ד שרח משנה ²³
30	<hr/>
סדר נזיקים ואבות זרעים מועד ד ה	
<hr/>	
אכרזא ²⁴ במדבר ²⁵ [ואלה ה]דברים	

4. עי' הערה 45. 5. נזכר: פוונאנסקי², 13/116 ; 23/119.
6. כל המסכתות כאן נזכרות לראשונה.
7. לא ידוע לי ממקור אחר. — באופן ברור נכתב השם בש' 13.
8. עי' הע' 6.
9. נזכר: אסף, ק"ס, כד (תש"ח), 249 ס"י 29.
10. עי' הע' 6. 11. נזכר: אסף, 281/ס"י 24.
12. עי' הע' 5. 13. עי' הע' 9. 14. עי' הע' 6. 15. עי' הע' 6. 16. עי' הע' 9.
17. נזכר: אסף, 278/מס' כ; פוונאנסקי¹, 185/מס' 27; פוונאנסקי², 116/מס' 27.
18. עי' הע' 6. 19. עי' הע' 6. 20. עי' הע' 9. 21. עי' הע' 6.
22. תלמוד ירושלמי: ביצה, חגיגה, יומא, מגילה, משקין, סוכה, עירובין, פסחים, ראש השנה, שבת, שקלים, תעניות. — אין ברכות נזכר כאן. — הכול כאן מועד, ונזכרו מכל אלה — חגיגה: אסף, 275/ס"י 70; משקין: אסף, 175/ס"י 70.
23. כנראה רמב"ם, פירושו למשנה: זרעים, מועד, ונזיקים, ולא נזכרו יתר השלושה.
24. הכרות בית דין. — עי' באכר², 200/מס' 16; 48, 49; מאן¹, 21/652; מאן³, 56/הע' 2. — ועי' מאן¹, 669/הע' 99, שלפיו זוהי דרשה. — ועי' מאן¹, עמ' 554—557.

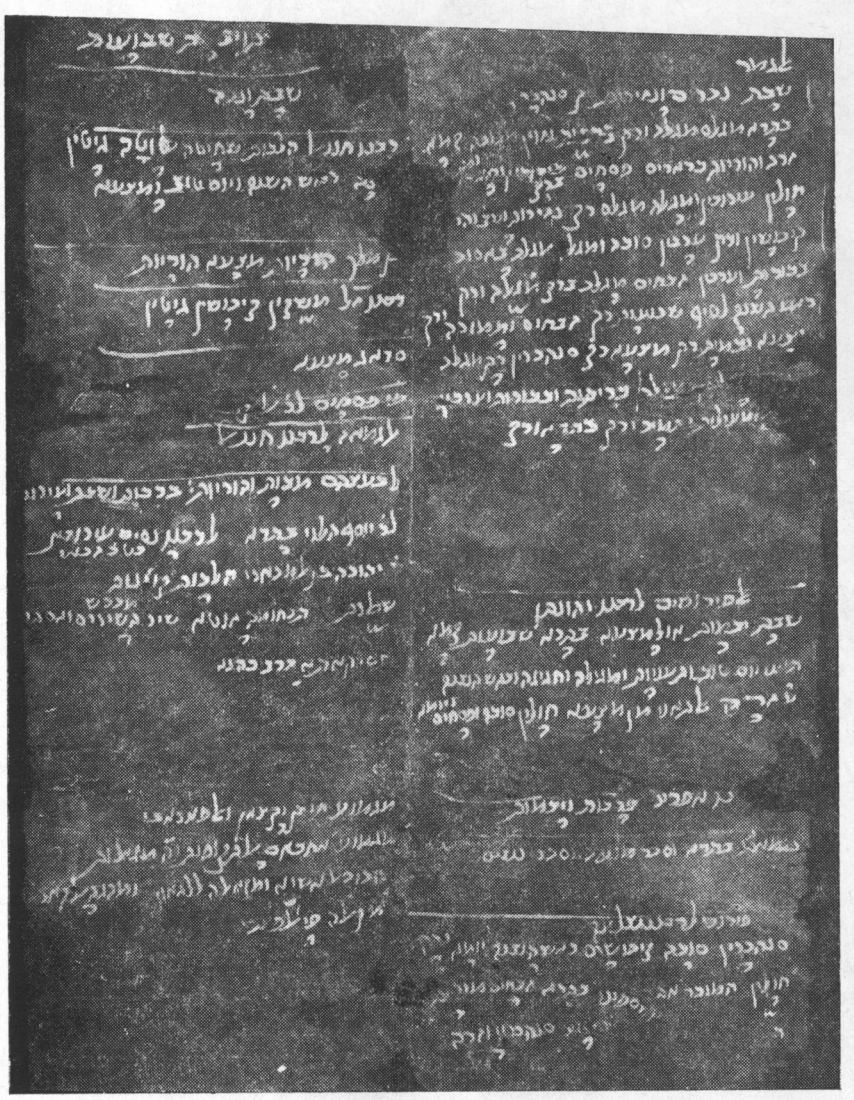
[]

אלדלאה ג אג'זא ²⁶	35
[]	
תוספה זרעים ונזיקים ושבת ²⁷	
ד	ד
מועד ²⁸	[]
ד	ד
ים ²⁹	[]
[]	[]
תרגום ³⁰	[]
[]	[]
[]	45
אלגמר ³¹	ע"ב
שבת נדרים ונזירות רק סנהדרין	
ד	ד
ד	ד
בתרא מג'לס מג'לד ורק ברכות ג'זיון מג'לדה קמא	
ה	ד
50	

25. כלומר מקרא, במדבר. — לפי מאן, שהוא מפרש אכרזא=דרשה, תהיה זאת דרשה לפרשת במדבר. נזכר כאן לראשונה. — ושמא צריך לקרוא ביחד : מכלתא במדבר. — נזכר : אברמסון 83 ע"א/17 : מכילתא דידבר, מאן¹, 44—41/646 : מכילתא דבמדבר ; מאן¹, 16/652 : מכאלה וידבר ; פוזנאנסקי¹, 185/מס' 26 : מכאלה וידבר ואלה הדברים ; ועל פי מקור זה השלמתי את הכתוב ברשימתנו.
26. מורה נבוכים לרמב"ם. — נזכר : אסף, 281/ס' 19 ; וורמן, 17/460—19.
27. נזכר בנוסח זה : אסף, 274/ס' 40 ; מאן¹, 34—34/646. — כל המובא כאן נזכר כאן לראשונה. — נזכר ברכות : מאן¹, 34—33/645 ; — סנהדרין : מאן¹, 98—97/648. — קדשים : מאן¹, 93—92/648 ; — נדה : אברמסון, 83 עמודה א/13.
28. קשה לפענח את שתי המלים לפניה. יתכן, כי גם זה שייך לתוספתא, אולם עי' בקודם : שבת, וכאן . . . מועד.
29. קשה לפענח. — מסתבר, כי גם זה שייך לתוספתא.
30. אף כאן שם כולל. — מסתבר, כי הכוונה לתרגום אונקלוס לתורה. — נזכר : אסף, 278/מס' עא : תרגום אלתורה ; מאן¹, 120/656 ; מודונה, 121/מס' 38 ; פוזנאנסקי², 16/119 ; תורה תרגום רק. — סתם תרגום נזכר : מאן¹, 16/652—17.
31. בצורה זו נזכר : אסף, 278/מס' לא, לח, נח, ס. — מסתבר, כי נתכוון כאן לתלמוד בבלי, שהרי לעיל (ש' 23) פירש : "ירושלמי". — המסכתות הן לפי סדר א"ב :

בכורות (2)	כריתות	ערכין (2)
ברכות	מגילה (2)	עירובין
בתרא	מעילות	קידושין (2)
הוריות (2)	מצעא (2)	קמא
זבחים (2)	נדרים	שבועות (2)
זרה	נזירות (2)	שבת
חולין (2)	פסחים	ראש השנה
יבמות	סנהדרין (2)	תמורה
כתובות	סוכה	תמיד

— לא נמנו מתלמוד בבלי : ביצה, גיטין, חגיגה, יומא, מועד קטן, מכות, נדה, סוטה, עדויות, שקלים, תעניות.

רשימת ספרים מן הגניזה, כ"י אדלר 2689, דף 4

זרה והוריות כראריס פסחים קידושין וכתובות וגיטין	
חולין עירובין ומגלה מג'לס רק נזירות ושב והו[ריות]	
55	קידושין ורק ערכין סוכה ומגלה מג'לד באסוד
בכורות וערכין זבחים מג'לד ברק מגלה ורק	
ראש השנה לטיף שבועות רק זבחים ותמורה ורק	
60	מצעא יבמות רק מצעא רק סנהדרין רק מג'לד
[חולין מג'לד כריתות ובכורות וערכין	
65	ומעילות ותמיד ורק בתרא ורק
אל פירושים לרבנו יהונתן ³²	
שבת יבמות אול מצעא בתרא שבועות קמא	
70	ת'אני יום טוב ותעניות ומגילה וחגיגה וראש השנה
ע' זרה אלת'אני מן מצעא חולין סוכה ופסחים ויומא	
[לרב]נו אפרים ברכות ויבמות ³³	
75	[אג]מא[תי] בתרא וסדר מועד וסדר נשים ³⁴

32. לרבינו יהונתן מלוניל: בבא בתרא, בבא מציעא, בבא קמא, חגיגה, חולין, יבמות, יום טוב, יומא, מגילה, סוכה, עבודה זרה, פסחים, ראש השנה, שבועות, שבת, תעניות. אלוני³ 82/520. ע' פרידמן, מבוא, פירוש ר' יהונתן מלוניל לב"ק, ירושלים תשכ"ט. אלת'אני מן (מציעא), נזכר: אסף 277/ס' יד: אלג'ז אלת'אני מן יום טוב (החלק השני של מסכת ביצה); מאן, 9/660; ואלת'אני אולה (פירוש שמואל, חלק שני שפתיחתו); 57/662: סדור ת'אני אולה (חלק שני שפתיחתו).
33. לרבנו אפרים: ברכות, יבמות. — נזכר כאן לראשונה. ע' ב"ז בנדיקט, קרית ספר, כה (תש"ט), עמ' 160—168; י' שציפנסקי, תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 188—202.
- מפירושו לברכות וליבמות ידועות רק מובאות בודדות בלבד.
34. אגמאטי. — נזכר כאן לראשונה. — נזכרים: סדר מועד סדר נשים וב"ב. — מהדורת פקסימיל ההדיר יעקב לוין, לונדון 1961 (כ"י BM NS. Or. 10015). ב"ק ב"מ וב"ב בלבד, וע' מבוא.
35. רש"י. — נמנים כאן:
- ב"ב פרק ה, ולפנינו רש"בם ולא רש"י, והרי חידוש. — ושם לא הבחינו במורח בין רש"י לרש"בם, וייחסו הכול לרש"י.

זבחים	יום טוב	עבודה זרה
חגיגה	כתובות	קידושין
חולין	מנחות	ראש השנה
יבמות	נדה (2)	שבועות
יומא	סנהדרין	שבת

— נזכר רק ברשימות מהמאה השתים עשרה ואילך.

פירוש לרבנו שלמה ³⁵

סנהדרין סוכה קידושים ראש השנה יומא נדה

חולין המוכר את הספינה בתרא זבחים מנ[חות]	80
<div style="font-size: small;">ד ד ד ד ד וּ ד</div>	
חגיגה וראש השנה יום טוב סנהדרין וורה	83

ב ע"א] כתובות ויבמות שבועות

שבת ונדה

רַבְּנֵנוּ חֲנַנְאֵל³⁶ הִלְכוֹת שְׁחִיטָה שׁוֹטָה גִּיטִין

90 [חגיגה] ראש השנה ויום טוב ומצעא

בן מלך הוריות מצעא הוריות³⁷

רבונו ז"ל משקין קידושין גיטין ³⁸

סראג מצעא 39

36. חננאל. — נזכרים: ב"מ גיטין, הלכות שחיטה, חגיגה, יום טוב (ביצה), שוטה, ראש השנה. — נזכרים לראשונה: הלכות שחיטה וחגיגה. — נזכר: ראש השנה ושוטה: אברמסון, 84 ע"ב/6; וע"ש/16. ב"ק ומציעא וכתובות: אסף, 275 ס' 77. — וע' וורמן, 27/462 בלא ציון שם המסכת. — ביצה, יום טוב, מגילה, ראש השנה ותעניות: אסף, 274 ס' 63; 275 ס' 66; 277 מ'ס' ח. — פסחים: אסף 274 ס' 63. — יבמות: אסף, 274 ס' 62. — גיטין: אסף, 275 ס' 73. — בבא מצעא: אסף, 278 מ'ס' מא. — סנהדרין: אסף, 274 ס' 66. — עבודה זרה: אסף, 278 מ'ס' כב.

37. לר' ברוך בן מלך נמנים: הוריות (פעמיים), ובבא מציעא. — עי' ש' אסף, תרביץ, יט (תש"ח), עמ' 38 פרק ב — 41, ואחד משני הקטעים שו"ת, והשני פי' ברכות, אברמסון, עמ' 75, הע' 17 (סוטה), שפרסם קטע, בתרביץ, יט (תשח) עמ' 42—44, ואינו יודע אלא קטע זה שפירסם, אולם כאן נזכרות שתי מסכתות נוספות. אף הוא מציין, כי פירוש אבן מלך ל"אבות" נזכר ב"מדרש שמואל" לר"ש די אוזידא; השם הוא מלך כמו בערבית. ואלה קטעי הגניזה: אוקספורד, Ms. Heb. e 69 [2847]; ניו יורק, ENA. 2539 (רשימת הספרים בכ"י ראש הסדר ונספח לו ליקוטים); קמברידג', T-S. F 3/34. פירוש סנהדרין לר' ברוך בן מלך עי' אסף, 274/ס' 63; שייבר, ק"ס, מד (תשכ"ט), 11/547—12.

38. רבינו ז"ל. — מסתבר בעיני כי נתכוון לרמב"ם, ותהיינה מסכתות אלה לרמב"ם מהמשנה: גיטין, מועד קטן, קידושין, ואולי הכוונה כאן לתלמוד, משום סמיכות העיול.

39. המאור לב"מ לר' יצחק אבן גיאת. — נזכר סראג': אסף, 281/ס' 7; 11 (סבור היה לרמב"ם ואינו), מאן¹, 156/657. הכינוי "סראג'" אינו כינוי לפירוש המשנה לרמב"ם בימי הביניים, ואינו נמצא לפירוש זה ברשימות הספרים כלל וכלל, כי רק בתקופה מאוחרת נתייחס שם זה בארצות המזרח לפירוש המשנה לרמב"ם, ונגררו אחריהם חכמי ישראל במערב בתקופה האחרונה. כך נשתמש בכינוי זה ח"ו הירשברג, תרביץ, מב (תשל"ג), 380/הע' 5; אולם עי' י' קאפח, פירוש הרמב"ם למשנה, הקדמה, ירושלים 21—20.

פי פסחים לר' אליקים⁴⁰

ד

אלגמאר לרבנו חננאל⁴¹

ד

100

ל בע צ' הם מכות והוריות: ברכות ושבת ועירון[בין]⁴²

ד

ד

ד

לר' יוסף הלוי בתרא⁴³ לרבנו נסים עירובין⁴⁴

ד כ"ט ר' זכאי⁴⁵

ד

105

ר' יהודה בן אלמדארי⁴⁶ הלכות קטנות⁴⁷

מדרש⁴⁸

ד

שאלות⁴⁹ תנחומה⁵⁰ זוטא⁵¹ שיר השירים⁵² ואסתר⁵³

ד

III

40. אליקים נזכר כאן לראשונה. ר' אליקים קיבל עם רש"י מרבתי. פירש ארבעה סדרים למעט זרעים וטהרות. — ממסכת פסחים לא נשתמרה אף מובאה אחת בדינו. עי' ד' גניחובסקי, פירוש יומא לרבינו אליקים, ירושלים תשכ"ד, מבוא.
41. לא נתפרש לי, כי כבר נזכר לעיל הע' 36 בפירוט שמות המסכות, ואילו כאן באופן כללי: „אלגמאר“. — עי' הע' 31.
42. פרשנים אנונימיים למסכתות: ברכות, הוריות, מכות, עירובין ושבת. — עי' אברמסון, רב נסים, חמישה ספרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 100.
43. אבן מיגאש (מגש). — נזכר: אסף, 281/ס' 17: איצ"א בתרא לרב יוסף. נדפס, בצורה חלקית, אמ"ד תנ"ב, ונשתקע גם בספרו של ר' זכריה אגמאתי ובשיטה מקובצת. ור' י. תא-שמע רבינו יוסף הלוי אבן מיגש ויצירתו הספרותית (ק"ס, מ"ו), תשל"א.
44. עירובין לרבינו נסים. — נזכר: אסף, 274/ס' 59; מאן², 181/מס' יב. — עי' אברמסון בספר הג"ל (הע' 42), עמ' 100 ואילך.
45. עי' עליו אלונד⁴, עמ' 124—125; 1/126; 11/136; אברמסון, רב נסים הג"ל (הע' 42), 100/הע' 5; אלונד, SBB, VI (1964), עמ' 173—174 (ממוספר באופן הפוך). — חי במחצית השניה של המאה ה"ב.
46. ר' יהודה בן אלמדארי. — נזכר כאן לראשונה. השם המלא: 'יהודה בן אלעזר הכהן אלמדארי. ועי' מבוא — זה מקרוב נתפרסם חלק חשוב מפירושו לר"ף בתלמוד, מהד' אל המקורות — פרדס, ירושלים תשכ"ח, לפי המוויאום הבריטי Add. 27.118 (קטלוג מרגליות, ב, מס' 431). ר' ב"ז בנדיקט, תרביץ, כא, תש"י, עמ' 179 והע' 131; י. קופרברג, „סנהדרי גדולה“, ב', מבוא, ירושלים, תשכ"ט.
47. הלכות קטנות. לא נזכר. ⁴⁸ שם כולל לרשום בשורה הסמוכה פרט ל„שאלות“.
49. שם כולל ואין לזהות. — נזכר כחמישים פעם: אברמסון, 29/ע"ב/84; אסף, 274/ס' 57 (1 פעמים), 278/מס' נד; 280/ע"א/4—5; 281/ס' 17—26; באכר¹, 10/127, באכר², 200/מס' 3; גוטהייל, 15/157/154—27; מאן¹, 21/652, 25, 42; 91/655; 103; 132/656; 147/657—162 (בדילוג), מאן², 3—22 (בדילוגים); ועוד.
50. נזכר: אברמסון, 84 ע"א/29; גוטהייל, 156/; מאן¹, 21/645 (תנחומה); מודונה, 121/מס' 31 (תנחומה); פוזנאנסקי², 114/מס' 5 (תנחומה); ועוד.
51. זוטא, מדרש זוטא, לא נתפרשה לי זהותו. — על ספרי זוטא עי' ש' ליברמן, ספרי זוטא (מדרשה של לוד), ניו יורק תשכ"ח — על ספר אליהו זוטא עי' מהד' מ' איש שלום, מהד' ב, ירושלים תש"ד.
52. מדרש שיה"ש. — נזכר: אסף, יח, 274/ס' 31; מאן², 180/מס' ד. — אגדת שיר השירים: גוטהייל, 23/24.
53. מדרש אסתר. אגדת אסתר, מהד' ש' באכר (כ"י תימני), לבוב תרנ"ו. — נזכר מדרש אלמגלה: מאן², 166/ס' 21; — אגדתא דאחשוורוש: מאן², 181/מס' כו.

- 110 פסיקאטא דרב כהנא⁵⁴
ד
מג'מוע חי בן יקצאן⁵⁵ ואלפאראבי⁵⁶
ד
מג'מוע אחכאם אלתקופות⁵⁷, וה' מגילות⁵⁸
ד
חדוד⁵⁹ אלאשיא⁶⁰ ומקאלה ללגאון⁶¹ ומהג'ה אלקאר⁶²
ד
מקאלה פי אלפא[רא]בי⁶³
ד
119
54. נזכר : אברמסון, 83 עמודה ב/1 : אלהפסקות, מאן¹, 32—30/645 ; 149/657 ; 159. מאן², 181/מס' כו. — מכוונה גם אפראקאט מאן² — הפסקות. עי' אלוני, ק"ס, ל (תשט"ו), 261/445 ; קטע גניזה ריינר, 261/151.
55. חי אבן יקט'אן לאבן טפיל אבו בכר אבן עבד אלמלך. עי' ברוקלמן, I, עמ' 602—603 ; תוספת I עמ' 831. ואין זה מסתבר בעיני, כי נתכוון לחיבורו של ראב"ע, שלא נזכר ברשימות ספרים עד המאה ה-14. — שטיינשניידר, XL, REJ, (1900), 64/מס' 16 ; 72/מס' 131. אף סמיכות חיבור זה לאלפאראבי אינו רומז לכך.
56. אלפאראבי. — לא ברור למה נתכוון. — עי' ברוקלמן, א, עמ' 232—236 ; תוספת, א, עמ' 375. — על פאראבי בעברית, עי' HU, עמ' 42—48 ; ספרי ההגיון (עלם אלמנטק).
57. כללי התקופות. — נזכר כאן לראשונה. — מסתבר, כי נתכוון לספר בעיני עיבור.
58. חמש מגילות — נזכר פוזנאנסקי², 21/119 ; ועוד.
59. חדוד לרשב"ח. נזכר : מאן¹, 79—78/654 ; ועי"ש, 674/הע' 173 ; T-S. NS.J. 125 ;
60. אלאשיא, כך בכה"י, ולא נתפרש לי. — ושמו צ"ל : אלשראיע (המצוות) ? לרשב"ח ? —נזכר : פוזנאנסקי² 19/119 : אלשראיע לשמואל ; T-S. NS.J. 125, ש' 5 : אלעדד אלשראיע לאחרוד. — ויש אלוצאיה ואלשראיע : מרגליות, 8/311 ; פוזנאנסקי², 116/מס' 21.
61. מאמר לגאון, לרשב"ח. — אינני יודע לזהותו בין כל כתבי רשב"ח, כי לא פירש תכנו. — עי' אלוני, T-S. NS. J. 125.
62. מהג'ה אלקאר=תמצית הקורא. — לא ידוע לי ממקור אחר. מהג'ה אלקאר, נזכר : אסף : 274/ס' 32 : ג'וז מהג'ה אלקאל (?), והעיר בנעט (שם, 276/הע' 32) : „תמצית (בעצם : דם הלב). אלקאל אינו ברור לי". — אולם הנוסח בכה"י היא : מהג'ה אלקאר (תמצית הקורא), כלומר כללי קריאת התורה. — מסתבר, כי היה כינוי זה לחיבור מעין „הדאיה אלקאר" (הוריית הקורא) המיוחס ליהודה אבן בלעם. אין בידי לזהותו בספרותו או בספרות הערבית.
63. מאמר בעניין כתבי אלפאראבי. — נזכר כאן לראשונה. — אינני יודע לזהותו. נוסח כה"י : מקאלה פי אלפצפי או אלפטבי, ולא נתפרשו לי קריאות אלה, ועל כן תיקנתי אלפאראבי.
- הריני מביע את תודתי לד"ר י' זוסמן ולמר י' תא שמע, שאיתם שותחתי בכמה עניינים הקשורים בספרות ההלכה והמדרש, והאחרון אף קרא מאמרי זה לפני שנמסר לדפוס, והערותי הועילו לתיקון המאמר.

מפתח האנשים החיבורים והמונחים

מ ק ר א	אגמאתי 75
במדבר 33	אול 68
ה מגילות 114	אחכאם אלתקופות 114
מ ש נ ה	אכרזאת 34
זרה 17	אליקים 98
חולין 9, 11, 15, 19	אלמדארי : ר' מדארי
יום טוב 21	אלפראבי 112
יומא 5, 11	אסוד 55
מגילה 7, 21	אפרים 74
מועד 39	בן מלך 92
מצעא 14	בעץ 102
גדרים 19	ברוך בן מלך, ע"י בן מלך
נשים 15	גאון (רשב"ח) 116
סוכה 5, 11	ג'ז, ג'זוין 49
סנהדרין 9	ג'ז, אג'זא 35
עירובין 7	גמאר 100
פסחים 7	גמר 46
קמא 14	דלאה (לרמב"ם) 35
ראש השנה 5, 11	ה מגילות 114
שבת 9	הדאיה אלקאר 116 (בהערה)
נסים 104	הלכות קטנות לר' יהודה אלמדארי 106
סדר 15, 39, 75	הלכות שחיטה לחננאל 89
טראג' מצעא 96	ורק 49, 55 ועוד
פסיקתא, דרב כהנא 110	זכאי 4, 105
פירוש אבות לרמב"ם 31	חדוד אלאשיא ללגאון 116
פירוש ברכות 102	חמש מגילות, ע"י ה מגילות
פירוש ברכות לרבינו אפרים 73	חננאל 89, 100
פירוש בתרא לאגמאתי 75	יהודה בן אלמדארי 106
פירוש בתרא לרבינו יהונתן 68	יהונתן 67
פירוש בתרא לרבינו יוסף הלוי 104	יוסף הלוי 104
פירוש בתרא לרש"י 80	כ"ט 5, 14—105
פירוש גיטין לרבינו חננאל 88	כראריס 51
פירוש גיטין לרמב"ם 94	לטיף 59
פירוש המוכר את הספינה לרש"י 80	מבורך הלוי 5, 15
פירוש הוריות 102	מג'לד 49, 55 ועוד
פירוש הוריות לבן מלך 92	מג'לדה 49
פירוש זבחים לרש"י 80	מג'מוע 112, 114
פירוש זרה לרבינו יהונתן 71	מדארי 106
פירוש זרה לרש"י 82	מדרש 107
פירוש חגיגה לרבינו חננאל 90	מדרש אסתר 108
פירוש חגיגה לרבינו יהונתן 70	מדרש זוטא 108
פירוש חגיגה לרש"י 82	מדרש שיר השירים 108
פירוש חולין לרבינו יהונתן 71	מהג'ה אלקאר 116
פירוש חולין לרש"י 80	מכילתא 33
פירוש יבמות לרבינו אפרים 73	מקאלה 116, 118
פירוש יבמות לרבינו יהונתן 68	מקאלה ללגאון 116
פירוש יבמות לרש"י 84	מקאלה פי אלפאראבי 118

נחמיה אלוני

שבת 37	פירוש יום טוב לרבינו חננאל 90
נזיקים 37	פירוש יום טוב לרבינו יהונתן 70
ת ל מ ו ד י ר ו ש ל מ י 23	פירוש יום טוב לרש"י 82
ביצא 26	פירוש יומא לרבינו יהונתן 71
חגיגה 26	פירוש יומא לרש"י 78
יומא 24	פירוש כתובות לרש"י 84
מגילה 26	פירוש מגילה לרבינו יהונתן 70
משקין 26	פירוש מועד לאגמאתי 75
סוכה 24	פירוש מועד לרמב"ם (משנה) 31
עירובין 28	פירוש מכות 102
פסחים 28	פירוש מנחות לרש"י 80
ראש השנה 24	פירוש מצעא לבן מלך 92
שבת 28	פירוש מצעא לרבינו חננאל 90
תעניות 26	פירוש מצעא (אול) לרבינו יהונתן 68
ת ל מ ו ד (ב ב ל י)	פירוש מצעא (ת'אני) לרבינו יהונתן 71
בכורות 57, 63	פירוש משקין לרמב"ם 94
ברכות 49	פירוש גדה לרש"י 78, 86
בתרא 49, 65	פירוש נזיקים לרמב"ם (משנה) 31
הוריות 51, 53	פירוש נשים לאגמאתי 75
זבחים 57, 59	פירוש סוכה לרבינו יהונתן 71
זרה 51	פירוש סוכה לרש"י 78
חולין 53, 63	פירוש סנהדרין לרש"י 78, 82
יבמות 61	פירוש עירובין 102
כריתות 63	פירוש עירובין לרבינו נסים 104
כתובות 51	פירוש פסחים לרבינו אליקים 98
מגלה 53, 55, 57	פירוש פסחים לרבינו יהונתן 71
מעילות 65	פירוש קידושין לרמב"ם 94
מצעא 61 (פעמיים)	פירוש קידושים לרש"י 78
נדרים 47	פירוש קמא לרבינו יהונתן 68
נזירות 47, 53	פירוש ראש השנה לרש"י 78
סוכה 55	פירוש שבועות לרבינו יהונתן 68
סנהדרין 47, 61	פירוש שבועות לרש"י 84
עירובין 53	פירוש שבת 102
ערכין 55, 57, 63	פירוש שבת לרבינו יהונתן 68
פסחים 51	פירוש שבת לרש"י 86
קידושין 51, 55	פירוש תעניות לרבינו יהונתן 70
קמא 49	רבנו (רמב"ם) 94
ראש השנה 59	שאלות 108
שבועות 53, 59	רק 62 ועוד
שבת 47	שלמה (רש"י) 77
תמורה 59	שרח חולין 15
תמיד 65	ת'אני 70, 71
תנחומה 108	תג'לד 19
תרגום 43	ת ו ס פ ה (תוספתא) 37
	זרעים 37

אפרים קופפר

תרגום עתיק של פירוש הרמב"ם למשנה פרק "חלק" ממסכת סנהדרין

בפירוש המשנה לשתי מסכתות שבסדר נזיקין נתן הרמב"ם הקדמות כלליות, לפירושו למסכת אבות הקדים מבוא של שמונה פרקים על תורת הנפש, מוסר ומדות, ובהתחלת הפירוש לפרק י' – חלק שבמסכת סנהדרין הרצה על יסודות ועיקרי היהדות. הקדמות אלו זכו בגלל תרומתן המרובה למחשבת תורת היהדות להתרגם בנפרד, ועוד קודם שתורגם הפירוש בכללו למשנה סדר נזיקין. תרגומים אלו נעתקו ונתפשטו במהירות בתפוצות הגולה¹. לתרגום ה"שמונה פרקים" (והפירוש למס' אבות) הקדים המתרגם שמואל אבן תבון דברים על תרגומו ותולדותיו. ברם תולדות התרגום הנפרד לפרק "חלק" לוטה בערפל ושוררת אי בהירות בדבר זהותו של המתרגם. בנוגע לאפשרות שגם תרגום זה יצא מידי שמואל אבן תבון כותב מ. שטיינשניידר² שאפשרות כזו לא נראית לו, בגלל סגנונו החלק ולשונו המצוחצחת של תרגום זה, לעומת זה הוא נוטה לייחסו ליהודה אלחריזי³, כי מצא בכתבי יד של שני העתקים מתרגום זה קולופונים⁴, שבהם נאמר כי המתרגם הוא יהודה אלחריזי. אולם כותב טורים אלו מצא בכתב יד הספריה הלאומית במדריד (מס' 5462)⁵ מתרגום זה, שבקולופון שלו נאמר: „העתקת ר' שמואל בן תבון מפרק חלק מסנהדרין שפי' הרב רבי' משה בן מיימון ז"ל". נציין כי שני כתבי היד הנ"ל, שבהם רשום יהודה אלחריזי כמתרגם, נכתבו בערך במאה ה"ט–ט"ז, וכתב יד מדריד אשר בו רשום שמואל אבן תבון כמתרגם, זמן כתיבתו הוא בערך המאה ה"ג–י"ד. ברור, כי הניגוד שנתגלה בין הקולופונים הנזכרים בדבר זהותו של המתרגם נוטל מהם את ערכם כעדות או הוכחה כלשהי, ומבחינתם בעיית זהותו של המתרגם נשארת במצב של תיקון.

1. על זה מעיד המספר הרב של כתבי יד שנשתמרו והגיעו לידינו מתרגומים אלו. מהתרגום לשמונה פרקים והפירוש למס' אבות נשתמרו למעלה משבעים כת"י. מהתרגום הנפרד לפרק חלק למעלה משישים כת"י, ביניהם כמה וכמה שנכתבו במאה ה"ג–י"ד. מספרים אלו אני גותן על סמך הצילומים מן כתבי היד הנמצאים במכון לתצלומי כתבי היד העבריים ליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
2. בס' Hebraeische Uebersetzungen עמ' 925. אחריו החזיק י. א. הולצר, מבוא לפרק חלק, ברלין, תרס"א (במבוא הגרמני), עמ' 20 ואילך; מ. גוטליב, פירוש המשנה לרמב"ם מסכת סנהדרין (שתרגם מערבית), הנובר, 1906, עמ' 82 ואילך; מ. גושן-גוטשטיין, י"ג העיקרים להרמב"ם בתרגום אלחריזי, תרביץ, שנה כו, תשי"ז, עמ' 185.
3. שטיינשניידר שם, וזהי דעתם של המחזיקים אחריו, לפי ההערה הקודמת.
4. שניהם בספריית בודלי, מס' 2283; 2496 לפי קטלוג נויבואר.
5. אני מצטט מן הצלום של כת"י הנמצא במכון לתצלומי כ"י העבריים, מס' הסרט 7219. במכון

זה שכתבנו מתייחס לתרגום הנפרד מפירוש הרמב"ם לפרק „חלק“ הנ"ל, שנשמר בכתבי יד שונים, אשר על אף שינוי הנוסחאות שביניהם אין להטיל ספק בזה שכולם — ביסודם — שייכים לאותו מתרגם.⁶ ברם, מלבד תרגום זה (והתרגום המאוחר ממנו שנעשה בשנת נ"ח לאלף השישי⁷ על ידי שלמה ׳ן יעקב, במסגרת תרגומו הכולל לפירוש סדר נזיקין) מוסר ר' יצחק אברבנאל בספרו „ראש אמנה“ על תרגום נוסף מפירוש הרמב"ם למשנת „חלק“, אשר לפי עדותו של אברבנאל הנו: „העתקת ה"ר שמואל תבון זצ"ל“. מתרגום זה הוא נותן בראש הפרק הראשון של ספרו הנ"ל נוסח ה"ג עיקרים“. נוסח זה שהוא נותן, לפי הדגשתו, „בלשונו“ של המתרגם, שונה בתכלית מנוסח ה"ג עיקרים ששבני תרגומים הנ"ל. פרופ' מ. גושן-גוטשטיין כותב⁸ בנוגע לנוסח זה: „אשר לתרגום שב"ראש אמנה“... על פי שטף התרגום ועל פי המינוח והתחבירים לא נראה לייחסו לר' שמואל“. והוא בא לידי מסקנה שנוסח זה: „הוא מעין תרגום-עיבוד מתומצת כלשהו, המושפע במקומות רבים משני התרגומים של ׳ן יעקב ושל אחריו, אלא שלעת עתה אין ביכולתנו לזהות את מחברו“.

אני שמח להביא לידיעת החוקרים שעלה בידי לגלות תרגום מפירוש הרמב"ם לפרק „חלק“ השונה ביסודו⁹ מהתרגום אשר שטיינשניידר והמחזיקים אחריו מייחסים לאחריו, וכפי שנברר להלן יש בו גם כדי להעמידנו על מקורו ויסודו של התרגום הנוסף לפירוש הרמב"ם לפרק „חלק“, עליו כתב וממנו העתיק ר' יצחק אברבנאל את נוסח ה"ג עיקרים“. תרגום זה נמצא בכתב יד שבספריית פרמה מס' 327¹⁰. בקובץ כתי"ז זה הכניס הסופר בין השאר גם את הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה בתרגומו של יהודה אחריו; פירוש הרמב"ם למס' אבות עם השמונה פרקים בתרגומו של שמואל אבן תבון; מאמר תחיית מתים בתרגומו של שמואל אבן תבון ותרגום של הרמב"ם למשנה פרק „חלק“ (מבלי לקרות בשם המתרגם. כתיבת כל כתי"ז זה סיים הסופר¹¹: „שמואל בר יוסף ש"צ בן כבוד ר' שמואל הסופר מ"כ בן כבוד ר' יוסף הסופר בראש חדש טבת והוא יום חמישי בשנת חמשת אלפים וחמשים ליצירה באון קשתיל“. כלומר הסופר שמואל העתיק את התרגום מפירוש הרמב"ם לפרק „חלק“ שבכתי"ז זה לפחות שמונה שנים לפני שתרגם¹² שלמה בן יוסף ׳ן יעקב את פירוש המשנה להרמב"ם מסדר נזיקין.

השוואת הנוסח של ה"ג יסודות-עיקרים שבספר „ראש אמנה“ עם הנוסח שבתרגום כתב יד פרמה, מראה כי התרגום מפירוש הרמב"ם לפרק „חלק“ שהיה

6. בערך כשישים כתבי יד מהתרגום הנפרד לפירוש הרמב"ם לפרק „חלק“, אשר בדקתי צילומיהם הנמצאים במכון לתצלומי כ"י עבריים, שייכים כולם לאותו סוג (מלבד כתב יד אחד עליו נדבר להלן). לאותו סוג שייך גם נוסח ה"ג עיקרים, שפרסם מינסטר סבסטיאן, באזיליה 1529. אני מודה לפרופ' גושן-גוטשטיין על שהפנה תשומת לבי לבדוק גם את נוסח פרסום זה.

7. את התרגום שלו סיים בג' כסליו שנת ה' אלפים נ"ח ליצירה, ראה כתב יד בודלי מס' 1272. 8. במאמרו הנ"ל, הערה 2.

9. כמה הקבלות של מונחים ומשפטים בין תרגום זה ובין התרגום שמייחסים לאחריו אני נותן להלן בהערות לטכסט של תרגום זה, אולם הן רק לשם דוגמה, שהרי השוני שביניהם מבחינת לשון וסגנון הוא כללי ויסודי.

10. לפי קטלוג די-רוסי, מס' צילומי במכון לתצלומי כ"י העבריים ס' 13634, דף 14—21.

11. לפי הקולופון שם דף 161. 12. ראה לעיל הערה 7.

לפני ר' יצחק אברבנאל וזה ביסודו לתרגום שבכת"י פרמה. לדוגמה:

נוסח כתב יד פרמה	נוסח "ראש אמנה"	נוסח התרגום שמייחסים לאלחריו ¹³
היסוד הראשון מציאות הבורא יתברך והוא, שיש שם מצוי שלם בכל מיני השלימות, והוא עילת מציאות כל המצויים ובו יתישר מציאותם ומאתו התמדתם. ואילו יעלה על הדעת שהוא אינו נמצא, יתבטל מציאות כל נמצא, ואין דבר אחר יכול להמצאות כמציאותו, ואם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאים מלבדו מצויים הוא לבדו יהיה מצוי, ולא יתבטל מציאותו יתברך ולא יחסר, כי הוא יתברך שמו אינו צריך במציאותו לזולתו. וכל מה שזולתו מן הדעות הנבדלות והגלגלים ומה שתחתן הכל נצרך במציאותו אליו. והיסוד הא' הזה אנו למדין מדבור אנכי יי' אלהיך, וזה מצות עשה.	והיסוד הראשון מציאות הבורא ית', והוא שיש שם מצוי שלם בכל מיני השלמות, והוא עלת המציאות כל המצואים ומאתו התמדתם. ואלו יעלה על הדעת שהוא אינו נמצא, יתבטל מציאות כל נמצא. ואם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאים לבדו מצואים הוא לבדו יהיה מצוי, ולא יתבטל מציאותו ית' ולא יחסר, כי הוא אינו צריך במציאותו לזולתו. וכל מה שזולתו מן הדעות הנבדלות והגלגלים ומה שתחתן הכל נצרך במציאותו אליו. והיסוד הא' הזה אנו למדין מדבור אנכי יי' אלהיך, וזה מצות עשה.	העיקר הראשון להאמין כי הבורא נמצא מציאות גמורה, והוא עלת מציאות כל הנמצאים ובו קיום מציאותם וממנו ימשכו כח הקיום. ואלו נעלה על לבנו מניעת מציאותו, בטלה מציאות כל נמצא ולא נמצא. ואלו נעלה על לבנו מניעת הנמצאים כולם וזולתו, לא בטלה מציאותו בשבילם ולא חסרה, כי שמו יתע' נקרא עשיר מסתפק, שאין לו צורך במציאותו לזולתו. וכל בלעדיו מן הדיעות וגופי הגלגלים ומה שיש בתוכם כולם יצטרכו במציאותם אליו. וזהו העיקר הראשון אשר נרמז אליו במלת, אנכי ה' אלהיך.
והיסוד החמישי הוא שהקב"ה הוא לבדו הראוי להעבד ולגדל ולקלס, ולא יעשה זה לזולתו למצוי מן המצויים, מן המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות ומה שיורכב כלם. כי כלם ממונים על פעולותיהם, אין להם לא שלטון ולא חפץ, אלא אהבת הש"י, ואין ראוי לשומם אמצעיים בין בני אדם להקב"ה, אלא שיכונו כל המחשבות לנגדו ויתרחקו מזולתו. והיסוד החמישי הזה אנו למדין מן המצוה שנצטוינו שלא נעבוד עבודה זרה, ורוב דברי התורה הם בזה הענין.	והיסוד החמישי הוא שהקב"ה הוא לבדו הראוי להעבד ולגדל ולקלס, ולא יעשה זה לזולתו למצוי מן המצויים, מן המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות ומה שיורכב כלם. כי כלם ממונים על פעולותיהם, אין להם לא שלטון ולא חפץ, אלא אהבת הש"י, ואין ראוי לשומם אמצעיים בין בני אדם להקב"ה, אלא שיכונו כל המחשבות לנגדו ויתרחקו מזולתו. והיסוד החמישי הזה אנו למדין מן המצוה שנצטוינו שלא לעבוד ע"ז, ורוב התורה בענין הזה היא.	והעיקר החמישי כי הוא הראוי לעבדו ולרוממו ולהרים קול ברוממותו ובעבודתו, ולא יעשה כן לזולתו מן הנמצאים, כגון המלאכ' והכוכבי' והגלגלי' והיסודות ומה שהורכב מהם. כי כולם הם מוגבלים ומוכרחים על פעולתם, אין רשות להם ולא חפץ, אלא רצונו יתע', ולא ישימו מליצים בינם וביניו להתחבר אליו, אלא ישימו הרעיונים מגמתם לעומתו ולא ישיתו לב לזולתו. וזה העיקר החמישי הוא הזהרה לרחוק מעבוד ע"ז, ורוב דברי התורה הם בזה הענין.

אמנם ההשוואה המדויקת בין הנוסח של כל אחד ואחד מן הי"ג עיקרים שבכת"י פרמה ובין נוסחם ב"ראש אמנה" מראה גם על שינוי נוסחאות ביניהם — מהותיים

13. אני מצטט לפי הפירסום של מ. גושן-גוטשטיין במאמרו הנ"ל, וראה בהערות שם על חילופי הנוסחאות של תרגום זה בכתבי יד.

ובלתי מהותיים — שינויים אלו יש לתלות חלקם באי דייקנות הסופרים-מעתיקים, ואפשר גם שבמקומות אחדים הרשו המעתיקים לעצמם להכניס אי-אלו שינויים בתרגום שהעתיקו בהיותם מושפעים מהתרגום (המיוחס ע"י שטיינשניידר) לאלחריזי¹⁴ שהיה ידוע להם. אולם הזהות הכללית שבין הנוסח של הי"ג עיקרים שבתרגום כת"י פרמה ובין הנוסח שב"ראש אמנה" לא משאירה אף צל של ספק שאותו התרגום שנתגלה לנו בכת"י פרמה, מונח היה ביסודו של התרגום בו השתמש ר' יצחק אברבנאל בספרו "ראש אמנה".

על השאלה מידי מי יצא התרגום שבכת"י פרמה קשה לי לעת עתה להשיב. הזכרתי לעיל את דברי פרופ' מ. גושן-גוטשטיין ואת נימוקו להטיל ספק בעדותו של אברבנאל בדבר בעלותו של שמואל אבן תבון על נוסח התרגום של הי"ג עיקרים אותם הביא אברבנאל בספרו "ראש אמנה". גילוי ופרסומו כאן של התרגום המקורי מכל הפירוש לפרק זה, אשר בו (או מיסודו) השתמש — כפי שבררנו לעיל — ר' יצחק אברבנאל, יאפשר לחוקרים להעמיק חקר בנייתו לשונו וסגנונו של אותו תרגום כדי לבוא לידי מסקנה יותר ברורה בדבר זהותו של המתרגם.

כמה הערות ביבליוגרפיות בנוגע להתרגומים הנ"ל.

א. לגבי עצם הידיעה על דבר קיומו של תרגום מאת שמואל אבן תבון לפירוש הרמב"ם לפרק חלק. מדברי החוקרים¹⁵ שטפלו בענין התרגומים של פירוש פרק זה להרמב"ם, משתמע¹⁶ כאילו דבר זה נודע לנו בראשונה מפי ר' יצחק אברבנאל שחי במאה ה"ט. לאמיתו של הדבר כבר ר' יעקב בר משה נ' עכסאי — מטובי המתרגמים¹⁷ את פירוש המשנה להרמב"ם, אשר חי רק דור אחד אחרי שמואל אבן תבון ויהודה אלחריזי מוסר לנו בהקדמת תרגומו לפירוש המשנה של הרמב"ם לסדר נשים ידיעה זו: "ממה שהגיע אליהם [קהל רומי] בהעתק קצת מסדר זרעים שהעתיק החכם רבי יהודה חריזי ז"ל עם הפתיחה הנכבדת שחבר רבינו משה בפתיחת המשנה ועם מה שהגיע אליהם ממה שהעתיק אבי המעתיקים החכם הגדול ר' שמואל ז"ל אבן תבון שהעתיק פרק עשירי ממסכת סנהדרין פרק חלק ופי' מסכת אבות בהעתק מופלגת". דומני כי עדותו זו של ר' יעקב נ' עכסאי על קיומו והפצתו של תרגום פרק "חלק" שיצא מידו של שמואל אבן תבון, מחייבת את החוקרים המטפלים בנושא להתחשב, ברצונם לזהות את המתרגמים, גם בעובדה ששמואל אבן תבון אכן תרגם את פירוש הרמב"ם לפרק "חלק".

ב. בקשר לדברי ר' יעקב נ' עכסאי שהזכרנו, בהם הוא מודיע כי בשלהי המאה הי"ג נמצא היה בידי קהלת רומא תרגומו של שמואל אבן תבון לפירוש הרמב"ם מפרק "חלק", כדאי להזכיר כי הגיעו לידינו שני כתבי יד שנכתבו באיטליה

14. לדוגמה, ביסוד החמישי לפי נוסח פרמה: "להעבד ולגדל ולקלס", בנוסח "ראש אמנה": "להעבד ולגדל ולהרים קול ברוממותו", וראה הנוסח בתרגום שמייחסים לאלחריזי, וראה להלן בהערות 111; 148; 162 לטכסט של התרגום.

15. אותם פרטתי לעיל בהערה 2.

16. לדוגמה, מ. גושן-גוטשטיין במאמרו שם כותב: "לכאורה זכו ה"עיקרים" להיתרגם על-ידי מתרגם גדול נוסף, הוא ר' שמואל אבן תבון".

17. ראה דברי הרב יוסף קאפח במבואו לתרגומו את פירוש המשנה לרמב"ם, בראש סדר זרעים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 10.

במחצית השניה של המאה הי"ג¹⁸, ובהם נמצא תרגום מפירוש הרמב"ם למשנה פרק "חלק". מבחינה ביבליוגרפית יכולה עובדה זו לשמש כזכר לדבר שלנוסח תרגום כזה, אשר נמצא באותם שני כתבי יד, התכוון ר' יעקב ׳ עכסאי בדברו על תרגומו של שמואל ׳ תבון שהגיע לקהל רומי. ברם דוקא אותו התרגום שבשני כתבי יד הנ"ל הוא התרגום אשר שטיינשניידר והמחזיקים אחריו מייחסים אותו ליהודה אלחריזי. לעומת זה כתב יד פרמה בו נמצא התרגום, אשר עליו (או מיסודו) מעיד — כפי שבררנו — ר' יצחק אברבנאל שנעשה על ידי שמואל אבן תבון, נכתב אמנם בשלהי המאה הי"ג, אבל לא באיטליה אלא באון קשתיל אשר בארגוניה שבספרד¹⁹. כמובן שאין זה מוציא מכלל אפשרות שגם תרגום כזה שבכתב יד פרמה (או מיסודו) נמצא היה באיטליה²⁰ בידי חכמי ישראל בימי ר' יעקב ׳ עכסאי.

תרגום זה מוצע לפני הלומד כאן. דומני אך למותר להרבות במלים על הצורך בפרסום פליטת תרגומיהם של גדולי מתרגמינו בימי הביניים, שיש בהם תרומה חשובה לחקר התפתחות לשוננו בימי הביניים²¹. ערך מיוחד לתרגומים שנעשו על ידי מתרגמים שונים לאותו חיבור עצמו, שהרי בשוני שבתרגומים אלו מתבטא לא רק ש"הלשון מתחלף חלוף מה" — כהגדרת אברבנאל²², אלא שב"חלוף מה" זה חבוי לעתים גם ההבדל שבין המתרגמים בגישתם והבנתם את תפיסתו של המחבר. ובפרט בחיבור כמו פירוש הרמב"ם לפרק "חלק", אשר בו הרצה מחברו על עיקרי תורת היהדות ויסודותיה.

העתקה זו, הגם שנעשתה על ידי סופר בעל מקצוע מגזע סופרים, אינה נקיה מטעויות ולקויה ביתר ובחסר. כנראה שכתב היד שממנו העתיק הסופר היה בלתי ברור, והמלים אשר הסופר התקשה בפענוחן השאיר בשבילן מקום ריק בהעתקה שלו²³, דבר המעיד גם כי הסופר השתדל לתת העתקה נאמנה מכתב היד שהעתיק.

18. כתב יד מוזיאון הבריטי מס' 904 (לפי קטלוג מרגליות), נכתב בשנת ה' אלפים ל"ג ליציירה=1273 על ידי שלמה ידידיה ב"ר משה מעיר רומי בביטרבו אשר בטוסקנא (כתב היד הכי עתיק בו נמצא תרגומו של שמואל אבן תבון למס' אבות עם השמונה פרקים); כתב יד פריס — הספריה הלאומית מס' 674 (לפי קטלוג זוטנברג), נכתב על ידי ר' יחיאל בר יקותיאל ממשפחת הענוים, בעל "מעלות המדות", שחי במאה הי"ג.
19. נציין כי מבחינה פליאוגרפית הכתב הוא צפון אפריקאי מובהק. כנראה שהסופר שמואל בר יוסף בא לספרד מצפון אפריקה, והמשיך כאן במקצועו.
20. אני מדגיש אפשרות זו, כי לדעתי אין לבטל עדותו של ר' יצחק אברבנאל בדבר בעלותו של שמואל אבן תבון על תרגום זה בלי הוכחות ברורות.
21. ראה דברי מ. גושן-גוטשטיין, שם, עמ' 185.
22. שם ב"ראש אמנה", תחלת הפרק הראשון.
23. ראה להלן בהערות 25, 39 לטכסט של התרגום.

אפרים קופפר

פירוש פרק י' מסנהדרין למרנא ורבנא ר' משה נר הגולה בן הרב רבנו מימון זכר צדיק וקדוש לברכה.

כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא שנ' ¹ ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ נצר מטעי מעשה ידי להתפאר. ואלו שאין להם חלק לעולם הבא, האומ' אין תחיית המתים מן התורה ², ואין תורה מן השמים, והאפיקורסין. ר' עקיבה אומ' אף הקורא בספרים החיצונים, והלוחש על המכה ואומ' ³ כל המחלה אשר שמ' במצ' לא אשים עליך כי אני יי רופאריך. אבא שאול אומ' אף ההוגה את השם באותיותיו ⁴.

ראיתי לדבר בעיקרים רבים יקרים מאד בסברות ^{4*}.

דע כי בעלי תורתנו נחלקו בעצתם ⁵ על הטובה שישג האדם בעשיית המצות שנצטוו בהם על ידי משה רבנו ע"ה, והעונש הבא עלינו בעברנו עליהם מחלוקות רבות מאד כפי שנוי הדעות, ותעווי הלבבות ⁶ בדבר הזה הרבה, וכמעט שלא תמצא אדם שנתיישב לו ^{6*} ענין זה הטיב, וגם לא תמצא בו מאמר מוחלט ⁷ לשום אדם אלא בשיבוש.

יש כת סוברת שהטובה היא גן עדן ושהוא מקום שיאכלו בו וישתו בלא יגיעת גוף, ושהיו בו בתי מרגליות ובימות של ברזל ונחלי יין ושמן טוב, והרבה מכיוצא בזה. וכי העונש היא גיהנם, ושהיא מקום בוער באש ישרפו בו הגויות ויענו בו את הרשעים במיני עינויין לאין מספר. וכת זה תביא ראייה על סברתה מדברי רבותינו ז"ל דברים שיראה מפשטם שהם ליד ^{7*} נוטים לדבריהם וליותר.

וכת שנית תסבור שהטובה שאנו מקוים היא ימות המשיח מהרה יגלוהו, שבזמן ההוא יהיו ישראל מלכים עומדים במלכות ⁸ תמיד, וירבה הודם ויושיבו כל הארץ עד עולם, כי המשיח לפי סברתם יהיו חיי תמידים כהתמדת הבורא יתברך ⁹, וכי בזמן ההוא תצמיח הארץ בגדים ארוגים ולחם אפוי ודברים נעימים הרבה כיוצא באלו. והעונש הוא שלא יהיה האדם בזמן ההוא ולא יזכה לראותו, ויביא ראייה על סברתם מדברי חז"ל ומפסוקים יתבאר מפשטם מה שהם אומרים או מקצתו.

1. ישעיה ס, כא.
2. לפנינו, ליתא : מן התורה. וראה, "שנויי נוסחאות" כאן במשנה, הוצאת "אל המקורות", ירושלים תשכ"ה, וראה א"א אורבך, חז"ל פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"א, עמ' 588 והערה 11 שם.
3. שמות טו, כו.
4. ראה להלן הערה 97.
- 4*. ראה תרגומו של קאפח והערה 2 שם.
5. בתרגום שמייחסים לאלחריזי (להלן : חריזי) : נחלקה סברתם. וראה מו"נ א, לד : מי שהוא חלוש העצה מאד. (הקבלות מנוסח תרגום חריזי, אני נותן לפי פרסומו של שור החלוץ, חוב' יב, עמ' 104—111).
6. חריזי : והשתבשות המחשבות.
- 6*. חריזי : אשר התבאר לו זה השעור. וראה תרגומו של קאפח כאן, וראה ביאור קצת מלות זרות להר"ש ׳ תבון, אות היו"ד, בסוף "מאמר תחיית המתים", מהדו' י. פינקל, ניו יורק ת"ש, עמ' מ.
7. חריזי : מאמר ברור ופשוט. בנדפס (תרגום ׳ יעקב) : דבר מוחלט. וראה קאפח כאן ושם הערה 6.
- 7*. כנראה, כמו "מיד", כלומר, במהירות, בלי התעמקות בכונת דברי חז"ל.
8. חריזי : בני אדם הכשרים כולם מלכים (ראה קאפח הערה 9) ויגבה קומתם ויגדלו גופתם וישבו בארץ כל ימי עולם.
9. השווה קאפח ושם הערה 10.

וכת שלישית סוברת שהטובה שאנחנו מקוים היא תחיית המתים והוא שיחיה האדם אחרי מותו וישוב לקרוביו ולמשפחתו ויאכל וישתה ולא ימות עוד. והעונש שלא יחיה, ויביאו ראיות על סברתם מדברי חכ' ז"ל ומפסוקים נוטים לסברתם.

וכת רביעית סוברת שהטובה שנשיג בעשיית המצות היא מנוחות הגופות ותאות העולם כגון השובע והעושר ואורך הימים ובריאות הגוף והשלום, והויית המלכות שלנו ומשול באויבינו. והעונש המוצא אותנו בעברנו על המצות הוא הפך הענינים האלה כאשר קרא [!] בכל הגליות, וראיתם על הסברה הזאת היא כל התורה מהברכות והתוכחות וזולתם מן השמועות הכתובות במקרא.

וכת חמישית והיא רוב העם, יחברו כל הסברות האלו ויאמרו כי תקותנו היא שהמשיח יבוא ויחיה המתים ויכנסו בגן עדן ויאכלו שם וישתו ויחיו בשלוה כימי השמים על הארץ.

והדיבור המופלג בזה ר' לומ' העולם הבא אינו חושב שימצא אדם שיעביר בדעתו, או יעלה על לבו לחשוב בעניינו כדי שילמוד העיקר הזה, או לשאול על זה השם על אי זה דבר הוא נופל, ואם הוא התכלית או אחת מן הסברות שהזכרנו, ולא תמצא בשום פנים מי שידבר בזה ולא שואל עליו. אבל ישאלו בין יחידים בין קהל ¹⁰ כיצד יקומו המתים אם ערומין אם לבושים, אם באותן מלבושים בעצמם שנקברו בהם ברקמתם ובתפוחיהם ¹¹ ותפירתם הנאה או במכסה חופה עליהם בלבד, וכשיבוא המשיח אם ישוה את העשיר והדל או אם יהיו בימיו אחד עשיר ואחד עני, והרבה מן השאלות האלו בכל עת.

ואתה התלמיד הבן ממני המשל הזה ואחרי כן תשים לבך ¹² לשמוע את דברי בכל זה. הגע עצמך, שנער קטון הושם אצל מלמד ללמוד תורה, וזו טובה גדולה לנער לפי שבלימוד ישיג השלימות והוא בקוצר דעתו ומיעוט שנותיו לא יבין שיעור הטוב ההוא, ולפי' יצטרך המלמד בהכרח לפתותו ולהבטיחו כמה שהוא אצלו, ולומ' לו קרא והוי שקוד ללמוד ואתן לך קליות ואגוזים, והוא לקטנותו יתרצה וישקוד על תלמודו לא לשם לימוד כי אינו יודע יקרתו, אלא כדי להשיג אותו מאכל, ואכילתו היא יקרה אצלו יותר מן הלימוד בלי ספק, ולפי' הוא חושב הלימוד ליגיעה כדי שישגי בה התכלית האהוב לו שהוא אגוז אחד או תאנה אחת או מעט דבש, וכשיגדיל ויתחיל שכלו להתחזק יקל בעיניו אותו מאכל שהיה אוהב מקודם, וישוב להתאוות דבר אחר זולתו, ויבטיחוהו רבו באותו דבר, ואומ' לו למוד ואקנה לך מלבוש נאה, וישקוד על הלימוד לא לשמו אלא לשם המלבוש הנאה והוא יקר אצלו יותר מן הלימוד וכשיגדיל ויוסיף לקח יקל בעיניו גם המלבוש ויתאוה דבר גדול מזה, עד שיאמר לו רבו למוד ואני אתן לך זהוב אחד או שני זהובים, וישקוד על הלימוד שלא לשמו אלא לשם ממון, והוא יקר אצלו יותר מן הלימוד, כי תכלית לימודו הוא לגבות ממון, וכשיתעורר שכלו להבין בין טוב לרע ויקל בעיניו כל זה ויכיר שכל מה שהבטיחו הוא דבר נבזה, יאמרו לו למוד ותקרא רב ותהיה דיין ונכבד בעיני כל אדם ויקומו מפניך וישמעו דבריך ויעשו מה שתצוה עליהם ויהיה לך שם גדול בחיך ואחרי מותך כמו פלו' ופלו', וישקוד ללמוד וישים אל לבו כדי להגיע אל המעלה הזאת, והתכלית אצלו הוא שיכבדהו העם ויזכירוהו לטוב, וכל זה מגונה והכריח אליו הצורך בשביל מיעוט שכל המשים תכלית הלימוד ד"א זולת הלימוד עצמו, ואומ' למה ילמד אדם חכמה אלא כדי שישגי בה דבר כך וכך, וזה אצל החכ' ז"ל מגונה מאד והוא הנקרא שלא לשמה, כל' שילמוד ויקיים המצות לא לשם עצם הדבר אלא לשם ד"א,

10. חריזי: ישאלו בני אדם כעם ככהן כנקלה כנכבד, והשוה קאפח.

11. =שוטיהם, כמו "תפוחי זהב במשכיות כסף", משלי כה, יא.

12. חריזי: תשים כונתך לשמוע, וראה קאפח.

והזהירו חכ' ז"ל ואמרו אל תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחתוך בהן¹³, ענין דבריהם הוא מה שביארת לך שלא ישים תכלית הלימוד כדי שיכבדוהו העם ולא להרויח ממון ולא ליקח לו תורת השם למלאכת מחייתו, ולא יהיה אצלו תכלית הלימוד אלא ללמדו בלבד, וכן אין תכלית האמת אלא לדעת שהוא אמת, והמצות אמת ותכליתן עשותן. ואין ראוי לאדם השלם לומר כשאדע הטוב ואסור מן הרע שהזהיר הקב"ה לסור ממנו מה תועלת יבא לידי, כי דברים אלו לדברי¹⁴ הנער האומ' מה יתנו לי כשאלמוד וישיבוהו כך וכך יתנו לך כשנראה מיעוט שכלו שאינו לא מבין אלא שמבקש לתכלית תכלית, נשיבהו לפי סכלותו כענין של ענה כסיל כאולתו¹⁵. וכבר הזהירונו חכ' ז"ל גם על זה רצה לומר שלא ישים אדם תכלית עבודתו למקום ומה שהוא מקיים מצותיו לשם דבר מן הדברים, ואזהרה זו היא דברי החסיד השלם משיג האמונות אנטיגנוס איש שוכה שאמ'¹⁶ אל תהיו כעבדים המשמ' את הרב על מנת לקבל פרס אלא הו' כעבדים המשמשים את הרב על מנת שלא לקבל פרס. ענין הדבר שיסבור האדם את האמת לעצם האמת בלבד וזהו הנאמר בשבילו עובד מאהבה. ואמ' דוד ע"ה¹⁷ במצותיו חפץ מאד, אמ' ר' אלעזר¹⁸ במצותיו ולא בשכר מצותיו. ומה גדולה ראייה זו וכמה היא מבוארת, ומורה על מה שהקדמנו. ויותר מזה מה שאמר בסיפרי¹⁹ שמא תאמר הריני למד תורה בשביל שאהיה עשיר בשביל שאקרא רב בשביל שאקבל שכר בעולם, ת"ל²⁰ *לאהבה את יי אלהיכם, כל מה שאתם עושים לא תעשו אלא מאהבה. והנה נתבאר הענין הזה ונתברר כי הוא ענין התורה²¹ ויסוד סברת החכ' ז"ל, ולא ימרה את פיהם כי אם סכל ומשובש במחשבות ריקות ורעיונים נבוכים וחסרים. וזו היא מעלת אברהם אבינו ע"ה שהוא היה עובד מאהבה²², ולדרך זו ראוי לנטות. ולפי שהחכ' ז"ל ידעו כי הענין הזה כבד מאד ואין כל אדם משיגו, ואם השיגו לא יתישב בלבו בבת אחת ולא יבין שזו סברה נכונה היא, כי האדם אינו עושה מעשה אלא להשיג בו תועלת או לדחות בו היוק, או יהיה המעשה ההוא עשוי לבטלה, ואיך נאמר לעובד עשה המעשה אבל לא מיראת עונש ולא להשיג שכר, זה קשה, לפי שאין כל אדם משיג האמת עד שיהיה כאברהם אבינו ע"ה. ולפי' התירו להמון לעמוד על סברתם ר"ל לעשות המצות כדי לקבל שכר, ולברוח מן העבירות מפני יראת העונש, עד שירגילו בכך ויתחזקו בו לבותם, עד ששיג הזוכה להשיג וידע האמת והדרך השלם מה שהוא, על המשל שהמשלנו בנער ר"ל להסיע את המתלמד ממעלה אל מעלה, והשיבו על אנטיגנוס איש שוכו ואמרו חכ' ז"ל²² הזהירו בדבריהם וכו' כמו שאבאר באבות ואין על ההמתח[! ו]ן אשם בעשותם מצוה פעם אחת מפני יראת עונש ותקות שכר, אלא שאינם שלמים ודבר זה יפה להם כדי שירגילו עצמם בעשיית המצות, וישובו

13. אבות פ"ד מ"ה, נוסח: לחתוך בהן, נמצא גם בפירוש רבי' יונה לאבות שם.

14. כנראה, שצ"ל: דומים לדברי וכו'.

15. משלי כו, ה.

16. אבות פ"א מ"ג.

17. תהלים קיב, א.

18. ע"ז יט, א.

19. פרשת עקב, פסקא מא.

19*. דברים יא, יג.

20. חריזי: כי זה הוא כונת נתינת המצות ועקר אמונת חכמים ולא יעלם עיניו מהבין הענין הזה כי אם כסיל ופתי, אשר התעוהו מחשבותיו החלושות הריקות והתולעי רעיוניו החסרים. והשוה קאפח.

21. סוטה לא, א.

22. פ"א מ"א.

הוא ידוע חכ' אל'ג על זה ד'ה ל'ח' של' י'ים א'ר'ס ת'ב'ל'ת ע'ב'ד'ו'ת' ל'מ'ק'ו'ס ו'מ'ה ע'ה'ל' מ'ק'י'י'ס מ'ס'ו'ת'
 ל'מ'ס' ד'ב'ר' מ'ן ת'ב'ר'י'ס ו'ל'ז'ו'ת'ה' ז'ו' ה'י'א ד'ב'ר' ה'ח'ס'י'ד ה'ש'ל' מ'ש'י'ב' ה'א'מ'ו'ת' א'ג'ו'י'ג'ו'ס א'י'ש ע'ו'ס'ה'
 ע'ז'ל' ל'ש'ו'י' מ'ע'ב'ד'י'ס ה'מ'ש'ל' ז'ה' ה'ר'ב ע'ל'מ'ס'ר' ל'ק'ב'ל' ל'מ'ס' ל'ז' ו'ז'ו' כ'ע'ב'ד'י'ס ה'מ'ש'ל' ע'י'ן ז'ה' ה'ר'ב ע'ל'
 מ'ס'ה' ש'ל' ל'ק'ב'ל' ל'מ'ס' ע'י'ן ה'ר'ב ע'י'ס'ב'ו'ר' ו'ז'א'ר'ס ז'ה' ה'א'מ'ו'ת' ל'מ'ס'ר' ה'א'מ'ו'ת' ב'ל'ב'ד' ו'ז'ו'ת' ה'נ'א'מ'ר'
 ב'ז'ב'ל' ע'ו'ב'ד' מ'א'ל'ב'ה' ו'א'ל' ד'וד' ע'י'ן ב'מ'צ'ו'ת'ו' ח'כ'י' מ'א'ר' א'ל' ל'ש'ו'י' ב'מ'צ'ו'ת'ו' ו'ל'א' ב'ש'ב'ר' מ'צ'ו'ת'ו'י'
 א'ה' ב'ז'ל'ה' ד'א'י'ה' ו'ז'ו'ת'ה' ה'י'א מ'ב'ז'ר'ת' ו'מ'ק'ו'ר'ה' ע'ל' מ'ה' ש'ה'ק'ד'מ'ג'ו'י' ו'י'ח'ס'ד' מ'ס'ה' מ'ה' ע'ל'מ'ר'
 ב'ס'י'ע'י' ש'מ'ל' ו'ה'א'מ'ר' ה'ר'ב' ל'מ'ד' ת'ר'ח'ה' ב'ש'ב'ל' ע'ל'ז'ו'ת'ה' ע'ש'י' ב'ש'ב'ל' ע'ל'ק'ד'ל' ד'ב' ב'ש'ב'ל' ע'ל'ק'ב'ל' ע'ס'ר'
 י'ע'ל'ס' ו'ל'א'ה'ב'ה' ז'ה' ל'א'ה'י'ך ע'ל' מ'ה' ש'א'ת'ס' ע'ש'י'ס' ל'ז'ו'ת'ה' ע'ל' מ'ז'א'ה'ב'ה' ו'ז'ה'ה' נ'ח'ס'א'ר' מ'ע'י'ן ה'ז'ה'
 ו'ז'ת'ב'ר'ד' ט' ה'י'א ע'י'ן ה'ת'ו'ר'ה' ו'י'ס'ו'ר' ס'ב'ר'ת' ה'ח'כ' ז'ל' ו'ל'א' מ'א'ר'ה' ז'ה' ל'י'ח'ס' ט' א'ס' ס'כ'ל' ו'מ'ק'ו'ר'ב'ש' ב'מ'צ'ו'ת'ו'ת'
 ב'ק'ו'ת' ו'ז'ע'י'מ'ו'ס' נ'ב'ו'ס' ו'ח'ס'ד'י'ס' ו'ז'ו' ה'י'א מ'ע'ל'ת' א'ז'ר'ה'ס' א'ב'ז'ו' ע'י'ן ש'ה'ז' ה'י'ה' ע'ו'ב'ד' מ'א'ה'ב'ה' ו'ל'מ'ר'
 ז'ו' ל'א'י'ס' ל'מ'צ'ו'ת' ו'ל'ז'ו'ת' ש'ת'ח'כ' ז'ל' י'ד'ע'ו' ש'ה'ע'י'ן ה'ז'ה' כ'ב'ד' מ'א'ר' ו'א'י'ן כ'ל' א'ר'ס מ'ש'י'ב' ו'א'ס' ה'ש'י'ב' ל'א' ה'י'ש'ב'
 ב'ל'ב'ו' ב'ב'ת' א'ח'ו'ת' ו'ל'א' י'ב'י'ן ש'ז'ו' ס'ב'ר'ה' ב'כ'ו'ס'ה' ה'י'א כ'י' ה'א'ר'ס' א'י'נו ע'ו'ש'ה' מ'ק'ע'ש'ה' א'ל' ל'ה'ש'י'ב' ו'ז'ו'ת'ה'ס'
 ז'ו' ל'ד'ח'ו'ת' ב'ו' ה'י'ה' ז'ו' י'ה'י'ה' מ'ק'ע'ש'ה' ה'ז'ו' ע'ש'י' ל'ב'ע'ל'ה' ו'א'י'ך כ'א'ל' ל'ע'ו'ב'ד' ע'ו'ש'ה' מ'ק'ע'ש'ה' א'ז'ב'ל'
 ל'א' מ'י'ח'ו'ת' ע'ו'ש'ה' ו'ל'א' ל'ה'ש'י'ב' ש'ב'ר' ז'ה' ק'ש'ה' ל'מ'ס' ע'ל'ן כ'ל' א'ר'ס מ'ש'י'ב' ה'א'מ'ו'ת' ע'ד' ש'י'ח'י'ה' כ'א'ב'ר'ה'ס' א'ב'ז'ו'ת'
 ע'י'ן ו'ל'ז'ו'ת' ה'ת'ר'ו' ל'ה'מ'ו'ן ל'ע'מ'ו'ד' ע'ל' ס'ב'ר'ת'ס' ל'ל' ל'ע'ש'ו'ת' ה'מ'צ'ו'ת' ה'י' ל'ק'ב'ל' ע'ס'ר' י'ב'ר'ח' מ'ן ה'ע'ב'ד'ו'ת'
 מ'ל'ט' י'ח'ז'ה' ע'ו'ש'ה' ע'ד' מ'י'ד' ב'ל'ו' ב'כ'ך ו'י'ח'ז'ק'ו'ן ב'ו' ל'ב'ו'ש' ע'ד' ש'י'ש'י'ב' ה'ז'ו'כ'ה' ל'ה'ש'י'ב' ו'י'ד'ע' ה'א'מ'ו'ת'
 ו'ה'ד'כ'ך ה'ש'ל'ס' מ'ה' ש'ה'ז'ו' ע'ל' מ'ק'ע'ל' ש'ה'מ'ש'ל'ט' ב'נ'ע'ד' ל'ל' ל'ה'ס'י'ע' ז'ה' ה'ת'ו'ת' ל'מ'ד' מ'ק'ע'ל'ה' א'מ'ק'ע'ל'י'
 ו'ה'ש'י'ב'ו' ע'ל' א'ג'ו'י'ג'ו'ס' א'י'ש ש'ב'ר'ו' ו'א'מ'רו' ח'כ' ז'ל' ה'ז'ה'ר'ו' ב'ר'ב'י'ס' ו'ז'ו' מ'ז'ו' ש'א'ב'ר' ב'א'ב'ו'ת' ו'א'י'ן
 ל' ה'ה'מ'ח'ו'ן א'ר'ס' ב'ע'ש'ו'ת'ס' מ'ס'ה' ל'ע'ס' א'ח'ו'ת' מ'ל'ט' י'ח'ז'ה' ע'ו'ש'ה' ו'ת'ק'ו'ת' ש'ב'ר' א'ל'ת' ש'א'י'ס' ש'ל'מ'י'ס'
 ת'ב'ר' ז'ה' י'ח'ה' ל'ה'ס' כ'י' ש'י'ח'י'ב'ו' ע'מ'ל'ס' ב'ע'ש'י'ת' ה'מ'צ'ו'ת' ו'י'ש'ו'ב'ו' א'ה'א'מ'ו'ת' ו'י'ה'י' ע'ו'ב'ד'י' מ'א'ה'ב'ה'
 ו'ה'ז' מ'ה' ש'א'מ'רו' ח'כ' ז'ל' ל'ע'ל'ס' י'ע'מ'ו'ק' א'ר'ס' ב'ת'ו'ר'ה' א'ל'ת' ע'ל' ל'ש'מ'ה' ו'מ'ה'נ'ך ש'ל' ל'ש'מ'ה' ב'א' ל'ש'מ'ה'
 ו'מ'ק'ה' ש'א'ה'ב' ח'י'ך ל'ד'ע'ת' כ'י' ד'ב'ר'י' ו'ח'כ' נ'ח'ל'ק'ו' ב'ה'ס' ל'ק'ו'ר'א'י'ס' ל'ש'ל'ס' כ'ת'ו'ת' ה'ס'ת'ת'א'מ'ו'ת'
 ו'ה'ס' ח'כ' מ'י' ש'א'ר'ת' ו'מ'י' ש'ע'י'ת' ח'ב'ו'ר'י' ו'מ'ה' ש'ע'מ'ע'ת' ע'ל'א' י'ב'י'נו ד'ב'ר'י' ח'כ' ז'ל' ע'ל' ל'ש'ע'ן ו'ל'א'
 י'ש'ר'ע'ל' ב'ה'ס' ש'ז'ס' ד'ב'ר' כ'ל'ג'ו'ת'ל' ה'מ'צ'ו'ת'ה'ס' א'ר'ס' מ'ח'ו'י'ת' מ'י' א'ו'ת' ו'ז'ה' ב'ש'ב'ל' ש'ה'ס' ס'כ'ל'ס'
 ד'ח'ו'ק'י'ס' מ'ן מ'ד'ע'ת'ת' ו'א'י'ס' ב'ע'ל'מ'ו'ת' ב'כ'ד'י' ש'י'ת'ע'ר'ד'ו' מ'א'י' ל'ה'ס' ו'ל'א' מ'צ'ו'ת' מ'ע'ו'ר'ד' ל'ה'ע'י'ר' א'ו'ת'ס'
 ו'ה'ס' ח'ו'ש'ב'י'ס' ש'א'י'ן ד'ב'ן ח'כ' ז'ל' ב'ס'ל' ד'ב'ר'י'ס' א'ל'ת' מ'ה' ש'ה'ב'י'נו ת'ס' ב'ל'ב'ד' ו'כ'י'ת'ן ע'ל' ל'ש'ע'ן מ'ק'ע'ש'ה'
 ב'ע'ש'ו'ת' ק'צ'ת' ד'ב'ר'י'ס' י'ב'א'ר'י'ס' ל'ה'ש'ע'ן ת'ע'ס' ב'ל'ש'ע'ן ו'ת'מ'ק'ב'י'ס' ע'ב'ע'ס' י'ס'ת'ק'ו'ת' ע'ל' ה'ד'ג' ו'י'ש'ל'א'

אל האמת ויהיו עובדין מאהבה והוא מה שאמרו חכ' ז"ל²³ לעולם יעסוק אדם בתורה אפי' שלא לשמה ומתוך שלא לשמה בא לשמה.

וממה שאתה צריך לדעת כי דברי החכ' נחלקו בהם לקוראים לשלש כתות.

הכת הראשונה והם רוב מי שראיתי ומי שעיינתי חבוריו ומה ששמעתי עליו, יבינו דברי חכ' ז"ל על פי פשטן ולא יפרשו בהם שום דבר כלל²⁴, וכל הנמנעות הם אצלם מחוייבי מציאות, וזה בשביל שהם סכלים רחוקים מן הדעות, ואינם בשלמות בכדי שיתעוררו מאליהם, ולא מצאו מעורר להעיר אותם, והם חושבים שאין רצון חכ' ז"ל בכל דבריהם אלא מה שהבינו הם בלבד, וכי הן על פשטן, ואע"פ שיש בפשט קצת דבריהם [²⁵] יבארום להמון העם בפשטן²⁶ והמבינים שבעם יתמהו על הדבר ויפלאו עליו ויאמרו איך יתכן לאדם בעולם לחשוב שאלו דברים אמתיים, קל וחומר שייטבו בעיניהם. והכת העניה הזאת ראוי לחמול עליה שבעיניהם הם מכבדים את החכמ' ז"ל ולא יבינו שהן מקילין אותם עד למאד, והכת הזאת תכבה נר התורה ותסיר הודה, והופכת דברי אלהים חיים, כי הוא יתברך אמ' בתורתו²⁷ אשר ישמעון את כל החקים האלה ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה, והם סוברים מפשטי דברי החכ' ז"ל דברים שאם ישמעו אותם הגוים יאמרו עם נבל וסכל הגוי הקטון. ועושי זה הם הדרשנים אשר יבוננו את העם מה שהם לא יבינו, ומי יתן החרש תחרישון ותהי להם לחכמה²⁸, מאחר שאינם יודעים יאמרו לא נדע מה רצו החכמ' ז"ל בדבר הזה ולא כיצד יתפרש, אבל יחשבו שהבינו, ומלמדין לעם מה שהבינו מאליהן לא מה שאמרו החכ' ז"ל, ומסדרין הדרשות שיש בפרק חלק ובמסכת ברכות וזולתם על פשטם מלה במלה.

והכת השנית רבה מאד והם מי שראו דברי חכמ' ז"ל או שמעו עליהם והבינו אותם כפי פשטם, וחשבו שלא רצו חכ' ז"ל בדברים ההם כי אם מה שיראה מפשטם בלבד, והתחילו לבזו וילעיגו עליהם, כי הם²⁹ יותר שלימים בשכלם יותר מן החכ' ז"ל, וכי החכמ' פתאים וחסרים ולא ישיגו שום דבר מן המציאות כלל, והכת הזאת הם טוענים שהם חכמ' במלאכת הרפואה, ובחכמות המזלות וכחושבים בעצמם שהם פילוסופים בעלי דעה ומה מאד הם רחוקי' מן השכל האנושי ומהפילוסופין האמתיים, והם סכלים יותר מן הכת הראשונה, והיא כת מחוללת לפי שהיא מסוכלת בקוצר דעתה אנשים חכמ' וידועים אשר נתפרסמה חכמתם אצל חכמי העולם. ואלו הרגילו נפשותם בחכמות עד אשר ידעו כיצד ראוי לכוון הדברים בחכמת האלוהות והדומה להם אצל ההמון ואצל המבינים, וידעו לתקן חלק המעשה מן הפילוסופיא, אז יבינו אם היו חכמי ישראל חכמ' או לאו, ואז יתישבו דבריהם בלבותם.

והכת השלישית והם מעטים ביותר עד אשר אינם נקראים כת אלא כמו שיקרא השמש

23. פסחים ג, ב ועוד בכמה מקומות.

24. חריזי: ולא יסברו במ סברות בשום פנים. וראה קאפח והערה 34 שם.

25. השאיר מקום ריק למלה אחת או שתיים, ואצל חריזי: דבריהם רחוקים מן השכל, ו' יעקב: דבריהם יש מהם מן הדבה והריחוק מן השכל. קאפח: מן הזרות.

26. לפי תרגום זה יש להבין הפסקה, שאע"פ שיש בפשט דבריהם מן הזרות (או מן הדבה) מפרשים הדרשנים את הדברים להמון העם כפשטן, והם מקבלים אותם בתום לב כפשטן, אולם המבינים שבעם יתמהו וכו'. לפי תרגום חריזי, ו' יעקב, וקאפח המובן הוא, שגם המון העם נדהמים ויאמרו איך יתכן, וכו'.

27. דברים ד, ו.

28. איוב יג, ה.

29. כנראה, שצ"ל: בחושבם כי הם וכו'.

מין, והם האנשים שנתברר להם גדולת החכ' ו"ל ואשר מחשבותיהם במה שנמצא בכלל דבריהם דברים יורו על ענינים אמיתים מאד, ואע"פ שהם מעטים ומפוזרים בספריהם בכל מקום הרי הם מעידים על שלימותן ושהשיגו הדברים אמיתיים. ונתישב להם מניעות הנמנע וחיוב המחוייב, וידעה כת זו שחז"ל לא דברו לשוא, ונתברר להם שיש לדבריהם גלוי ונעלם, וכל שאמ' מדברים שאינם איפשרים על חידה ומשל אמרו, וכן דרך החכמ' הגדולים, ולפי' הוכיר אדון החכמ' בתחלת ספרו³⁰ להבין משל ומליצה דברי חכמ' וחדותם, וידוע אצל יודעי הלשון כי חידה שהוא דבר שענינו נעלם בתוכו לא גלוי בפשטו בענין שנ'³¹ אחודה נא לכם חידה, כי דברי בעלי החכמה בכל דבר נכבד דרך משל וחדידה הם ולמה נתמה עליהם על שחברו החכמה דרך משל וחדידה בדברים נקלים וכוללים, והנה אדון החכמ' שלמה מלך ישראל דבר דרך משל וחדידה בשיר השירים ברוח הקדש ובמשלי ומקצת ספר קהלת, ואם כן הוא למה לא נפרש דבריהם ונוציא אותו מפשטו עד אשר ישתנה לשכל ויתחבר אל האמת ואל ספרי התורה, והם עצמם ר"ל חכמ' ו"ל יפרשו פשטי ספרי הנבואה ויוציאום מגילויים וישימום משל והוא האמת, כמו שאנו מוציאים שאמ'³² בפסוק הוא הכה את שני אריאל מואב וכו' שכולו הוא משל³³, וכן הוא ירד והכה את הארי בתוך הבור ביום השלג³⁴ וכן מי ישקני מים מבור בית לחם וכו'³⁵ וכל הדומה לאלו הכל משל³⁶. וכן ספר איוב בכללו אמרו מקצתם משל היה³⁷ והרבה כיוצא בו³⁸.

ואם תהיה משני הכתות הראשונות אין לך לעיין בדבר מדברי בכל הענין הזה, כי לא ידמה לסברתך בשום פנים, אבל יזיקך ותשנאנו, ואיך יאות המזון הקל בכמותו והשוה []³⁹ לאדם שכבר נהג לאכול מאכלים רעים וכבדים, באמת יזיקוהו וישנאם, הלא תראה מי שהיה מנהגו לאכול בצלים ושומים איך יקוץ באכילת המן כמו שנ'⁴⁰ ונפשנו קצה בלחם הקלוקל. ואם תהיה מן הכת השלישית, שנודמן לך דבר מדבריהם שירחיקוהו השכל תעמוד אצלו⁴¹ ותדע שהוא חידה ומשל, ותדד שנתך⁴² לחשוב ולהבין בו ענין האמת וסברת היושר כענין שנ'⁴³ למצוא דברי חפץ, עיין בדברי ותמצא תועלת בעוז האל.

דע כי כאשר לא ישיג העור המראות ר"ל האדום והירוק ושאר העינים⁴⁴, וכאשר לא ישיג החרש הקולות, ולא מי שהוא לקוי בביציו תאות התשמיש, כך לא ישיגו הגופים

30. משלי א, ז.
31. שופטים יד, יב.
32. דברי הימים א יא, כב.
33. ברכות יח, ב.
34. דברי הימים א יא, כב.
35. שם פסוק יז.
36. ב"ק ס, ב.
37. ב"ב טו, א.
38. חסר כאן ענין מתי יחזקאל, הנמצא בכל שאר התרגומים.
39. מקום ריק למלה, ואולי צ"ל : והשוה באיכות. וראה קאפח.
40. במדבר כא, ה.
41. חריזי : ותקבל אותו ותדע. קאפח : תתעכב אצלו ותדע.
42. חריזי : ותעמוד נבהל הרעיונים ותשתומם לסבור סברה נכונה בו. קאפח : ותשאר בטרדת הלב ואמוץ המחשבה בהכנתו, וראה שם הערה 57.
43. קהלת ב, י.
44. כנראה, שצ"ל : ושאר הצבעים.

ההנאות הנפשיות, וכאשר לא ידע הדג יסוד האש כי הוא בהפכו, כן לא יודעו בעולם הזה הגופיי הנאות העולם הרוחני, ואין אצלנו הנאה בשום פנים כי אם הנאת הגוף בלבד והשגת הרגשים ממאכל ומשתה ותשמיש, ומה שהוא זולת זה הוא אצלנו בלי מצוי ולא נכירהו ולא נסבור אותו בתחלת מחשבה אלא אחרי דייוק מרובה. ורוב היותנו בעולם הגופיי ואין אנו משיגים כי אם הנאתו בלבד, אבל ההנאות הנפשיות הם תמידיות מבלי הפסק, ואין ביניהם ובין ההנאות האלו שום ערך ⁴⁵ כלל ואין ראוי ⁴⁶ לנו מצד התורה ולא אצל הפילוסופים האלוהיים ⁴⁷ לומר שהמלאכים וכוכבים וגלגלים אין להם הנאה תמידית בלי הפסק, ואין אצלם הנאה גופית ולא יזכרוה כי אין להם רגשים להשיג בהם מה שאנו משיגים. וכן אנחנו כשיזכר ממנו הזוכה ויעלה אל המעלה היא אחרי מותו, לא ישיג ההנאות הגופיות ולא יחפץ בהם אלא כמו שיחפץ מלך גדול לרדת מכסא מלכותו להגלות נגלית אחד הריקים לשחוק בכידור בחוצות, וכבר היה חפץ באותו שחוק בלי ספק בזמן שעבר יותר בממלכות בקטנותו וסכלותו כשלא היה מכיר בשני הדברים האלה יחדיו, כמו שאנו חפצים היום בהנאת הגופית יותר מבהנאת הנפשית. וכשתשים לבך לשתי ההנאות האלו תכיר חסרון האחת ונבלותה ומעלות השניה ויקרה בעולם הזה, שהרי אתה מוצא רוב בני אדם וכולם שהם מיגיעים נפשותיהם וגופותיהם בתכלית היגיעה כדי להשיג מעלה או כדי שיכבדום העם, והנאה זו אינה הנאת מאכל ולא הנאת משתה. וכן רבים מבני אדם ייקר בעיניהם להנקם מאויביהם יותר מליהנות ברוב הנאות העולם. וכן הרבה מבני אדם מהנאות ⁴⁸ רבות גופיות כדי שלא יבואו לידי ביויון ושלא יתביישו בפני אדם, או כדי לקנות שם טוב. וכשהדבר בעולם הזה הגופיי קל וחומר בעולם הרוחני והוא העולם הבא אשר יבינו נפשותינו מן הבורא מה שיבינו העליונים או יותר, ואותה הנאה אי אפשר לפה לאומרה לפי שאין לה ערך ולא יש דבר דומה לה כדי שתהיה נמשלת בו כמו שהנביא אומר ⁴⁹ בהפלא על גדולת מעלתה מה רב טובך אשר צפנת ליריאיך וגו'. וכן אמר חכם ז"ל ⁵⁰ העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה ולא רחיצה ולא סיכה ולא תשמיש אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנין מזיו השכינה. רצו באמרם ועטרותיהם בראשיהם, התמדת הנפש בהתמדת ידועה והיותה היא והיא דבר אחד כמו שאמרו חכמי הפילוסופים בדרכים יאריך ביאורם. ומה שאמר חז"ל ונהנין מזיו השכינה, רצו לומר שהנפשות ההם יהנו במה שישכילו מן הבורא כמו שיהנו חיות ⁵¹ ושאר כתות המלאכים במה שישכילו ממציותיו. והסיבה ⁵² והתכלית הקיצונית היא להשיג השלמות העליון הזה, ולהגיע לגבול הנכבד הזה והתמדת הנפש כמו שאמרנו לאין תכלית כהתמדת הבורא יתעלה שהוא סבת התמדתה בשביל שהשיגתהו כמו שהוא מבואר בפילוסופיא הראשונה ⁵³, וזו היא הטובה הגדולה אשר אין ערוך אליה ואין הנאה להמשילה בה, ואיך נמשיל ההנאה התמידית שאין בה תכלית בהנאה הפוסקת, והוא מה שאמר הקב"ה ⁵⁴ למען ייטב לך והארכת ימים ובאה הקבלה על ידיהם בביאור

45. = יחס, וראה שמואל י' תבון, פירוש מהמלות הזרות, אות ערך.

46. חריזי: ולא יתכן לנו ולא לפילוסופים. קאפא: ואין נכון לנו לפי התורה ולא אצל האלהיים מן הפילוסופים.

47. כנראה שיש כאן השמטה, וצ"ל: מתרחקים מהנאות וכו'.

48. תהלים לא, כ. 49. ברכות יז, א.

50. כנראה, שצ"ל: חיות הקדש.

51. כנראה, שצ"ל: והטובה והתכלית וכו'. ולמשפט זה, השווה חריזי וקאפא.

52. ראה ספר המדות לארסטו, מהדורת א. סטנאב, מאמר י פ"א.

53. דברים כב, ז.

זה ואמ' ⁵⁴ למען ייטב לך והארכת ימים לעולם שכולו ארוך. והיגיעה השלימה היא הכרת הנפש ואבדה שלא תתקיים תמיד והיא הכרת הנזכר בתורה. ועניינו שתכרת הנפש כמו שביאר ואמר ⁵⁵ הכרת הנפש ההיא ואמרו ח"כ ז"ל ⁵⁶ הכרת בעולם הזה תכרת לעולם הבא. ונאמ' ⁵⁷ והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את יי' אלהיך וגו'. וכל הדבר ⁵⁸ בהנאות הגופיות ומכחיש האמת ומקיים השקר הכרת מלמעלה ⁵⁹ ההיא, וישאר חומר נכרת, וכבר הביא הנביא שהעולם הבא אינו מושג ברגשים הגופיים והוא מה שאמ' ⁶⁰ עין לא ראתה אלהים זולתך וגו', ואמ' ⁶¹ בביאור זה כל הנביאים כלם לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל העולם הבא עין לא ראתה. והבטחון הזה שנזכר בתורה שהבטיח הקב"ה הוא מה שאבאר לך, הוא אומ' אם תתקיים התורה הזאת אעזור אותך כדי שתתקיים אותה כהוגן, ואסלק המכשולים המונעים מלפניך כי אי אפשר לעבוד מתוך חלי ולא מתוך רעב וצמא ולא מתוך מלחמה, והבטיח את ישראל שכל זמן שיקיימו את התורה לא תשלוט בהן אחת מכל אלו אלא יהיו בשלוה והשקט כדי שתשלם להם החכמה ויזכו לחיי העולם הבא. ואין תכלית התורה להיות שובע בעולם ולהאריך חיי בני אדם ולהסיר החלי מהם, אבל יעזרו כדברים האלו. וכן אם סרו מן הדרך יהיה העונש לחדש דברים מונעים כדי שיתעכבו מלקיים את המצות כענין שנא' ⁶² תחת אשר לא עבדת את יי' וגו'. וכשתענין הענין המופלא הזה תמצא שהוא אומ' אם תקיים מקצת המצות האלו באהבה אעזור אותך לקיים את כולם במה שאסלק מעליך כל המעכבים והמונעים, ואם עברת על מקצתם בשאט נפש יתחדשו לך מונעים שימנעוך מכולם כדי שלא יהיה לך שלימות ולא קיום, וזהו עניין מה שאמרו ⁶³ שחר מצוה מצוה ושחר עבירה עבירה. וגן עדן כמשמעו והוא בכדור הארץ ויש בו מים מרובים ואילנות, ועתיד הקב"ה לגלותו לישראל ולהורותם את דרכו ויתענגו בו, וימצאו בו צמחים זכים מאד גדולי תועלת ורבי הנאה ועידון מלבד אלו המפורסמין אצלנו, וכל זה אינו נמנע לא רחוק אבל קרוב באפשרות ואפי' לא הזכירנהו התורה, כל שכן שהוא מבואר ומפורסם בתורה. וגינהם הוא כנוי העונש המשיג את הרשעים ולא התבאר בהתלמוד מהו העונש בפירוש, אבל מקצת החכמים ז"ל ⁶⁴ כי השמש תקרב להם ותשרוף אותם ⁶⁵ ויביאו ראייה ממה שנ' ⁶⁶ כי הגה היום בא בוער כתנור. ומקצתם יאמרו ⁶⁷ חום גדול יחדש בגופיהם וישרוף אותם ויביאו ראייה ממה שנ' ⁶⁸ רוחכם אש תאכלם.

ותחיית המתים הוא יסוד מיסודות משה רבנו ע"ה, ואין תורה ולא חיבור בזרע ישראל ⁶⁹

54. קידושין לט, ב.
55. צ"ל : הכרת תכרת הנפש ; במדבר טו, לא.
56. סנהדרין סד, ב.
57. שמואל א כה, כט.
58. כנראה, שצ"ל : וכל הבוחר בהנאות וכו'.
59. צ"ל : יכרת ממעלה ההיא וכו'.
60. ישעיה סד, ג.
61. ברכות לד, ב.
62. דברים כח, מז.
63. אבות פ"ד מ"ב.
64. צ"ל : אמרו כי וכו'.
65. סנהדרין קי, ב.
66. מלאכי ג, יט.
67. סנהדרין קח, א.
68. ישעיה לג, יא.
69. חריזי : ואין תורה ולא הסכמה עם דת משה למי וכו'. וראה קאפח.

למי שאינו מאמין בתחיית המתים, אבל היא לצדיקים, ואמרו בבראשית רבה ⁷⁰ גבורת גשמים לצדיקים ולרשעים, תחיית המתים לצדיקים בלבד. ואיך יחיו הרשעים והם מתים ואפי' בחייהם וכן חזו"ל אומ' ⁷¹ רשעים אפי' בחייהם קרואים מתים וצדיקים אפי' במיתתן קרואים חיים. ודע כי האדם ימות בהכרח ויפרד מה שהתחבר ממנו.

וימות המשיח יהיה זמן שישבו בו המלכות לישראל, ויתקבצו בארץ ישראל, ויעמוד להם מלך ותהיה ציון בית מלכותו, ויגדל שמו וימלא קצות הארץ יותר ויותר מן המלך שלמה ע"ה, וישלימו איתו כל הגוים, ויעבדוהו המדינות לרוב צדקו והנפלאות והנסים שיעשו על ידו, וכל הקמים עליו ימסרם האל בידו ויכחידם מגוי. וכל פסוקי המקרא יעידו על עצמו וכל הצלחתו בו, ולא ישתנה שום דבר במציאות ממה שהוא עליו עתה, חוץ מן המלכות, ואמרו חז"ל ⁷² אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד. והיו בימיו עניים ועשירים מצד הסמיך כל' בשנערוך מי שיש לו פחות למי שיש לו יותר כענין שנא' ⁷³ והיה הנכשל בהם כדויד וגו', ובזמן ההוא תקל הפרנסה על בני אדם מאד, ולא ייגעו כל כך ויגיעו לתועלת גדולה וזהו שאמ' חז"ל ⁷⁴ עתידה ארץ ישראל להוציא גלוסקאות וכלי מילת, כדרך בני אדם לומ' כשמצאו דבר מוכן ומזומן בלא יגיעה, מצא פלו' לחם אפוי ותבשיל מבושל, והראיה על זה ובני נכר איכריכם וכורמיכם ⁷⁵ וזה יורה שיהיה שם חריש וקציר, ולפי' קצף החכם ⁷⁶ האומר דבר זה על תלמידו כשלא הבין עניין המאמר וחשב אותו כפי פשוטו, והשיבו החכם על פי השגתו, ואינה היא התשובה. והמורה על זה שהרי הביא ראייה ⁷⁷ מאל תען כסיל, והתועלת הגדולה שתהיה בזמן ההוא היא המנוחה משעבוד מלכות הרשעה שמעכבת אותנו מלהגיע אל כל המעלות הטובות ⁷⁸ ותרבה החכמה כמו שנ' ⁷⁹ כי מלאה הארץ דעה וגו'. וישבתו המלחמות כמו שנ' ⁸⁰ ולא ישא גוי אל גוי חרב וגו' ויג[ו]ע הנוכה לראות בזמן ההוא לשלימות מרובה שיזכה בה לחיי העולם הבא. והמשיח ימות וימלוך בנו ובן בנו וכבר ביאר הנביא מותו ואמ' ⁸¹ לא יכה ולא ירוץ עד ישים בארץ משפט. ויארץ ימים על מלכותו הרבה, וירבו שנות החיים לבני אדם ביותר, כי בהסתלק היגון והעצב יארכו החיים. ואין תמה כשיאריך על מלכותו אלפי שנה, כי החכמ' אמרו כי חברת החסידים סופה להתקיים ⁸². ולא נחמדו ימי המשיח לשפע

70. פרשה יג, ה. ולפנינו שם : שתחיית המתים לישראל וזו לישראל ולאומות. וראה תענית ז, א. ולא הוברר לי דעתו של הרמב"ם בדבר תחיית המתים לחסידי אומות העולם, אם הם נכללים בתחייה, שהרי תחיית המתים שונה מעולם הבא — שיש להם חלק בו (משנה תורה ה' מלכים פ"ח, י"א) — בזה שעולם הבא הוא לדעת הרמב"ם "מן הדבר אשר בטבע" (מאמר תחיית המתים, תרגום קאפח, עמ' צו) לעומת זו "תחיית המתים הוא ענין נסי" (שם עמ' צ), והשם "יחייה את המתים בחפצו ורצונו כאשר ירצה ולמי שירצה" (שם עמ' פו).

71. ברכות יח, ב.

72. סנהדרין צא, ב.

73. זכריה יב, ח.

74. שבת ל, ב.

75. ישעיה סא, ה.

76. =רבן גמליאל, שם שבת ל, ב.

77. משלי כו, ד.

78. חריזי : אשר יעבדו מעשות המצות כולן. וראה קאפח ושם הערה 93.

79. ישעיה יא, יט.

80. מיכה ד, יג.

81. ישעיה מב, ד.

82. ראה ס' המדות, מאמר ח פ"ב.

הפרנסה והנכסים, ולא לרכוב על הסוסים ולא לשתות במיני זמר כמו שיחשבו מטורפי הדעות, אבל חמדו אותן הנביאים ונכספו אליהם החסידים בשביל שיהיה בהם⁸³ קבוצ נכבד, ומנהג טוב וחכמה מפוארת, ומלך גדול וצדיק ומצדיק ואהוב לאלהיו כמו שנ'⁸⁴ יי' אמר אלי בני אתה, וקיום כל תורת משה רבנו ע"ה מבלי עצלות והכרח אלא מתוך אהבה ורצון כמו שאנו מובטחין שנ'⁸⁵ ולא ילמדו עוד איש את רעהו וגו' וכת'⁸⁵ כי כולם ידעו אותי מקטנם ועד גדולם וגו', וכת'⁸⁶ נתתי את תורתי בקרבם וגו' וכת'⁸⁷ והסירותי את לב האבן מבשרכם והרבה פסוקים בענינים האלו. ובכל הדברים האלו ישיגו הזוכים לזמן ההוא לחיי העולם הבא השגה גדולה וחזקה. והתכלית הוא העולם הבא ועדיו הוא התקוה. ולפי' עיין והיה מאמין באמת בתכלית הקיצונה ועוזב כל מה שזולתה ואמ' כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא. ואע"פ שהוא התכלית אין ראוי למי שירצה להיות עובד מאהבה שיעבוד כדי שישג העולם הבא כמו שכבר ביארנו אבל ראוי לעבוד על הדרך שאפרש לך, והוא בשיש דעת מגיע מן הבורא אל הנביאים שבו למדנו שהדרך הטובה היא כך והרעה היא כך, נתחייב מצד שהוא אדם ישר שיעשה הטוב ויסור מרע, וכשיהיה כך ישלם בו ענין האדם ויבדל מן הבהמה, וכשיהיה אדם שלם דרכו כשלא ימנעו מונע שתתקיים נפשו בקיום ידועה וזהו העולם הבא כמו שביארנו, וזהו ענין מה שאמ' הנביא⁸⁸ אל תהיו כסוס כפרד אין הבין, כל הדבר מונע אותם מלהשתחרר הוא דבר נבדל מהם כמו המתג והרסן, והאדם אין ראוי להיות כך אלא שיהיה הדבר המונע ממנו ר"ל צורת האנושית, כשתהיה שלימה היא תמנענו מן הדברים המעכבים את השלימות והם הנקראים רעות, והם המונעים מלהגיע אל הטובות. וזהו מה שנתישב בלבי מכל מה שדברו בענין הנכבד המעלות הזה.

ואני עתיד לחבר חבור שאקבץ בו כל הדרשות⁸⁹ הנמצאות בתלמוד וזולת אפרשם בפירוש דומה אל האמת, ואביא ראייה על כל זה מדבריהם, ואבאר מה שהוא כפי פשוטו, ומה שהוא מושל [!], ומה שבא דרך שינה וזכרתו במאמר מוחלט⁹⁰ כאילו הוא נאמ' בקיצה. ובחיבור ההוא אפרש לך סברות רבות, בו אבאר לך כל הדברים שנתתי לך מהם בכאן דוגמאות מועטות. ואין להאשימני במה שהואלתי לבאר במקצת מלות וענינים שיאשימוני עליהם בעלי החכמה, כי רציתי לבאר אותם⁹¹ כדי ליתן חכמה בלב חכם לב בדבר מן הענין המעולה הזה אשר לא יבינהו כל אדם.

ומלת אפיקורוס, הוא יונת⁹² ופירושה כיוון וקלות שהמצות בזויה אצלו, ולפי' יקראו בזה השם לכל מי שאינו מאמין ביסודי הדת והמבזה את החכמ' בין תלמיד בין רבו⁹³. ספרים החיצוניים אמרו שהן ספרי מינין. וכן ספר בן סירא⁹⁴ שחיבר ספרים מדברים

83. חריזי: מפני שימצאו מחברי החסידים ומעשה הטוב.

84. תהלים ב, ז.

85. ירמיה לא, לג.

86. שם פסוק לב.

87. יחזקאל לו, כו.

88. תהלים לב, ט.

89. ראה קאפח כאן ושם הערה 7.

90. אולי צ"ל: פשוט מוחלט, והשוה תרגום ו' יעקב.

91. חריזי: כדי שארגיל לבונן למי שלא היתה לו רגילות. וראה קאפח כאן ושם הערה 9.

92. בכל התרגומים: מלה ארימית. וראה ערוך, ערך אפיקורוס, והערת אחי"ה שם.

93. סנהדרין צט, ב—ק, א. וראה א"א אורבך, שם, עמ' 23 ועמ' 311 הערה 37—38.

94. ראה סנהדרין ק, ב. וראה חידושי הריטב"א לב"ב, מהדו' רמ"י בלוי, ניו יורק תשי"ד

צח, ב ד"ה דכתיב בספר בן סירא.

בעניין הכרת פנים ואין בהם ממש ולא תועלת אלא איבוד זמן לבטלה, כגון הספרים המוצאים אצל ערב מספרי הזמנים ושלטון המלכים ותולדות הערביים וספרי השירים⁹⁵ וכיוצא בהן אשר אין בהם חכמה ולא תועלת גופית אלא איבוד זמן בלבד. והלוחש על המכה בשרט, ברקיקה⁹⁶ לפי שיש בה ביוזי לשם. וההוגה את השם באותיותיו⁹⁷, שיקרא את השם המפורש יוד הא ואו הא. וזכרו חכמים דברים אחרים שהעושה אותם אין לו חלק לעולם הבא, המלבין פני חברו ברבים אין לו חלק לעולם הבא, והקורא לחבירו בכנויין, והמתכבד בקלון חבירו⁹⁸. כי לא יצא פועל מן הפעלים האלו ואם הם קלים כסברת הסובר אלא מנפש חסירה שאינה הגונה לחיי העולם הבא.

וממה שצריך לזכרו בכאן והוא מקום ראוי לבאר בו, שעיקרי תורתנו ויסודה הם שלש עשרה.

היסוד הראשון מציאות הבורא יתברך, והוא, שיש שם מצוי שלם⁹⁹* בכל מיני השלימות, והוא עילת מציאות כל המצויים, ובו יתשר מציאותם, ומאתו התמדתם. ואילו יעלה על הדעת שהוא אינו נמצא, יתבטל מציאות כל נמצא ואין⁹⁹ דבר אחר יכול להמצאות כמציאותו⁹⁹, ואם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאים מלבדו מצויים, הוא לבדו יהיה מצוי, ולא יתבטל מציאותו יתברך, ולא יחסר, כי הוא יתברך שמו אינו צריך במציאותו לזולתו, וכל מה שזולתו מן הדעות הנבדלים והגלגלים ומה שתחתם הכל נצרך במציאותו אליו. והיסוד הראשון הזה הוא שאנו למדין מדיבור¹⁰⁰ אנכי יי' אלהיך.

והיסוד השני אחדותו יתעלה, שהוא עילת כל אחד, ואינו כאחד אבי המין ולא כאחד המין, ולא כאחד שהוא נחלק לאחדים הרבה, ולא אחד כגון¹⁰¹ הפשוט האחד במניין והוא מקבל חילוק לאין תכלית, אבל הוא יתברך אחד באחדות שאין כמוהו. והיסוד הזה השני הוא שאנו למדין ממה שנ' ¹⁰²שמע ישראל יי' אלהינו יי' אחד.

והיסוד השלישי ביטול הגשמות, והוא שהאחד הזה אינו גוף ולא כח בגוף, ולא תשיגהו השגות הגופיים כגון התנועה והמנוחה והחבורה, לא בעצם ולא במקרא [!] ולפי' הרחיקו ממנו החיבור והפירוד ואמרו¹⁰³ אין למעלה לא ישיבה ולא עמידה ולא ערף ולא עיפוי, ר"ל פירוד והוא ערף, לא חיבור והוא עיפוי כי עפוי הוא נגזר מן ועפו בכתב פלשתיים¹⁰⁴

95. על יחסו של הרמב"ם לשירות ראה א. ל. לנדסהוט, עמודי העבודה, ברלין תרי"ז, עמ' 229, וראה קאפח כאן הערה 12.

96. סנהדרין קא, א.

97. בהרבה כתבי יד שבפירוש המשנה להרמב"ם: באותיותיו. וראה קאפח כאן הערה 14, אולם ישנם כתבי יד עתיקים של פירוש הרמב"ם לסנהדרין, ובהם הנוסח: באותיותיו. לדוגמה כתב יד ברלין מס' 95 שנכתב בעיר עדן בשנת אתקל"ד לשטרות (=1222).

98. ראה ירושלמי חגיגה פ"ב ה"א, ב"מ נח, ב, וראה משנה תורה הל' תשובה פ"ג הי"ד והל' דעות פ"ו ה"ג.

98*. השהו ללשון הרמב"ם בהל' יסודי התורה פ"א ה"א—ג.

99. ב"ראש אמנה" נשמש: ואין דבר — במציאותו. וראה חריזי, מהדורת גושן-גוטשטיין, והערה 32 שם.

100. שמות כ, ב.

101. צ"ל: כגוף, וראה חריזי והערה 49 שם.

102. דברים ו, ד.

103. חגיגה ט, א. ב"ראש אמנה" חסר: ואמרו אין למעלה — מחוברים עמהם. ואולי השמיט אברבנאל וקצר בכונה, כמו שהוא אומר שם בתחלת דבריו: "ואזכור בלשונו וממה שצריך לזכרו כאן".

104. ישעיה יא, יד.

ר"ל ידחפו אותם בכתף לפי שהם מחוברים עמהם¹⁰⁸, ואמ' הנביא¹⁰⁵ אל מי תדמיונו ואשוה, ואילו היה גוף דומה¹⁰⁶ לגופים, וכל מה שבא בספרינו מתארים הגופיים כגון הנסיעה¹⁰⁷ והשיבה והעמידה וכיוצא בזה כולם הם כנגד לשון בני אדם, כמו שאמ' חז"ל¹⁰⁸ דברה תורה כלשון בני אדם. וכבר דברו בזה הענין חכמי הדורות הרבה. וזה היסוד השלישי הוא שאנו למדין מן כי לא ראיתם כל תמונה¹⁰⁹ ר"ל לא תשיגוהו בעל תמונה, כמו שאמרנו לא גוף ולא כח הגוף.

והיסוד הרביעי הקדמות. והוא שהאחד הנזכר הוא הקדמון באמת, וכל מצוי זולתו אינו קדמון כשנערוך קדמותו לקדמותו, וראיית הרבה יש על זה בספרים. וזה היסוד הד' הוא שאנו למדין מן מעונה אלהי קדם¹¹⁰.

והיסוד החמישי הוא שהקב"ה הוא לבדו הראוי להעבד ולגדל ולקלס¹¹¹. ולא יעשה זה זולתו למצוי מן המצויים מן המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות ומה שיתחבר מהם, כי כולם ממונים על פעולותיהם אין להם שלטון ולא חפץ אלא אהבת הקב"ה, ואין ראוי לשומם אמצעיים בין בני אדם להקב"ה, אלא שיתכוונו כל המחשבות לנגדו ויתרחקו מזולתו. והיסוד ה' הוא שאנו למדין מן המצוה שנצטוינו שלא לעבוד ע"ז, ורוב התורה בענין הזה היא.

והיסוד הששי הנבואה. והוא, שראוי לדעת כי זה המין האנושי ימצא בו מדות טובות הרבה ושלימות גדולה, ויזדמנו נפשותם לקבל צורת השכל, ואחר כך יתחבר אותו השכל האנושי אל השכל הפועל, ויאצל עליהם ממנו אצילה נכבדת, והם הם הנביאים, וזו היא הנבואה וזו היא ענינה. וביאור יסוד זה על דרך שלימות ארוך מאד, ואין כוונתנו להביא מופת על כל יסוד ולפרש מציאות השגתו, כי הוא כולל החכמות כולם, אבל נזכיר אותם על דרך סיפור בלבד, ופסקי התורה יעידו נבואת נביאים הרבה.

והיסוד השביעי נבואת משה רבנו ע"ה. והוא, שצריך להאמין שהיה אביהן של כל הנביאים הראשונים שהיו מלפניו והאחרונים שהיו אחריו, כלם הם למטה ממנו במעלה, והוא לבדו בחיר השם מכל המין האנושי, שהשיג ממנו יותר ממה שהשיג כל אדם שנמצא או שימצא. ושהוא ע"ה נבדל בתכלית ההבדלה מבני אדם עד שהשיג מעלות¹¹² המלאכים, ולא נשאר מסך מבדיל שלא קרעו ולא עכבו מעכב גופי, ולא נטה לשום חסרון לא מעט ולא הרבה¹¹³, ובטלו מהם¹¹⁴ כחות הרעיון והרגש בהשגותיו, ונשאר שכל בלבד, ולפי' נקרא בהיותו מדבר עם השם פה אל פה אדבר בו. והייתי מבאר הענין המופלא הזה, והייתי¹¹⁵ פותח מנעול פסוקי התורה, והייתי מבאר ענין פה אל פה אדבר בו וכל הפסוק הזה וזולתו¹¹⁶, לולי שראיתי שהענינים האלה דקים מאד וצריכים לפרוש פשוט מאד והקדמות ומשלים,

105. שם מ, כה.

106. כנראה, שצ"ל : היה דומה וכו'.

107. אולי צ"ל : התנועה. וב"ראש אמנה" : כגון הישיבה והעמידה וכיוצא בזה.

108. ברכות לא, ב.

109. דברים ד, טו.

110. שם לג, כז.

111. ולקלס=בקול רם, ראה תרגום ירושלמי בראשית מא, מג, וראה ערוך, ערך קלס. וב"ראש אמנה" : ולהרים קול. וראה חריני.

112. ב"ראש אמנה", אין : מעלות המלאכים — ולא הרבה. וכנראה שזה השמטת הסופר= דפוס, שהרי בולט שחסר שם, אחרי הסיום : עד שהשיג.

113. כנראה שיש כאן ט"ס, וצ"ל : ממנו כחות הדמיון.

114. ב"ראש אמנה", אין : והייתי פותח — וזולתו. וראה לעיל הערה 103.

ולפרש קודם לכן מציאות המלאכים ושינוי מעלותם מן הבורא, ולפרש ענין הנפש וכל כחותיה, ולהרחיב העיגול בצורות שתיקנו הנביאים לבורא ולמלאכים ולכלול בענין זה שיעור קומה¹¹⁵ וענינו, ולא ישלם כל הענין הזה ואפי' יתחבר בתכלית הקצר במאה דפיו, ולפי¹¹⁵* אנחנו להביאו במקומו בספר הדרשות¹¹⁶ שיעדתי, או בספר הנבואה שהתחלתי לחבר, או בספר מיוחד שאתחבר בו היסודות. ואשוב לענין היסוד השביעי ואומ' שנבואת משה רבנו ע"ה נבדלה מכל נבואת הנביאים בארבעה דברים: האחד שכל הנביאים על ידי אמצעי, ומשה רבנו ע"ה בלא אמצעי שנ'¹¹⁷ פה אל פה וגו'. והשני שכל הנביאים לא יתנבאו אלא כשהם ישנים שנ'¹¹⁸ בחלום הלילה, בחלום¹¹⁹, בחזיון לילה, והרבה כיצא בזה, או ביום אחד תרדמה נופלת על הנביא וישבתו רגשיו ודומה לישן. בענין זה יקרא מראה ומחזה, ועליו נאמ'¹²⁰ במראות אלהים. ומשה רבנו ע"ה יבואהו הדיבור ביום והוא עומד בין שני הכרובים כמו שהבטיחו הקב"ה¹²¹ ונועדתי לך שם ודברתי אתך, ואמ' הקב"ה¹²² אם יהיה נביאכם לא כן עבדי משה פה אל פה אדבר בו. והשלישי שהנביא כשתבוא לו הנבואה ואע"פ שהיא במראה ועל ידי מלאך יתקלקלו טבעיו ויודעו בנין גופו ויבעת מאד וכמעט שהוא מגיע עד שערי מות, כמו שביאר דניאל בעת שדבר עמו גבריאל במראה אמ' לא נשאר בי כח ואני הייתי נרדם על פני ופני ארצה, ואמ' במראה נהפכו צירי עלי ולא עצרתי כח¹²³. ומשה רבנו ע"ה אינו כן אלא יבואהו הדבור ולא ידוע¹²⁴ והוא מה שאמ'¹²⁵ ודבר יי' אל משה פנים אל פנים וגו', רצה לו' כשם שאין אדם נבעת וחרד מדברי חברו כן הוא ע"ה אינו נבעת וחרד מן הדיבור ואע"פ שהוא פנים אל פנים, וזה בשביל שהוא מחובר אל השכל כמו שאמרנו. והרביעי שכל נביא ונביא לא תבוא לו הנבואה ברצונו אלא ברצון הקב"ה, וכבר ישאר הנביא שנים רבות ולא יתנבא, ויבקש מלפני הקב"ה ויתנבא וישאר עד שתבוא לו הנבואה אחרי ימים או אחרי חדשים או לא יודיעוהו הנבואה שבקש בשום פנים. וכבר ראינו מהם שיתכוון ויפשוט נפשו¹²⁷ ויפנה מחשבותיו כמו שעשה אלישע באמרו¹²⁸ ועתה קחו לי מגנן והיה כנגן המגנן וגו'. ואין זה בהכרח שיתנבא בכל זמן שיתכוון, ומשה בכל עת שירצה שנ'¹²⁹ עמדו ואשמעה וגו', ואמ'¹²⁹* דבר אל אהרן אחיך ואל יבא בכל עת אל הקדש וגו', ואמ' חז"ל¹³⁰ אהרן בבל יבא ואין משה בבל יבא.

והיסוד השמיני כי תורה מן השמים. והוא, שצריך להאמין כי כל התורה הזאת המצוה בידינו היום הנה היא התורה שנתנה למשה, ושהיא כולה מפי הגבורה, ר"ל שהשיגה כולה

115. ראה קאפח הערה 42, וראה א. קופפר, יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד—הט"ו, תרביץ שנה מב, חוברות א—ג תשל"ג, עמ' 140 הערה 53.

115*. בכת"י מסומן שחסר כאן, ומראה להגהה בשולי הגליון, אולם ההגהה לא נמצא בכת"י שלנו. 116. ראה לעיל הערה 89 וקאפח כאן הערה 43—44.

117. במדבר יב, ח. 118. בראשית לא, כד.

119. איוב לג, טו. 120. יחזקאל ח, ג.

121. שמות כה, כב.

122. במדבר יב, ו—ז.

123. דניאל י, ח—טז.

124. צ"ל: ולא יזוע. וראה ב"ראש אמנה".

125. שמות לג, יא.

126. כנראה, שצ"ל: שיתנבא.

127. כלומר, הפשיט נפשו מהגשמיות, ראה מו"נ א סוף פנ"ו. ונשמט ב"ראש אמנה".

128. מלכים ב ג, טו.

129. במדבר ט, ח. 129*. ויקרא טז, ב.

מאת הקב"ה בהשגה נאמרת על דרך העברת דיבור, ואין מי שיודע ההשגה ההיא אלא ¹⁸¹ הוא ע"ה שהשיגה, ושהוא ספר יסוד לכל הספרים ימלאו עליה ¹⁸¹, ויכתבו זמניה ושמועותיו ומצותיה, וכן נקרא ע"ה מחוקק ¹⁸². ואין הפרש בין ובני חם כוש ומצרים וגו' ¹⁸³, ושם אשתו ¹⁸⁴ מהיטבאל וגו', ותמנע היתה פילגש ¹⁸⁵ וגו', ובין אנכי יי' אלהיך ¹⁸⁶ ושמע ישראל יי' אלהינו יי' אחד ¹⁸⁷, הכל מפי הגבורה, והכל תורת יי' תמימה טהורה קדושה ואמת. אבל נעשית מחלוקת ¹⁸⁸ אצל כל כופר למי שחשב שיש בתורה פרי וקליפה, ושהזמנים האלו והשמועות אין בהם תועלת, וכי הם מאת משה ע"ה, וזהו ענין אין תורה מן השמים, ואמרו חז"ל ¹⁸⁹ שזהו המאמין שכל התורה כולה מפי הגבורה חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקב"ה אלא משה מפי עצמו אמרו, וזהו כי ¹⁴⁰ דבר יי' בזה יתעלה השם ¹⁴¹ מדברי הכופרים, אלא כל תיבה שבה יש בה פלאות חכמה למי שחנן הקב"ה דעה והשכל, ואעפ"כ לא הושג תכלית חכמתה, ארוכה מארץ מדה וגו' ¹⁴². ואין לאדם אלא לבקש ¹⁴³ לפני הקב"ה מה שביקש דויד משיח אלהי יעקב דכת' ¹⁴⁴ גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך. וכן פירוש התורה שהוא התלמוד גם הוא מפי הגבורה ¹⁴⁵, וזה שאנו עושים היום תבנית הסוכה ומעשה הלולב והציצית והתפילין וזולתם הוא בעצמו התבנית ¹⁴⁶ והמעשה שאמ' הקב"ה למשה, ומה שאמ' אלינו משה רבנו ע"ה והוא נאמן בהגעת שליחותו. וראיית היסוד השמיני הזה הוא מה שאמ' ¹⁴⁷ ויאמר משה בואת תדעון כי יי' שלחני וגו'.

והיסוד התשיעי ¹⁴⁸ הספר ¹⁴⁹. והוא התורה הזאת מאת יי' מן השמים. ואין להוסיף ואין

130. ספרא פרשת אחרי מות, פרשתא א, ו.
131. ב, ראש אמנה" חסר: אלא הוא — ימלאו עליה. והמשפט: ושהוא ספר — ימלאו עליה קשה להבין. על יד המלה „ספר“ נמצא סימן המראה להגהה שבשוליו הגליון, אולם ההגהה לא נמצאת בכתה"י שלנו.
132. במדבר כא, יח.
133. בראשית י, ו.
134. שמות כ, ב.
135. בראשית לו, יב.
136. שמות כ, ב; דברים ה, ו.
137. דברים ו, ה.
138. וכן הוא ב, ראש אמנה", וכנראה שהכוונה: נעשית מחלוקת, כלומר, הכופרים מחלקים את דברי התורה כאילו חלקם הם בבחינת פרי וחלקם בבחינת קליפה.
139. סנהדרין צט, א.
140. במדבר טו, לא.
141. ב, ראש אמנה": ישמרנו השם. וראה חריזי וקאפח.
142. איוב יד, ט.
143. חריזי: ואין לאדם כי אם ללכת בעקבות דוד משיח וכו'. וראה קאפח כאן הערה 74.
144. תהלים קיט, יח.
145. חריזי: וכך פירושו אשר קיבלנו הוא מפי הגבורה.
146. ב, ראש אמנה": הוא התבנית עצמה שאמר. וחריזי: הוא כמשפט אשר אמר. קאפח: היא עצמה הצורה שאמר.
147. במדבר טז, כח.
148. בספר „ראש אמנה" יסוד התשיעי הזה הוא בנסוחו של חריזי, וראה קאפח כאן והערה 77 שם, וראה מ. גוטליב שם והערה 77 שם, עמ' 99.
149. קשה להבין למה מתכוון המעתיק בהמונת „הספר“, ואולי כוונתו ש„הספר“=התורה (ראה מלכים ב ה, ו—ז ועוד) כמו שהיא בנוסחה, הנה יסוד מהאמונה, בזה שהיא נצחית, וממנה אין לגרוע ולא להוסיף, וראה מו"נ ב פל"ט, ופירוש אפודי ושם טוב שם.

לגרוע ממנה לא בכתב ולא בפירוש כמו שנ' ¹⁵⁰ לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו. וכבר ביארנו מה שצריך ביסוד הזה בתחלת החיבור הזה.

והיסוד העשירי שהקב"ה יודע פעולות כל בני אדם ואינו מתרשל עליהם כמו שחשבו האומרים עזב יי' את הארץ ¹⁵¹, אלא כדברי הנביא ע"ה שאמ' ¹⁵² גדול העצה ורב העלייה אשר עיניך פקוחות וגו', וירא ¹⁵³ יי' כי רבה רעת האדם וגו', ונאמ' ¹⁵⁴ צעקת סדום ועמור' כי רבה וגו'. וזה יורה על היסוד העשירי.

והיסוד האחד עשר שהקב"ה יגמול שכר טוב לכל שומרי מצותיו, ומעניש הבוזה ¹⁵⁵ אותם ומי שאינו מקיים אותם, והגמול הגדול הוא העולם הבא, והעונש הגדול הוא הכרת. וכבר אמרנו בפרק זה מה שיש בו די. והכת' המורה על היסוד הזה מה שאמ' ¹⁵⁶ ועתה אם תשא חטאתם וגו', והשיב ואמ' מי אשר חטא לי אמחנו מספרי. וזה ראייה על גמול הצדיק ועונש הרשע.

והיסוד השנים עשר ימות המשיח, והוא שצריך להאמין ולסבור שיבוא ¹⁵⁷ ולא יאחר ואם יתמהמה חכה לו ¹⁵⁸, ואין ראוי לקבוע לו זמן, ולא להוציא מן הפסוקים דוקיות כדי לידע עת בואו, הכי אמרו חז"ל ¹⁵⁹ תפח דעתן של מחשבי קיצין. וצריך לסבור בו הגדולה ואהבת השם והתפלל אליו כפי מה שנ' עליו על ידי כל נביא ונביא ממשח רבנו ע"ה ועד מלאכי ע"ה. ומי שיש לו בזה ספק או שנתמעט אצלו ¹⁶⁰ העיקר הזה הרי זה כופר בתורה אשר הבטיחה בו בפירוש בפרשת בלעם ואתם נצבים. ומכלל היסוד הזה שאין מלך בישראל אלא מזרע דוד ומזרע שלמה בלבד. וכל ¹⁶¹ המורה את פי המשפחה הזאת כאילו כפר בעיקר ובתורה ובדברי הימים ¹⁶¹.

והיסוד השלש עשרה ¹⁶² תחיית המתים, וכבר ביארנוהו.

וכשיתישבו היסודות כלם בלב האדם ויסבור אותם, הרי הוא בכלל ישראל, וראוי לאוהבו ולחמול עליו ולעשות לו כל מה שצוה הקב"ה לגמול חסד קצתינו לקצתינו, ואפי' עשה עבירות מצד התאוה בשלהבת הטבעים החסרים, הרי זה נענש כפי רשעתו ויש לו חלק לעולם הבא, והוא ממושעי ישראל. ואם ישתבשו לאדם היסודות האלו או אפילו חסרה לו אחת מהם כפר יצא מן הכלל וכפר בעיקר ונקרא אפיקורוס וקוצץ בנטיעות, וראוי לשנאותו ולהמיתו ובשבילו הוא אומ' ¹⁶³ משנאיך יי' אשנא.

וכבר הארכתי בדברים הרבה ויצאתי מענין חבורי, אבל עשיתי זאת מפני שראיתי בדבר הזה תועלת באמונה כי חברתי לך דברים רבים מועילים ומפורים בספרים רבים, ועכשיו

150. דברים יג, א.

151. יחזקאל ח, ב.

152. ירמיה לב, יט.

153. בראשית ו, ה.

154. שם יח, כ.

155. ב, ראש אמנה: "יעניש לעובר עליהם."

156. שמות לב, לב.

157. חבקוק ב, ג.

158. סנהדרין צו, ב.

159. ב, ראש אמנה: "שצריך להאמין שבא יבא. קאפח: להאמין ולאמת שיבא."

160. ב, ראש אמנה: "או ימעט עיונו הוא מכזב התורה אשר ייעדה בו בפרשת וכו'."

161. מן: וכל המורה — עד סוף העיקר הזה, הנוסח ב, ראש אמנה, "כמו אצל חריוז."

162. ב, ראש אמנה, מתחיל היסוד הזה, בלשון חריוז: העיקר השלש עשרה וממשיך את

כל עיקר זה בנוסח חריוז, וראה לעיל הערה 148.

163. תהלים קלט, כא.

היה בהם מצליח. ושנה דברי ושלש פעמים רבות, ועיין בו עיון נמרץ. ואם יבטיחך לבך שכבר הבינו ענינו מפעם אחת אפי' מעשרה, האלהים יודע שלשך הבטיחך. ואל תאמין כי אני לא חברתי כפי מה שנודמן אלא אחרי עיון וכוונה ובינה סברות אמתיות ולימוד מה שראוי לסבור מהם והבאת ראיות וטענות על כל ענין וענין, ומן הבורא אבקש לעזרני והוא העוזר והסומך ואשוב לענין הפרק.

שלשה מלכים וארבעה הדיוטות אין להם חלק לעולם הבא. שלשה מלכים ירבעם אחאב ומנשה ר' יהודה אומ' אף ¹⁶⁴ מנשה יש לו חלק לעולם הבא שנ' ¹⁶⁵ ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תפלתו ¹⁶⁶ וישיבהו ירושלם למלכותו וידע מנשה כי יי' הוא האלהים. אמרו לו למלכותו השיבו ולא השיבו ¹⁶⁷ לחיי העולם הבא. וארבעה ¹⁶⁸ הדיוטות בלעם דואג ואחיתופל וגחזי. וזכר אלו בשביל שהיו גדולים בחכמה, ואיפשר שיחשוב חושב שבביל כבוד תורתם יהיה חלק, והודיענו כי קצת יסודות האמונה חסרו לאלו ¹⁶⁹ ולפיכך נדחו מחיי העולם הבא. וזכר את בלעם ואע"פ שאינו מישראל לפי שחסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא, והודיענו כי בלעם מרשעי אומות העולם.

דור המבול אין להם חלק לעולם הבא, אבל ¹⁷⁰ עומדין בדין שנא' ¹⁷¹ לא ידון רחמי באדם וגו'. אנשי סדום אין להם חלק לעולם הבא אבל עומדין בדין. ר' נחמיה אומ' אלו ואלו אינן עומדין בדין שנ' ¹⁷² לא יקומו רשעים במשפט, זה דור המבול וחטאים בעדת צדיקים אלו אנשי סדום. אמרו לו זה בעדת צדיקים אינם עומדין אבל עומדין בעדת רשעים. דור המדבר אין להם חלק לעו' הבא ואינן עומדין בדין שנ' ¹⁷³ במדבר הזה יפלו פגריכם וגו' דב' ר' עקיבה ר' אליעזר אומ' עליהם הכהן ¹⁷⁴ אומ' אספו לי חסידי וגו' ¹⁷⁵. עדת קרח אינה עתידה לעלות שנ' ¹⁷⁶ ותכס עליהם הארץ וגו' דברי ר' עקיבה. ר' אליעזר אומ' עליהם ¹⁷⁷ אמרה חנה ¹⁷⁸ יי' ממית ומחיה וגו'. עשרת השבטים אינן עתידין לחזור שנ' ¹⁷⁹ וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה מה היום הולך ואינו חוזר אף הם הולכין ואינן חוזרין דב' ר' עקיבה. ר' אליע' אומ' מה היום מאפיל ומאיר אף הם אפלה ¹⁸⁰ שלהם עתידה לאור להם.

164. לפנינו ליתא : אף. אני מציין רק את הנוסחאות שבכת"י שלנו השונות מהדפוס או מהנוסחה שבמהדורת קאפח.

165. ד"ה ב לג, יג.

166. לפנינו : תחנתו, כמו במקרא דפוס שם (על הנוסח שבכת"י במקרא שם, ראה מהדורת המקרא של Oxonii, B. Kennicott, 1780. וראה „שנויי נוסחאות" כאן במשנה, הוצאת אל המקורות.

167. ראה כאן „שנויי נוסחאות" (להלן ש"נ), ובמהדור' קאפח.

168. לפנינו : ארבעה, וראה ש"נ.

169. חריזי (בכת"י שבדקתי) : ונסתפקו בקצתם, וראה ו' יעקב כאן ומהדור' קאפח.

170. לפנינו : אבל, ט"ס, וצ"ל : ואינן.

171. בראשית ו, ג.

172. תהלים א, ה, וראה ש"נ.

173. בהנדפס ובכל כת"י שבדקתי מביא כאן את הפסוק : במדבר הזה וגו' (במדבר יד, לה), בכת"י זה מביא את הפסוק שבבמדבר יד, לב, שהוא התחלת הודעת השם, בדבר סופם של דור המדבר.

174. לפנינו, ליתא : הכתוב, וראה ש"נ.

175. תהלים נ, ה. ¹⁷⁶ במדבר טז, לג.

177. על נוסח זה, ראה ש"נ.

178. שמואל א ב, ו. ¹⁷⁹ דברים כט, כז.

180. ראה על הנוסחאות בפסקה זו ש"נ.

כבר זכרו לך פעמים שכל מחלוקת שיפול בין החכמ' מענין כזה אינו מחייב ¹⁸¹ מעשה אלא סברה בלבד ואין ראוי לפסוק הלכה כאחד מהם. וזכר בכאן הענין בכללו בזה המסכתא לפי שהקדים זכרון מיתת ב"ד ומחוייבי כרת ומיתה, והודיעך כי כשיחטא אדם ויתחייב להרג באחת מן המיתות האלו אל תחשוב שאין לו חלק לעולם הבא, והוא מה שאמר ¹⁸² שכל המתודה יש לו חלק לעו' הבא, וחברו למאמר הזה ואלו שאין להם חלק לעולם הבא.

ושוב לענין המסכתא והוא הדיבור על מי שחייב ליהרג, וכיצד ראוי ליהרג אנשי עיר הנדחת שנ' ¹⁸³ יצאו אנשים בני בליעל מקרבך וידיחו את יושבי עירם, הא אינן נהרגין עד שיהיו מדיחיה מאותו העיר, ומאותו השבט, עד ¹⁸⁴ שיודח רובו, עד שידיחנה ¹⁸⁵ אנשים. הדיחיה נשים או ¹⁸⁶ קטנים, או שהודח מיעוטה, או שהיו מדיחיה מחוצה לה, הרי אלו כיחידים. וצריכין שני עדים והתראה לכל אחד ואחד. והחומר ¹⁸⁷ ביחידים מבמורבים שהיחידים בסקילה לפי' ממונם פלט, והמורבים בסייף לפי' ממונם אבד. מחוייבי מיתות ב"ד ממונם ליורשיהם. אבל המורבין, ר"ל אנשי עיר הנדחת, וחייבה תורה לאבד ממונם ומה שקנו. הכה תכה את יושבי העיר ההיא לפי חרב ¹⁸⁸. החמרת הגמלת והעוברת ממקום למקום הרי אלו מצילין אותם. החרם אותה ¹⁸⁹ ואת כל ¹⁹⁰ אשר בה ואת כל בהמתה לפי חרב, מכאן אמרו נכסי צדיקים שבתוכה אובדים, ושבתוכה לה פליטים, ושל רשעים בין בתוכה ¹⁹¹ בין בחוצה לה אובדים. מה שאמרו החמרת והגמלת והעוברת כולם תאריס ויחסר שם התואר, והוא כמו שאמ' שיירה החמרת הגמלת והעוברת ממקום למקום. ואת כל שללה ¹⁹² תקבוצ אל תוך רחובה, ושרפת באש את העיר ואת כל שללה, ולא של ¹⁹²* שמים, מיכן אמרו ההקדשות שבתוכה יפדו, תרומות ירקבו, מעשר שני וכתבי הקדש יגזזו. כליל ליי' אלהיך, אמ' ר' שמעון אם עושה אתה דין בעיר הנדחת מעלה אני עליך כאילו אתה מעלה עולה כליל לפני. והיתה תל עולם ¹⁹³ לא תבנה עוד, ולא תעשה אפי' גנות ופרדסים. ולא ¹⁹⁴ ידבק בידך מאומה מן החרם למ' ישוב יי' מחרון אפו, בזמן ¹⁹⁵ שיש רשעים בעולם חרון אף בעולם, אבדו רשעים מן העולם נסתלק חרון אף מן העולם. תרומות ירקבו אם הגיעו לידי הכהן שהרי הן ממונו. ואם יהיו ביד ישראל ינתנו לכהן ממדינה אחרת שהרי הן של שמים ¹⁹⁶. והלכה כר' עקיב'.

בריך רחמנא דסייען

181. אולי צ"ל : שאינו מחייב, וראה י' יעקב וקאפח.
182. סנהדרין פרק ו' משנה ב.
183. דברים יג, יד, וראה מהד' קאפח.
184. לפנינו : ועד, וראה ש"נ.
185. לפנינו : שדיחום.
186. לפנינו, ליתא : או.
187. לפנינו : זה חומר.
188. דברים יג, טז.
189. שם.
190. לפנינו : כל מיותר.
191. לפנינו : שבתוכה, וראה ש"נ.
192. על הנוסחאות בהתחלת משנה זו, ראה ב, ש"נ.
- 192*. לפנינו : שלל שמים.
193. דברים יג, יז.
194. שם יג, יח.
195. לפנינו : שכל זמן, וראה ש"נ.
196. ראה לעיל הערה ¹⁹².*

שלמה זלמן הבלין

על כתב־יד אחד שנחלק

(גלגולי קובץ תשובות גאונים ותשובות רי"ד הזקן)

משכבר, ניתנה תשומת הלב לקטע מדברי ר' ישעיה הזקן די טראני, שנדפס בראש קובץ תשובות הגאונים, "חמדה גנוזה", ירושלים תרכ"ג. בראשו של הקטע, כותרת: „מצאתי בסוף הספר". ובסופו: „בשם הגאון ר' ישעי' מטראני זצ"ל בתשובותיו".

אודות כה"י ממנו נדפס הקובץ הנ"ל, אין לנו אלא את שכתב מילר, במפתח תשובות הגאונים¹. הוא העיר שם שכה"י ממנו נדפס הקובץ הנ"ל, „הוא כעת בידי הר"ר אברהם ברלינר". תיאורו שם הוא בקיצור נמרץ, „והנה בכ"י הזה אין אות מספר בראש התשו' המענות כתובות כאחד ושמות הגאונים לרוב בתוך השורה באותיות גדולות ובולטות", ותו לא.

חלק של קובץ התשובות, „חמדה גנוזה", נמצא גם בכ"י קמברידג' 474², והן באות שם אחר קובץ של תשובות ר' ישעיה הזקן די טראני.

לאחרונה כתב י' אלפסי על „כתב־יד חדש של תשובות גאונים"³, המתאים בע קרו

1. ברלין תרנ"א (צילום: ירושלים תשכ"ז), עמ' 26. פרט אחד מתוך כתב היד, מובא שם עמ' 27, בהע' לתשובה סט שבחמדה גנוזה: בכ"י הר"ר א' ברלינר איתא בסוף התשו' „בין יורה גדולה בין יורה קטנה מותרת ואמרינן ל"ק הלן ב' בריית' אהדי הא דתניא יורה גדולה אסור כמאן דאמר ב"ט לפגם והא דתניא מותר כמ"ד ב"ט מותר והשתא ב"ט מותר דאמר רב ב"ט מותר חבצא שגלש מהם אין חוששין לו לשום דבר", הנוסח הזה שונה מן המצוי לפנינו בדפוס חמדה גנוזה, שם. עוד ציין שם שכלשון הזה גם בכ"י בעקד ספרי הקיסר בברלין 685 צד 80. ושם סוף הת' כנ"ל וסימו „דאמר רבא הלכת' ב"ט מותר וכיון דנט"ל מותר הבצק שגלש מהם אין חוששין לו לשום דבר". אבל, דווקא פרט זה מוכיח, שכ"י זה אינו זה שממנו הדפיסו את הקובץ חמדה גנוזה, ור' להלן הע' 22.

2. הודיע עליו ותיארו ש"ז שכטר, JQR סדרה ישנה, iv (1892), עמ' 99–101. כן תיארו ר"ש אסף, תשובת הגאונים, ירושלים תרפ"ז, עמ' ח. אסף פירסם, שם, מתוכו כמה תשובות חדשות שלא נדפסו לפני כן ור' להלן. אלפסי (להלן הע' 3) נתקשה, שם, עמ' 175 הע' 5, בסתירה כביכול בין התיאורים הנ"ל. לדבריו, לפי תיאור אסף, הקבוצה הראשונה של התשובות היא לרב נטרונאי זצוק"ל ולרב פלטי זצוק"ל, בעוד שלפי שכטר, עמ' 100, הקבוצה הראשונה היא לרב צמח גאון. פתרון הסתירה הוא, שמאמרו של שכטר נכתב בלשון האנגלית, ויש לקרוא שם משמאל לימין, והקבוצה הראשונה גם אצלו היא כאסף, קבוצת רב נטרונאי, והכל אחי שפיר! באמת גם ההבאה מאסף, שם, אינה מדויקת. אסף ציין לנכון (וכן שכטר לפניו עמ' 101) שבכ"י קמברידג' הקבוצה הראשונה היא „לרב נטרונאי גאון זצוק"ל", ומן הצד רשום באותיות יותר קטנות „ג"א לרב פלטי גאון", פרט זה יש לו חשיבות לייחוס התשובות. וכ"ה גם בכ"י סימנסון שנדון בו כאן (באותה השורה ובאותן האותיות!): „לרב נטרונאי גאון זצוק"ל ג"א פלטי גאון"!

3. ארשת, ד (תשכ"ו), עמ' 175–179.

לקובץ „חמדה גנוזה“. אף בכ"י זה מופיע ליד תשובות הגאונים הקטע הנזכר משל הרי"ד. מתוך שפירש לו אלפסי את הכותרת שבהוצאת ירושלים הנ"ל, „מצאתי בסוף הספר“, כדברי המדפיסים, עשה מזה ראיה שאין כה"י שבידו דומה לקובץ שבכ"י קמברידג' ולא לזה שבהוצאת ירושלים, שכן „תשובת ר"י מטראני מובאת בכ"ס בתחילה ולא בסוף“.

באמת, יש לפרש את המלים „מצאתי בסוף הספר“, כחלק מן הקטע עצמו, והוא, איפוא, מדברי סופר כה"י של קובץ שו"ת הרי"ד, וכפי שבאמת כך הוא בכה"י שבו דן אלפסי, ובכ"י קמברידג' הנ"ל. מקומו של הקטע הוא, אם כן, גם בהוצאת ירושלים לפני תשובות הגאונים.

כה"י הנ"ל שכינהו אלפסי „כתב-יד חדש של תשובות הגאונים“, הוא כדבריו⁴: „מעזבונו של ד"ר בנימין מנשה לוי ז"ל שנמסר לספריית אוניברסיטה בראי"ל על ידי מר יצחק לוי בן של רב"מ ז"ל. כה"י הוא ספרדי, נוח לקריאה. היה בידי ר' דוד סימאנסען. נקנה על ידו ביום 14.2.98. אפשר שסימאנסען העבירו לרב"מ לוי לשימוש, אך ד"ר לוי לא הספיק לעיין בו כי לא מצאנו שישתמש בו בספריו ובמאמריו. כתב היד מכיל 142 עמודים 26—27 שורות בעמ"ד; הגודל 16X20.5 ס"מ. בכמה מקומות נמחקו שורות ויד מאוחרת הוסיפה אותן בשולי העמודים. כן הוסיפה יד מאוחרת מיספור לתשובות“.

לאחר מכן הוא דן שם ביחס כ"י זה להוצאת ירושלים של ח"ג ולכ"י קמברידג' הנ"ל. הוא הולך ומפרסם שם חמש תשובות מתוך כ"י זה, „אמנם ארבע מהן נתפרסמו בשינויים רבים ב„שערי תשובה“ קסד—קסה ובתשובות גאונים קדמונים סי' כט. אחת מהן לא נתפרסמה עדיין לפי מיטב ידיעתי“.

בראשונה יש להעיר, כי גם אותה תשובה „חדשה“, נדפסה כבר בתשובות גאונים קדמונים סי' מד⁵ והובאה אף באוצר הגאונים במקומה, לסוגיית קידושין לט, א. כמו כן הובאה תשובה זו בתמים דעים סי' קלג בשם ר' נטרוני; בהאורה, א, סי' מח; ובשבלי הלקט, ח"ב, עמ' 69.

עוד יש לקבוע כי מה שכתב „אך ד"ר לוי לא הספיק לעיין בו כי לא מצאנו שישתמש בו בספריו ובמאמריו“, אינו נכון בהחלט. כמעט שאין כרך אחד מן „אוצר הגאונים“ שבו לא נשתמש ד"ר רב"מ לוי בכ"י זה, שהוא מכנהו תמיד „כתב-יד סימונסון של חמדה גנוזה“!

כיוון שהמפרסם הנ"ל לא יצא ידי חובתו בטיפול בכ"י חשוב זה, השאיר מקום רב לדון בו מחדש, גם אם אין הוא „כתב-יד חדש של תשובות הגאונים“.

בתחילה נשים עינינו למה שניתן ללמוד מן הקטע של תשובות הרי"ד המצורף אל הקובץ ח"ג. אם נסכם את הידוע לנו עד כה, נמצא שבכל המקורות בהם מצאנו את קובץ ח"ג, מצורף אליו הקטע מן שו"ת הרי"ד, וזה בא ללמדנו כי יש כנראה קשר מסויים, מעבר למקרי, בין תשובות הרי"ד לקובץ ח"ג. הקטע ישנו בהוצ' ירושלים כנ"ל, בכ"י קמברידג' (שכן הקטע הוא סוף תשובות הרי"ד, ואחריו קובץ ח"ג); ובכ"י סימונסון שאף בראשו הקטע מופיע.

באמת, יש לדייק יותר. קטע זה הוא קטע רק בהוצ' ירושלים, מה שאין כן בכ"י

4. שם, עמ' 176.

5. כבר שכטר (לעיל הע' 2) עמ' 101, ציין כי תשובה זו הנמצאת אף בכ"י קמברידג', היא גם בתשובות גאונים קדמונים סי' מד!

קמברידג' וכי"ס, ששם ברור שאינו שייך לח"ג, אלא זהו שריד מסוף תשובות הרי"ד. בכי"ס, הדברים ברורים. קובץ תשובות הגאונים, מתחיל שם בדף א', עמ' ב, והסימן הראשון מסומן: ריו. עמ' א של אותו דף, הוא סוף תשובות הרי"ד, בשליש הראשון של העמ' מסומן הסימן: ריו, וכנגדו הקטע המתחל ל: „מצאתי בסוף הספר...“⁶ שעשו מכאן תחילת סימן בתשובות הרי"ד.⁷ מדפיסי הוצ' ירושלים, לא וויתרו אף על הקטע שבעמ' א וצירפוהו בראש הקובץ שהדפיסו. את ארבעת השורות שקודמות לזה, השמיטו לפי, שכמובן, הן אמצע ענין.

משמע, שכ"י סימונסון, הכיל אף הוא אי פעם את תשובות הרי"ד, אלא שכבר לפני מדפיסי ירושלים, היה בצורתו זו, אחר שנחלק, ועשו ממנו קובץ של תשובות גאונים בלבד. אמנם בזה עוד לא נתברר שאכן מכ"י זה הדפיסו בירושלים. הואיל ולא נראה שכ"י סימונסון יכול להיות העתק של כ"י שבו חלו חלוקות אלו, אלא נראה שבו עצמו קרו הדברים, וכדלהלן, צריך לומר, איפוא, או שנשתמשו מדפיסי ירושלים בכ"י זה, או במי שנעתק ממנו.⁸

נוסף למה שיוצא מן הנ"ל, שהיו בכי"ס בצורתו הראשונה, עוד רט"ו תשובות, יש בידינו להוכיח עוד. ליד התשובה סי' רי"ח בכי"ס, והיא תשובת גאון המפורסמת לענין גדה וובה שצריכות לטבול במים חיים, כתובה הערה בגליון כה"י: „תשובה זאת משבשתא היא כי אין הזבה צריכ' מים חיים ועיין ביורה דעה ר"א גם בתחילת ספר זה תמצא תשובת רבי' ישעיה האריך לבאר טעותה ע"ש“⁹. הרי, שלענין רושם הערה זו, עדיין היו תשובות הרי"ד חלק מן כתב היד. מעניין ביותר כי תשובת רי"ד זו שצויינה כאן, אינה מצוייה בקובץ שו"ת הרי"ד שהופיעו לאחרונה, אבל ידוע לנו כי בכ"י אחר של שו"ת הרי"ד שהיה בספריה שליד בית הכנסת הגדול ברח' טלומצקא שבוורשא, מצוייה היתה תשובה זו.¹⁰ כ"י זה עקבותיו לא נודעו כיום. כל מאמציי להשיג לפחות תצלום מן כ"י זה לא עלו בידי.¹¹ מכל מקום תשובת רי"ד זו, מצוייה בידינו, בתוך שבלי הלקט, ח"ב, עמ' 173.

6. בסופו של הקטע (וכן הוא גם בכ"י קמברידג') : „תמו תשובות הגאון רבי' ישעיא בעדן גן (כ"י"ק : נפשו בגן עדן) תהא רווייה“.

7. והשווה לזה עכשיו, הסימן האחרון, סי' קכד, בשו"ת הרי"ד, מהדורת ראי' וורטהיימר, עפ"י כ"י קמברידג' הנ"ל, ירושלים תשכ"ז.

8. קשה לומר שמדפיסי ירושלים השתמשו כאן בקטע זה, בכי"ס, משום שיש כאן שינוי בנוסח הקטע. בכי"ס : ופירש רש"י ז"ל לאחר שכבו שאר הנרות כו' עד שוות למערב ואמר' ורבי אלעזר ב"ר שמעון נמי לילף ממנורה כו' עד קורא גר מערבי" ובדפ' ירושלים של חמדה גנוזה : ופירש רש"י ז"ל לאחר שכבו שאר הנרות כו' עד קרוי גר מערבי ואמרין ור' אלעזר ב"ר שמעון נמי לילף ממנורה וכו' עד שוות למערב". אלא שגם כ"י מתאים כאן לכי"ס ואף הוא, איפוא, לא היה המקור שלפני מדפיסי ירושלים. לפנינו בתלמוד יומא לט, א רש"י ד"ה והיה גר מערבי, ומנחות צח, ב רש"י ד"ה מדכתיב בנר מערבי, מתאים דווקא לנוסח שבדפוס ח"ג ולא לכתבי היד. צריך לומר איפוא שיתכן ומדפיסי ירושלים השתמשו בכי"ס אף כאן, אלא שתיקנו מדעתם ובהתאם למה שלפנינו בדפוס התלמוד.

9. האם הערה זו מידי הרב חיד"א היא ? ור' להלן על שימושו של הרחיד"א בכ"י זה (או הדומה לו ?). אפשר אולי שבשל הערה זו גמנעו מדפיסי ירושלים לכלול תשובה זו בהוצאת חמדה גנוזה ? !

10. ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, מגילה עמ' 1137.

11. מסתבר שברשותו של פרופ' אסף מצוי היה צילום של כ"י זה. ממנו קבלו כנ' ר"ש

מכל הנ"ל, נראה כקרוב לוודאי, שמעיקרו היה זה כרך אחד שהכיל את שו"ת הרי"ד ואת שו"ת הגאונים, "חמדה גנוזה", אלא שבזמן מן הזמנים חלקוהו לשנים — חלקו האחד, שו"ת הרי"ד, הוא זה שהיה בוורשא, ואילו חלקו האחר, קובץ תשובות הגאונים, הוא הידוע לנו ככתב יד סימוןסון. יש לומר שכ"י וורשא הנידון, הוא "חי' ושו"ת לרי"ד (הראשון)" שנזכר בין כתבי היד שנמכרו בירושלים לר' זוסמאן יעב"ץ, בשנת תרכ"א¹², ולקחם עמו לעירו וורשא. כ"י זה, בדומה לחלק מכתבי היד הנ"ל, עבר כנ' אח"כ לספרייה שליד בית הכנסת הגדול בוורשא¹³. ספרייה זו נשרפה ונהרסה כליל, ע"י הרשעים הארורים כשקמו להכחיד את ישראל תורתו וספריו, לאחר שבית כנסת זה נשאר מחוץ לגיטו שבוורשא.

ראויה לציון התופעה, שבאותם שנים בהם נמכרו כתבי היד הירושלמיים והלכו בגולה עם יעבץ לוורשא, בה בעת הדפיסו ר' זאב וולף וולפינזאהן ור' שניאור זלמן שניאורזאהן בירושלים את שו"ת הגאונים, "חמדה גנוזה", מ, כור הגנוז שהיו טמונים וגנוזים בגנזי מלכים ושרים רבני ירושלים עה"ק ת"ו מיום היותם

גורן, שהשתמש בקטעים אחדים ממנו בספרו שערי טהרה. ברשימת תצלומי כתבי היד מעזבונו של פרופ' אסף, שהגיעו לספריה הלאומית בירושלים, בספר המלאי של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים, שם, מצאתי רישום: שו"ת הרי"ף כ"י וורשא. קרוב לוודאי שט"ס כאן, והמדובר בשו"ת הרי"ד. דא עקא שצילום זה נעלם מן הספרייה, ואינו נמצא בה כיום. בזמן מסויים היה צילום זה שאל בידי פרופ' ר"מ מרגליות. מסתבר שאין זה העתק שדבר עליו רא"י וורטהיימר, שו"ת הרי"ד, מבוא עמ' סד, שהיה בידי אסף ואח"כ בידי ר"מ מרגליות בחזקת העתק מכ"י וורשא, ולאחר שקבלו ובדקו, נוכח כי אין הוא אלא העתק מכ"י קמברידג'. עדיין יש לקוות שיתגלה הצילום (ויתגלה גם העתק 101!) מכ"י וורשא, שערכו כיום, כמובן, כערך כ"י עצמו.

12. רשימה של כתבי יד אלו, ישנה בהסכמות הרבנים לספר ברכה משולשת, וורשא תרכ"ג. והשווה גם לרשימה שבסוף חידושי הר"ן לר"ה, ירושלים תרל"א. שם נרשמו 40 כתבי יד מעזבונו של ר' יהודה זרחיה אולאי המוצעים למכירה. רשימה גדולה יותר בת 56 ערכים פירסם נכדו של הנ"ל, ר' אברהם אולאי, בדף מיוחד, יפו [תר"ל] 1 דף. כך לפי הרשום אצל ראובן לוי, הספרות השימושית, ביבליוגרפיה, תל אביב תשי"ב עמ' 118. ויש להטיל ספק רב בפרטים אלו, ובאופן מיוחד בהשלמתו את פרט השנה, שהוא בלתי אפשרי. כנגד זה, כתב מ. בניהו, החיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' פה הע' 33, שברשותו טופס של פירסום זה, שזו רשימה של שארית כתבי היד שנותרו אצל ר"א אולאי הנ"ל, לאחר שמסר 40 כתבי יד לספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים, אולם אין הוא מוסר פרטים על תוכן דף זה, ומשמע שיש בו פחות מ-56 כ"י. ור' אסף, קרי"ס, א, תרפ"ד עמ' 85 ועמ' 117, ושם, ב, תרפ"ו, עמ' 232. פרשה זו של מכירת כתבי יד מירושלים לחו"ל, מעניינת מאד וטעונה חקירה רחבה ומיוחדת. לפי שעה כדאי לציין לתופעה אפיינית. דומה שלא בכל מקרה מכרו והוציאו מתחת ידם את כתבי היד עצמם, אלא שעשו העתקה מן כתב היד ואותה מכרו. כך נראה מעניינו של כתב היד מן סדר רב עמרם גאון, שהיה בחברון והעתקו נמכר לוורשא, שם הוצא לאור בשנת תרכ"ה (ר' הסכמת ר' משה פירירה רבה של חברון). כנ' כך היא גם בכ"י אורחות חיים, ר' מבואו של שלוינגר לאו"ח, חלק ב, ברלין תרס"ב. ור' מ"ש, מבוא לדפוס-צילום של דפוס קושטא מן משנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשל"ג, עמ' 22 הע' 37, לענינו של כתב היד מן, "מגיד משנה" להלכות שחיטה לר' יהודה כלץ. כ"י זה נמכר מירושלים לוורשא, ושם נדפס בהוצאת הרמב"ם כמגיד משנה הידוע, כביכול. אעפ"כ עדיין מצוי בירושלים כתב יד מן החיבור הזה, כתוב בידי נכד המחבר, ר' יהודה כלץ השלישי. וראה עכשיו מאמרי על משפחת כלץ, ועל חיבור "מגיד משנה" זה, שנדפס ב, קרית ספר" מ"ט, תשל"ד.

זה הרבה מאות שנה ונעלמו מעין כל חי עד היום"¹⁴. סמיכות פרשיות זו, אומרת דרשני. האם אין קשר בין ההתעוררות להדפיס מכתבי יד עתיקים ונושנים שבידי חכמי ירושלים, לבין הענין והביקוש המתעוררים לכתבי יד אלו מחוץ לארץ?!

חיזוק מפורש להשערת הנ"ל, מצאתי אגב עיון בצילום של קובץ שו"ת הרי"ד, שבכ"י קמברידג' 474, במכון לתצלומי כ"י עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים, מעזבונו של ר"ש אסף. בצילום זה מצאתי סימון על גביו, כנ' בידי ר"ש אסף, קרוב לסוף שו"ת הרי"ד. ולצידו בגליון: עד כאן בכ"ו וליתא יותר. כלומר רישום זה מציין את סופו של כ"י וורשא של שו"ת הרי"ד. והנה מקום הסימון מכון הוא כנגד תחילתו של כ"י סימנסון! סוף כ"י וורשא לפי זה במלים: וגם מכויב ועד הנהר לצד [...] (במהדורה החדשה של שו"ת הרי"ד, עמ' תקלד שורה 9). משם ואילך: [...] דרום הוא כיבוש עולי מצרים, מתחיל כ"י סימנסון כנ"ל! הרי עדות ברורה שאכן כ"ס הוא המשכו של כ"י וורשא.

נותר עוד הקושי, לבאר את מנין הסימנים של שו"ת הרי"ד. לפי כ"ס, היו איפוא בחלק שלפניו, 215 סימנים, ואילו במהדורה החדשה של שו"ת הרי"ד מוצאים אנו 124 סימנים בלבד. אף אם נקח בחשבון שכ"י וורשא הכיל תשובות נוספות של הרי"ד, ושאינן במה' החדשה (=כ"י קמברידג'), כפי שראינו לענין תשובתו על טבילת זבה במים חיים¹⁵, מכל מקום לא מסתבר שיש בכך ליישב את ההבדל הגדול שבמנין הסימנים.

אמנם, יש לשים לב גם לכך, שהמהדיר של המה' החדשה הנ"ל, אף שינה ממנין הסימנים שלפניו בכ"י קמברידג' שממנו הדפיס¹⁶. גם על פי ציוני הסימנים שמצאנו במובאות של החיד"א מכ"י שו"ת הרי"ד שהיה למראה עיניו¹⁷ נראה שהיו שיטות שונות בסדר ציוני הסימנים לתשובות הרי"ד. ברור שכה"י שראה החיד"א לא היה כ"י קמברידג' ולא דוגמתו, לפי שיש שוני רב בציון הסימנים אצלו לעומת הציונים שבכ"י ק. יתכן, ונראה שזה כך, שהחיד"א נשתמש בכ"י וורשא או דוגמתו¹⁸, אלא שיש קושי בבירור זה, משום שאין בידינו את סדר

13. רשימה של 19 כתבי יד, בהם מן כתבי יד אלו, וגם כ"י „חי" ושו"ת הרי"ד" בתוכם, נתפרסמה ב„הצפירה" מיום י"ב כסליו תרנ"ד, מס' 245, עמ' 996—997: רשימת כתבי-יד בבית אוצר הספרים שליד ביהכ"נ טלאמאצקע, נערכה ע"י ר' משה מאשקאווסקי. ברשימה זו מס' 10: נייר 4° תשובות ר' ישעיה הראשון (ר"י מטראני) רנ"א דפיס, ר"ך תשובות. אמנם אפשר שהמספר „ר"ך" הוא מספר מעוגל. על פי כתב יד זה, פירסם ר' צבי הירש זאוולאדאווער, ארבע תשובות בקובץ הרבני, שערי תורה, וורשא תרע"ז, שנה ט חוברת ג סי' כב, יז ע"א — יח ע"ב. התשובות שפורסמו שם הן: סי' קטז, קיח, צח, קז שבשו"ת הרי"ד שלפנינו עפ"י כ"י קמברידג'. למרבה הצער לא נמסרו שם כל פרטים על כתב היד, לא ציוני התשובות, סדרם וכדו'. כמדומה שאף ההבטחה שם: המשר יבוא, לא נתמלאה. בשו"ת הרי"ד הנדפסות, לא הכיר המהדיר בפירסום זה ולא ציין לו.

14. הקדמת המולי"ם לקובץ „חמדה גנוזה". אפשר שבאותה שעה נחלק כתב היד, שחלקו — שו"ת הרי"ד, נמכר לוורשא, וחלקו — שו"ת הגאונים „חמדה גנוזה" — נשאר בירושלים ונתגלגל אח"כ ליד ד. סימנסון.

15. וכפי שצויין במבוא לשו"ת הרי"ד עמ' סה, לעוד שתי תשובות ידועות לרי"ד ושלא נמצאו בקובץ שלפניו.

16. בכ"י קמברידג' הנ"ל 115 סימנים בלבד לאותן התשובות שמהן עשה המהדיר 124 סימנים.

17. ר' להלן. 18. וכפי שנוכיח להלן שהרחיד"א השתמש בכ"ס.

הסימנים שבכ"י וורשא. על פי המעט הניתן לבירור, מצינו קירבה בין הסימנים אצל החיד"א לאלו שבכ"י וורשא.

לענין הפרש הסימנים הרב בין מה שנראה מכ"י וורשא וציוני החיד"א לעומת כ"ק, צריך לומר שהיו הבדלים בחלוקת התשובות לסימנים, ונחלקו באופנים שונים. ראיה לכך, סימן מג בשו"ת הרי"ד במה' החדשה (=כ"ק) צוין אצל החיד"א, ברכי יוסף, יו"ד סי' רצו, יג כסימן פד; ואילו המשכו של סי' מג צוין, שם, רצו, יז כסי' פה. בדומה לזה סי' סא במה' החדשה, צוין שם, או"ח ט, א: קלב; וחלקו האחר צוין, שם, שם ט, ד: קלג.

השערה נוספת ניתן להעלות, שיתכן ובכ"י וורשא נכלל גם ספר המכריע לרי"ד. ספר זה קצת דמיון לו לספר השו"ת, ובו צ"ב סימנים. זכר לדבר, ברישום כה"י שהיה בירושלים (ושמשם עבר לוורשא), נאמר: „ח י' ושו"ת לרי"ד (הראשון)“, כלומר יש כאן רמז גם לחידושים. אולם אין בזה ראיה גמורה, לפי שגם בין התשובות, ישנם כאלו שניתן לקרותם חידושים.

אמנם, אילו היה בהשערה זו מן האמת, צריכים היינו לצפות שבכ"י זה, לא נמצא את התופעה שמוצאים אנו כעת, שישנם תשובות בשו"ת הרי"ד שמצויות גם בספר המכריע¹⁹. ואפשר שכך הוא אולם אם כפי ששיערנו שכה"י שהשתמש בו החיד"א הוא כ"י וורשא או דוגמתו, אין זה כך. סי' סא בשו"ת הרי"ד, במה' החדשה (=כ"ק), שהוא הוא סימן פח שבספר המכריע, היה גם בספר התשובות שראה החיד"א, ברכי יוסף, או"ח סי' ט אות א ואות ד, וסימנם קלב, קלג ור' לעיל.

אחר שנוכחנו בקשר האמיץ בין שו"ת הרי"ד ושו"ת הגאונים חמדה גנוזה, יתכן לומר שתופעה זו נובעת מכך שקובץ זה של שו"ת גאונים מצוי היה בידו של הרי"ד, ועל כן בא הוא יחד עם תשובותיו. אין כאן המקום לחקור את מכלול הבעיות ביחס הרי"ד לתשובות הגאונים ומידת שימושם בהם, אלו קבצים היו ידועים לו וכדומה, אך בנוגע לענייננו, די שנוכל להצביע על העובדה שבדברי הרי"ד מובאים דברי גאונים שמקורם מן קובץ חמדה גנוזה, וארשום כאן מקצת מזה. בעיקר מספר המכריע ומספר השו"ת לפי ששם הוא מזכיר שמות החכמים יותר משאר כתביו.

1. ספר המכריע סי' יד: וכן מצאתי גם בתשובות רב צמח גאון זצוק"ל. והוא לפנינו בחמדה גנוזה סי' קכא ע"ש רב צמח.
2. שם, סי' כה: וכן מצאתי בהלכות הגאונים אמר רב צמח גאון, והוא לפנינו בח"ג סי' לט ע"ש רב צמח.
3. שם, סי' לא: וכך מצאתי כתוב בתשובות רב נטרונאי גאון זצוק"ל, והוא בח"ג סי' צה ע"ש רב נטרונאי.
4. שם, סי' מח: וראיתי תשובת רב צמח גאון זצוק"ל, והוא בח"ג סי' כו ע"ש רב צמח.

19. אמנם כבר העמידנו הר"ש אברמסון, במאמרו על ספר הלקט לר' ישעיה דטראני, סיני, סה (תשכ"ט), עמ' קו, שידענו לו לרי"ד שמעתיק עניינות מספר שלו לספר אחר שלו, וכפי שהוכיח זאת שם. מכל מקום במה דברים אמורים בהעתקה מספר אל ספר אחר, מה שקשה לומר בחבור הכלול יחד בכרך אחד כפי ששיערנו בענייננו. אבל השערה שניה זו נראית לי רחוקה, וכנראה שההסבר הנכון יותר הוא ההסבר הקודם שהצעת, שהשוני נעוץ בחלוקה שונה של התשובות.

5. שם, סי' עו (וכ"ה בתוס' רי"ד לכתובות לדף מא, ע"ב): ורב צמח זצוק"ל כ' בתשובותיו, והוא בח"ג סי' קכ. יש בדבריו ציטוט המתאים לח"ג.
6. שם, סי' הנ"ל: וכן כתב גם מר חנניה גאון זצוק"ל, ומצטט את התשובה, וכלשון הזה בכ"י סימנסון סי' שסד ע"ש רב חנניה [זו מן התשובות הבוודות מכ"ס שלא נדפסו בח"ג, ור' אוצר הגאונים, כתובות עמ' 99. לוי' ידע על ת' זו רק מס' המכריע ולא הרגיש שהיא מצוייה בכ"ס שבידו].
7. שם, סי' פח בסופו [סי' זה = לתשובה סא שבשו"ת הרי"ד!]: וכך מצאתי שהשיב רב נטרונאי גאון ז"ל בתשובותיו, והוא בח"ג סי' א ע"ש רב נטרונאי²⁰.
8. שם, שם: עוד השיב ושפירשתם מצינו בתשובות שאלות, והוא בח"ג סי' צ ע"ש רב נטרונאי [ור' אוצר הגאונים, שבת עמ' 28].
9. שו"ת הרי"ד סי' לה עמ' קעב: ועל ענין זה נשאל רב צמח גאון ז"ל וזו היא תשובתו, והולך ומעתיק התשובה, והיא בח"ג סי' נח ע"ש רב צמח.
10. שם, סי' נט, עמ' רצג: ומכמה גאונים יש בידי כתוב מרבינו אהרן... וזו התשובה שבכ"י קמברידג' (ואינה בח"ג הנדפס ולא בכ"ס), ופירסמה אסף, תשה"ג, ירושלים תרפ"ז, סי' נח, והיא משל רב אהרן.
11. שם, סי' סא עמ' ש, ר' לעיל מס' 7.
12. שם, סי' קטז עמ' תקכא: כאשר ראיתי שפירש רב פלטוי גאון, והוא בח"ג סי' קג ע"ש רב פלטוי.
13. שם, סי' קכא, עמ' תקכט: מפני שראיתי שהשיב רב יהודאי גאון, והוא בח"ג סי' ו ע"ש רב יהודאי.
14. פסקי רי"ד ורי"א, ברכות, ירושלים תשכ"ד, לדף יא, ב עמ' כא: אבל בתשובות רב צמח גאון מצאתי כתוב, והוא בח"ג סי' קכה ע"ש רב צמח.
15. פסקי רי"ד, הלכות ציצית, עמ' תצח: וכך השיבו גם רב נטרונאי גאון ורב צמח גאון זצוק"ל, והוא בח"ג סי' כג ע"ש רב נטרונאי, ובסי' קכג ע"ש רב צמח! ור' אוצר הגאונים, שבת סי' צז עמ' 33, והמהדיר בפסקי הרי"ד שם ציין שלא כהוגן.
16. פסקי רי"ד, מגילה, ח ע"א, הוצ' חדשה עמ' רלה, מזכיר את תשובת רב פלטוי הידועה לענין טבילת זבה במים חיים, והוא בכ"ס סי' רי"ח. תשובה זו הובאה ע"י הרי"ד גם בתוס' רי"ד למגילה, שם, ובתשובתו הידועה, שבלי הלקט, ב, עמ' 173. תשובתו זו אינה בקובץ שנדפס, והיתה בכ"י וורשא, ר' ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, מגילה, עמ' 1137.
- כ"ס (או הדומה לו) היה למראה עיני החיד"א. כאשר מביא החיד"א מן תשובות הגאונים, חמדה גנוזה, הרי הוא מסמנה בסדר הסימנים המתאים לכ"ס²¹,
20. ר' לעיל סוף הע' 2. וצ"ל שתפס הרי"ד לשון ראשון, ושלא כנוסח האחר!
21. ור' ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, מגילה עמ' 1204: וכו' מבואר בתה"ג הקצרות סי' רס"ח ובחמדה גנוזה סי' מו. ובהע' 10 שם: והיא מיוחסת לרב נחשון גאון (עיי"ש ריש סי' מא) ומשם העתיק הרחיד"א בברכי יוסף יו"ד סי' רמ"ב אות כד בשם תשובת הגאונים כתיבת יד סי' רסט ובברכי יוסף או"ח סי' סא אות ב מציין לתשובת הגאונים כת"י סי' רסח והיא נמצאת בחמדה גנוזה סי' מה הרי ברור שכיוון לקובץ הנ"ל. ועיין אוה"ג ברכות, התשובות, עמ' 106 הע' 1, עמ' 111 הע' ב—ג. אמנם לפי המבואר בפנים כאן, אין כל ספק שהרחיד"א השתמש בכ"י סימנסון (או הדומה לו?) אלא שרב"מ לגין שציין לכ"ס שם, לא הודיע (לא שם ולא במקום אחר) טיבו של כתב היד וסדרו ולא בירר עניינו.

והשונה מן הסדר הנדפס (ר' טבלה להלן). ועל פי זה גם שיערנו לעיל, שגם כ"י וורשא הוא זה שהחיד"א משתמש בו כשהוא מביא מתשובות הרי"ד כ"י. והרי דוגמא להבאות החיד"א.

1. ברכי יוסף, או"ח סי' ט, ד: וכן ראיתי בתשובות הגאונים כ"י סי' שי"ג, והוא מצטט. בציטוטו יש כדי ללמד הרבה על יחס כ"י"ס לח"ג הנדפס ור' להלן. וכ"ה בסי' הנ"ל בכ"י"ס [=ח"ג סי' צ].

2. שם, כז, ד: ואני מצאתי בתשובות הגאונים כ"י סי' רפב שכתוב וז"ל. וכ"ה בסי' הנ"ל בכ"י"ס [=ח"ג סי' נט].

3. שם, סא, ב: כתוב בתשובות הגאונים כ"י סי' רס"ח. וכ"ה בסי' הנ"ל בכ"י"ס [=ח"ג סי' מה].

4. שם, יו"ד סי' רמב, כד: תשובות הגאונים כתיבת יד סי' רס"ט. וכ"ה בסי' הנ"ל בכ"י"ס [=ח"ג סי' מו].

5. שם, שם, רמב, כט: תשובות הגאונים כ"י סי' שכ"ד. וכ"ה בסי' הנ"ל בכ"י"ס [=ח"ג סי' קב].

אשר לשאלת היחס ההדדי בין כ"י"ס, כ"ק וח"ג, נאמרו בזה כבר כמה דברים, אך אין בהם ממש, לא מצד העובדות ולא מצד הסברות והשיקולים.

בראשונה יש להבחין בין שאלת הרכבו של ספר והיקפו במקורות השונים, ובין שאלת טפסים שונים של אותו ספר והתלות ביניהם. בשאלה הראשונה יש לדון בעיקר מבחינה תוכנית-פנימית ומן הצד הספרותי של הספר, ואילו לגבי השאלה השנייה, יש לברר בעיקר את מצב הטכסט ותופעות טכניות של נוסח, העתקה מטופס לטופס, ומקרי הדפוס. ויש לברר שאלות אלו בנפרד.

לגבי הרכבו של הספר שלפנינו וטיבו, יש לקבוע ללא ספק, שהמדובר בכל המקורות הנ"ל, למרות שינויים שונים, באותו קובץ של שו"ת גאונים, והוא הידוע כקובץ „חמדה גנוזה" כנ"ל. אף לענין נוסחאות התשובות יש התאמה ברורה בכל המקורות הנ"ל.

אמנם לענין התלות הטכנית ההדדית שבין המקורות הנ"ל, יש צורך בבירור ועיון. כ"י"ס וכ"ק, מלבד התלות והקשר שביניהם, מבחינת סדר התשובות, אין למצוא תלות טכנית ברורה בין השנים. אך יש לי להעיר כי בתחום זה לא בדקתי באופן מספיק. לעומת זאת ניתן למצוא תלות ברורה בין כ"י"ס לבין קובץ חמדה גנוזה, עד כדי שאפשר לשער כי ח"ג נדפס על פי כ"י"ס, או על פי העתק שנעשה ממנו²². מן הדוגמאות שלהלן, ברור כמו כן, שלא יתכן כי ח"ג נדפס על פי טופס שהיה „אביו" של כ"י"ס.

והרי מספר דוגמאות המהוות יסוד לקביעה דלעיל.

1. כ"י"ס מוגה הרבה, ונוסף לזה יש בו השלמות ביד אחרת, של קטעים, שאינם ניתנים לקריאה במצבו הנוכחי של כ"י"ס. והנה הנוסח שבח"ג מתאים תמיד לנוסח כ"י"ס אחר הגהה, ולנוסח ההשלמות שבו. ראיה זו מוגבלת, בשל הטענה שניתן להעלות, שמא נדפס ח"ג על פי אותו כ"י שעל פיו הגיהו והשלימו את

22. אמנם עיין לעיל הע' 1. הנוסח המובא שם מכ"י ברלינר, שלדברי מילר ממנו הדפיסו בירושלים את ח"ג, אינו תואם את הנוסח בכ"י"ס השווה כאן לדפוס. ובאמת היא הנותנת שלא צדק מילר, ואין כ"י ברלינר המקור לח"ג, שכן הנה כאן אין כ"י ברלינר שווה לדפוס ח"ג, ואף לא כ"י האחר שציין לו שם, ואילו כ"י"ס שווה לדפוס, כאמור.

כ"ס, אבל אחר שנראה להלן, שהשערה זו נופלת, ממילא רשאים אנו לצרף גם ראה זו.

2. מקומות יש בכ"ס, שניבולם ע"י טחב, ואינם ניתנים לקריאה. במקומות הושלמו ב"א כנ"ל, אך באותן מקומות שלא הושלמו כנ"ל, מוצאים אנו בקובץ הנדפס ח"ג, הערה, כגון סי' קסו, דף כט, ע"ב: „(חסר כשני שיטין)“, והוא בהתאם למה שניבול כנ"ל; סי' קסה, דף כט, ע"א: „(חסר כמו שני שיטין)“; סי' קסב, דף כה, ע"ב: „(חסר כמו שני שיטין)“; סי' קנג, דף כז, ע"א: „(חסר כמו שיטה שלימה)“; סי' קנד, שם. ויש גם שמדפיסי ח"ג דילגו על כמה שורות מן הסיבה הנ"ל, אך לא ציינו זאת, כגון סי' קס בסופו, וסי' קנו, דף כז, ע"א, בתחילתו, אלא ששם השלימו על פי ח"ג; וסי' קמג, דף כה, ע"ב שורה 8 מתחילת ה'ת': „בלא שבועה כו' והלכתא בלא שבועה. שגובה אותו“, ובין הדברים היו כנ' עוד כשלשה שורות בכ"ס אך א"א לקרותן.

3. שגיאה שנוצרה ע"י הגהה לא נכונה על גבי כ"ס. סי' שי"ג בכ"ס (שהוא סי' צ בח"ג), קודם הגהה: ודכיתנא משני אבא מרי... ואחר הגהה: ודכתבא משום אבא מרי...²³, וכנראה שבכ"ס (או באביו) נשתבש „ודכירנא“ ל„ודכיתנא“, משום שתיבת „דכיתנא“ חוזרת פעמים רבות בתשובה זו. הנוסח הנכון הוא, על פי העיטור, האשכול, וס' המכריע, ר' אוצה"ג שבת, עמ' ס"ד: ודכירנא משני אבא מרי... וכ"ה גם בציטוט התש' אצל החיד"א בברכי יוסף, או"ח, ט, ד.

הרי שהחיד"א ראה את כ"ס לפני שהוגה²⁴ (או אפשר שראה את „אביו“ של כ"ס ?). והנה בקובץ הנדפס ח"ג: ודכתבתם משום אבא מרי...!! וזו הוכחה שאין אחריה כלום.

והרי מספר שיבושים משותפים לכ"ס וח"ג המוכיחים ג"כ כנ"ל.

4. ח"ג סי' קיב שהוא כ"ס סי' שלה, שיבוש בהתחלת התשובה. שחלק מן התשובה צורף לשאלה. כ"ה בשניהם, ואין איפוא אשמה בזה על המו"ל כפי שטען רב"מ לוין, אוצר הגאונים, ברכות עמ' 81.

5. ח"ג סי' נח שהוא בכ"ס סי' רפא: ואם קנה לא הפסיד ואם לא קנה לא הפסיד, המחצית השניה של המשפט מיותרת, והנוסח הנכון הוא בהבאה מת' זו אצל הרי"ד בתשובותיו סי' לה עמ' קעב.

6. ח"ג סי' כח והוא סי' ר"ן בכ"ס: קוניא חדתי מגוים ומאי טעמא. וצריך להיות כמו בכ"ק: קוניא חדתי מגוים בשאר ימות השנה נמי לא מתבעי למיזבן קוניא חדתי מגוים ומאי טעמא. ונשמט בכ"ס על ידי דילוג הדומות, ובעקבותיו בח"ג. ור' אוצר הגאונים, פסחים, עמ' 29.

23. כ"י תוקנו להיות: כ'; ת', לא תוקן; ג', שניה הוגהה להיות: ב'; ג', של משני' תוקנו להיות: וס'. לפי קריאת רב"מ לוין אוצה"ג, שבת, עמ' 30, קודם הגהה: ודכירנא. לפי שהוא סבור היה שה'ת' אע"פ שלא תוקן ניתן לקרותו: רנ'. אך נראה ברור שזו אכן, ת' והיא גם נראית כך בבירור, לפי השוואה עם ה'ת' הרגיל בכ"ס. ג', שבכ"ס שונה מעט מן רגל שמאל של, ת'. ועוד, אילו היה קודם הגהה: ודכירנא, מה טעם ראו לתקן ?! מה שאין כן כאשר היה תחילה: ודכיתנא, שהיא טעות גלויה, והוצרכו לתקן אלא שתיקנו שלא כהוגן.

24. ותיקן בשתיקה כהוגן, מן: ודכיתנא' להיות: ודכירנא'.

נותרה בעיית סדר התשובות ומניינן. ומבחינה זו יש קירבה מובהקת בין כ"ס וכ"ק, בניגוד לח"ג ששם יש שינויים. לענין שינוי הסדר, מן הראוי לשים לב, שהוא רק בקבוצה הראשונה של התשובות, לרב נטרונאי או לרב פלוטיו. אשר לסכום התשובות, יש בכ"ס 181 תשובות, לעומת 166 שבח"ג. התשובות שבכ"ס ולא נדפסו הן: ריח—רכא (נדפסו ע"י אלפסי), רכד, שס"ב—שס"ט, שצג. כלומר כ"ס יתר על ח"ג 14 תשובות, ועוד 5 תשובות בח"ג שנחלקו לשתיים בכ"ס, ואלן הן: ח"ג ג=כ"ס רכט, רל; שם לא=רנג, רנד; שם קד=שכו, שכו; שם קמט=שעט, שפ; שם קנג=שפד, שפה. לעומת זאת 4 תשובות בכ"ס חלוקות בח"ג לשתיים, ואלו הן: כ"ס שטז=ח"ג צג, צד; שם שנ=קכו, קכח; שם שפז=קנה, קנו; שם שפח=קנו, קנח. ונמצא המנין מתאים. את הסיבה להשמטת התשובות הנ"ל בח"ג אפשר רק לשער, מכל מקום אין בזה משום הוכחה שלא מכ"י זה נדפס. אילו היה להיפך, דהיינו שהיו בח"ג הנדפס תשובות שאינן בכ"ס, כי אז היה בזה משום הוכחה שלא מכ"י זה נדפס, אך כאמור אין בזה ריעותא לקביעה שמכ"ס נדפס.

הסדר בכ"ק²⁵, עד כמה שיש בו מתשובות הגאונים הללו, שכן כ"י קמברידג' מכיל רק את התשובות שבח"ג ס' א—עד, ואין יותר, דומה לסדר שבכ"ס. מלבד 7 תשובות יתירות בכ"ק על כ"ס, ואלו הן שהדפיסם ר"ש אסף, ר' לעיל. דמיון זה בין שני כה"י מלמד אולי, ששינוי הסדר חל במעבר לדפוס, וקשה להחליט בדבר.

(המשך יבוא)

25. שאלת סדרן של תשובות הגאונים וסדרן, היא מורכבת ומסובכת הן באשר לאסופות הקדומות והן במה שנוגע לתקופות המאוחרות יותר. ר' דרך משל מה שהעיר לענין זה, א. ילינק, סוף קונטרס המפתח, וינא תרמ"א (עכשיו: מפתחות לספרות ישראל, ירושלים תשל"ב עמ' 301—302). הוא הזכיר שם את כה"י של תשובה"ג שהיה בידי החיד"א, השונה בסידורו מכל התשובות הנדפסות, והוא כה"י שעבר אח"כ לר"ד ביבאנטי אב"ד באנקונה ולר"מ חזן. וציין שם לכ"י של תשובה"ג שהודיע עליו שד"ל בבית האוצר, לשכה א דף מז, ע"א. ור' מ"ש ע"ז הר"ש אלבק, מבוא לספר האשכול (לפני כן: מחוקקי יהודה בספר היובל לר"י לוי) עמ' לט—מז, ור"ח אלבק, שם, עמ' מז—מח. שם נמסר על כ"י נוסף כיוצא בזה והוא כ"י אלמנצי, שהוא כיום בבריטיש מוזאום, קטלוג מרגליות מס' 566. כה"י הנ"ל שהיה אצל החיד"א ושנחשב כאבוד, נתגלה והיה ברשותו של פרופ' ר"מ מרגליות, ר' על כך רא"ש רוזנטל, רב בן-אחי ר' חיה גם בן אחותו?, ספר לילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 295 הע' 36. כיום כ"י זה ברשותו של מר מ. ליהמן בארה"ב (מפי ידידי י. שפיגל). משמע שם שכתבי היד הנ"ל דומים ואינם דומים. על הבעיה בכללותה ראה א. מילר, מפתח לתשובות הגאונים, מבוא, ר"ש אסף, תקופת הגאונים וספרותה, עמ' ריו—ריח, ומ"ש הר"ש אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, סיני, גו, תשכ"ה, עמ' שלג ואילך.

לברור זמן חיבורם של ספרי ר' אלישע גאליקו ושל ספרי ר' שמואל די אוזידה

ר' אלישע גאליקו ותלמידו ר' שמואל די אוזידה¹, מגדולי חכמי צפת במחציתה השנייה של המאה ה"ט, כתבו כל אחד פירוש לכל חמש המגלות. ברם נמצאים בידינו בדפוס רק פירושו של ר"א גאליקו לקהלת (ויניציאה של"ח), לאסתר (ויניציאה שמ"ג) ולשיר השירים (ויניציאה שמ"ז), ופירושו של ר"ש די אוזידה לרות (קורו גישמי שנ"ז) ולאיכה (ויניציאה ש"ס או שס"ה — ע"י להלן בפנים). כן נמצא בכ"י פירושו של ר"ש די אוזידה למגלת אסתר². מלבד החיבורים הללו כתב כידוע ר"ש די אוזידה פירוש למסכת אבות, בשם מדרש שמואל, שנדפס במתדורות הרבה, שלוש מהן בימי חייו (ויניציאה של"ט, שם שמ"ה, קרקא שנ"ד).

נבוא עכשיו לדון בזמן חיבורם של הפירושים הללו למגלות. תחילה נעיין בחיבוריו של ר"א גאליקו. א) באור ספר קהלת. בסוף הספר, לאחר דברי התנצלות של המגיה, ר' שמואל ארקוולטי נאמר "ותשלם המלאכה ביום ג, בששי לחדש תשרי השל"ח", דהיינו בראשית שנת של"ח, בשער הספר נזכר ר"א גאליקו בברכת החיים. ואכן, מתוך בירורים בפירושו של ר"ש די אוזידה למגלת רות (ע"י להלן בפנים) באתי לפני כמה שנים לכלל מסקנה, שר"א גאליקו נפטר בשנת של"ח. מסקנה זו נתאשרה לפני זמן קצר, לאחר שנתפרסמו מתוך כ"י רשימותיו האוטר ביאוגראפיות של ר' יוסף מטרנני, הכוללות בין היתר תאריכי פטירתם של חכמי צפת וקושטא, בני מקומו ובני דורו ובני הדור שקדם לו. המהרי"ט כותב "שנת השל"ח נפטר הרב מהר"ר אלישע גאליקו ז"ל"³. מתוך כך ברור דרך אגב, שפרושו של ר"א גאליקו לכל חמש המגלות נתחברו לאיאוחר משנת של"ח. בראש פירושו לקהלת, לפני הקדמתו הארוכה, מקדים ר"א גאליקו דברים קצרים וכותב בין היתר "כבר הקדמנו בביאור שאר המגלות התנצלות מספיק לאשר יאמרו המושלים... כי לא מגאזה וגודל לבב ח"ו, כי מעולם לא הלכנו בגדולות ונפלאות ממנו" וכו'. הוא מכוון כנראה לפירושו למגלת רות ולמגלת אסתר (ע"י להלן) ואולי גם לפירושו למגלת איכה⁴. לפיכך יש להסיק, קרוב לודאי, שהפירושים למגלות הללו

1. ר' מש"כ בספונות ז, תשכ"ג, עמ' קנג [=מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, מהדו' ב, תשל"ג, עמ' 119]. ור' גם מ' פכטר, ציון לז, תשל"ב, עמ' 30—31, הע' 52, ומאמרי שנתפרסם זה עכשיו בסיני עז, תשרי—חשוון תשל"ה, עמ' פב—פג.
2. כ"י ביהמ"ד לרבנים בניו-יורק מס' 1613, ותצלומו נמצא במכון לתצלומי כ"י שליד בית הספרים הלאומי, מס' 24267. ור' גם פכטר שם.
3. ח' בנטוב, רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטרנני, שלם, מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה, שנת א, תשל"ד, עמ' 217.
4. בשעתו שערתי, שדבריו של ר"א גאליקו על הכתוב "רוח אפינו משיח ה' נלכד

נתחברו לפני פירושו לקהלת. פירושו לרות אין ספק שקדם לפירושו לקהלת. שהרי ר"א גאליקו מזכירו בחיבורו זה "ובארנוהו במגלת רות" (באור ספר קהלת, ב, ב). אמנם ייתכן, שגם הפירוש לקהלת נתחבר כמה שנים לפני שנת של"ח.

ב) פירוש מגלת אסתר. בראש הקדמתו כותב ר"א גאליקו "ארשת שפתי בשכבר קדם במגילות הקודמות... יעידון יגידון קושט אמרי אמת, כי לא מגאזה וגודל לבב עשיתי זאת". המחבר מזכיר בספרו בברכת החיים כמה פעמים את "הרשב"א הלוי נר"ר, הוא ר' שלמה אלקבץ (בהקדמתו לספר, ו, א וכן שם כב, א, ל, א. ועי' גם שם מ, ב). וכבר הוכחתי בכמה מקומות, שר"ש אלקבץ נפטר בשנות של"ו—של"ז⁵. אמנם אין להכריע לפי שעה בודאות גמורה, שהפירוש לאסתר קדם לפירוש לקהלת.

ג) פירוש שיר השירים. נראה לי, שהוא נתחבר אחרון. ר"ש אלקבץ נזכר שם בבברכת המתים, אמנם רק בהקדמה, שיכולה היתה ליכתב זמן מסוים לאחר חתימת הספר. ברם אם נכונה הנחתנו, שהחיבור על קהלת נכתב לאחר החיבורים על שאר המגלות שהזכרנו למעלה, הרי אין ספק שהחיבור על שיה"ש נכתב אחרון. בחיבור זה כותב ר"א גאליקו "וכבר ביארנו דרוש זה באורך בהקדמת ביאורנו לס' קהלת" (פירוש שיה"ש, מ, א).

נבוא עכשיו לדון בחיבוריו של ר"ש די אוזידה. תחילה נעיר, שפירושו למסכת אבות, שהוא הראשון לחיבוריו ושנדפס כאמור לראשונה בשנת של"ט, נכתב לא-מוקדם מניסן של"ה. בדף פה, ב, שם הוא מזכיר בברכת המתים את מרן ר' יוסף קארו, שנפטר כידוע בי"ג בניסן של"ה. פירושו למגלת רות, אגרת שמואל, נדפס כאמור בשנת שנ"ז אבל נכתב כבר כעשרים שנה לפני כן. בבאורו לכתוב ברות ג, יג ליני הלילה וכו' אומר המחבר "ואמ' לה ליני הלילה כלומר הלילה והוא הגלות הזה הנמשלת ללילה ליני בו... ואפש' כי להיות הלינה גדולה וארוכה, כי זה לנו אלף וחמש מאות ועשר שנים בגלות" (שם קונטרס טז. אין פאגינאציה לספר), דהיינו שנת של"ח⁶. הוא מזכיר בספרו פעמים הרבה עד אין מספר את ר"ש אלקבץ ותדיר בברכת המתים, ואת "מורי ז"ל", הוא ר"א גאליקו, וג"כ תדיר בברכת

בשחיתותם, אשר אמרנו בצלו נחיה בגוים" (איכה ד, כ), המובאים בלחם דמעה, רומזים להסתלקותו של האר"י (ספונות שם=מחקרים שם וכו'). אם צדקתי בהשערת שמה מותר להניח, שהדברים נכתבו סמוך לפטירתו של האר"י, דהיינו בשנת של"ג לערך ולפיכך יש להקדים את חיבור הפירוש לאיכה לשנה זו. אמנם מצד שני סבור הייתי, שגם דבריו של ר"ש די אוזידה בלחם דמעה שם (ר' ספונות שם=מחקרים וכו' שם) מכוונים להסתלקותו של האר"י, והם נכתבו רק בשנת ש"ס — ר' להלן בפנים.

5. קרית ספר לג, תשי"ח, עמ' 372, ארשת א, תשי"ט, עמ' 472—477 הע' 19 (=מחקרים וכו', עמ' 109, 104—105, הע' 19), סיני ע, תשל"ב, עמ' רלא—רלב, שם כרך עג, תשל"ג, עמ' סח.

6. חכמי ישראל ביה"ב חישבו בדרך כלל את שנת חורבן הבית בשנת 68 למניינם לפי סדר עולם (ר' גם מאמרו של ח"י בורנשטיין ב"התקופה" ספר שמיני, תר"ף, עמ' 321—331), וכך גם יוצא מפורש מדבריו של ר"ש די אוזידה בלחם דמעה — ר' להלן בפנים.

המתים.⁷ דרך אגב, מצאנו כאן ראייה נוספת לכך, שבשנת של"ח כבר נפטרו מן העולם גם ר"ש אלקבץ וגם ר"א גאליקו.⁸

פירושו של ר"ש די אוזידה למגלת איכה, לחם דמעה, נדפס בשנת השנ"י, שהיא שנת ש"ס או שנת שס"ה. הביבליוגרפים ציינו בדרך כלל, שהכוונה היא לשנת ה' אלפים ש"ס.⁹ אני סבור הייתי שציון השנ"י מכוון לשנת שס"ה¹⁰, מכיוון שמתוך ארבעה מקומות בספר אתה למד, שהוא נכתב רק בשנת ש"ס. נביא להלן את הלשונות הללו. בדף כח, א נמצא כתוב "כי זה לנו אלף ותקל"ב שנה, שרחק ממנו מנחם", בדף צג, א מצינו "אלף ותקל"ב שנה, שנתארך גלותינו". בדף קז, ב — קח, א כתוב "... והוא על הגלות הארוך הזה אשר יגענו בו עד היום אלף ותקל"ב שנה... והרי חלפו למו ה' אלפים ש"ס ליצירה, נשארנו תר"מ שנה... כי אלף ותקל"ב שנה יגענו ולא הונח לנו. שיעור השנים שיגענו אפילו אם נשים במונח שהיום בא משיחנו, כי לא נשארו אלא תר"מ שנה". ובדף קיז, א "והכוונה על אורך גלותינו זה, אשר כבר עברו אלף ותקל"ב שנה". ברם מן הרשימות האוטוביוגרפיות של המהרי"ט, שהזכרנו למעלה, מוכח, שר"ש די אוזידה נפטר לא-יאוחר משנת שס"ד¹¹. לפיכך יש להסיק ולומר, שהספר לחם דמעה נדפס באותה שנה שנכתב, דהיינו בשנת ש"ס.

לבסוף יש להעיר על כמה קשיים, שאיני יודע לפי שעה כיצד לפותרם. מתוך הקדמותיו של ר"ש די אוזידה ללחם דמעה ולאגרת שמואל נראה לכאורה, שאת פירושו לאיכה חיבר לפני פירושו לרות. כך מעידים לשונותיו "על כן קודם כל חקיקת חרות ספר מספרי בדפוס הקדמתי ספרי הראשון, ספר מדרש שמואל פירוש לאבות... אחר כל אלה ידי עשתה נתתי אל לבי לדרוש ולתור במילי דאיכה... לזאת קראתי שם הספר השני לחם דמעה... בשנים אלה הספרים וחבורים... חשבתי דרכי כי בגללם יכון כסא ה' וכסא משיחו לנצח נצחים... על כן הדפסתי אחריהם ספר אגרת שמואל" (הקדמה ללחם דמעה). "ראשית דגני פירוש מסכת אבות קראתי מדרש שמואל וזיכני ה' להדפיסו... גם חברתי ספר קראתי על שם המאורע... לחם דמעה, והנה מדפיסים אותו כעת בעיר ויניציא. גם חברתי פירוש מגילת רות... שזיכני ה' להדפיס ספרי חיבורי ממגילת רות... וקראתי שם הספר אגרת שמואל" (בהקדמה לאגרת שמואל). בדוחק אפשר ליישב, שר"ש די אוזידה נתכוון בדברים הללו לא לסדר חיבור הספרים אלא לסדר הדפסתם. אמנם ספר

7. דרך אגב, ר"ש די אוזידה מביא פעמים הרבה את "ביאור לרב אחרון" "רב אחרון ז"ל כתב". שמא יש מי בין החכמים היודע למי כיוון ר"ש די אוזידה?

8. בספר שר שלום לר' שמואל אריפול, שהתחילה הדפסתו בראשית שנת של"ט אבל נכתב כבר בשנת של"ו (סיני שם, כרך ע, עמ' רלב, כרך עג, עמ' סח) ומובאת הסכמתו של ר"א גאליקו, והוא נזכר בברכת החיים, ואילו ר"ש אלקבץ נזכר בברכת המתים גם בהקדמה לספר וגם בסוף הספר (סיני שם, שם). הרי מכאן ראייה נוספת, שר"ש אלקבץ נפטר לפני ר"א גאליקו.

9. בעל אוצר הספרים כתב, שהספר נדפס בשנת שס"ו, וזה ודאי לא נכון.

10. תרביץ כז, תשי"ח, עמ' 103, הע' 20 [=מחקרים וכו', עמ' 147 הע' 20].

11. אמנם ברשימות הללו כתוב בתאריך של שנת של"ט "ואז נח נפשיה של מהר"ר שמואל אוזידה ז"ל" (שם עמ' 217), והוא מוטעה ללא ספק, כמות שהעיר בנטוב, שם, עמ' 201. ברם מכיוון שהרשימות מסתיימות בשנת שס"ד על כורחנו עלינו לומר, שר"ש די אוזידה לא נפטר מאוחר מכן, וכך כתב גם בנטוב (שם).

אגרת שמואל נדפס לפני לחם דמעה, כאמור למעלה, אבל בהקדמתו לאגרת שמואל כותב ר"ש די אוזידה, שאת ספרו לחם דמעה "מדפיסים אותו כעת בעיר ויניציא". משמע מכאן, שבשנת שנ"ז כבר התחילו בהדפסתו של לחם דמעה. ושם שמועה כזאת שמע ר"ש די אוזידה בהיותו בקושטא, ולא כך היו הדברים במציאות. אמנם קשה ממקום אחר, שהרי כבר הבאנו למעלה, שהספר לחם דמעה נכתב רק בשנת ש"ס, ולא נראה לי לומר שהתאריכים שבספר נכנסו ונקבעו לאחר מכן, מכיוון שהם כלולים בתוך הקשר הדברים. אף רחוק בעיני לומר, שהספר נכתב פרקים-פרקים בזמנים שונים¹².

12. הרי התאריך תקל"ב לחורבן הבית מובא גם בפירוש לפרק א של איכה (שם כח, א) וגם בפירוש לפרקים ד ו-ה.

נוספות לתולדות הדפוס העברי בקושטא ובריווא די טרינטו

בשנים אחרונות זכינו לספר מקיף ומסכם על תולדות הדפוס העברי בקושטא מאת אברהם יערי, ירושלים תשכ"ז. לספר זה נוספו השלמות ותיקונים ע"י ד"ר י. מהלמן, בק"ס, מ"ג, תשכ"ח; א. מ. הברמן, (שם); יוסף הקר, „ארשת", ה', ירושלים תשל"ב ונ. בן-מנחם, X, 1974, *Studies in Bibliography and Booklore*. הדפוס העברי בריווא די טרינטו נסקר וסוכם במבוא (הלא-חתום) למהדורה המצולמת של ספר „משא גיא חזיון" (הוצאת דביר תשכ"ז), ע' כ"ב¹, ור' לאחרונה מ. בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, 107—118, תשל"א. תולדות הדפוס העברי בריווא, מניעיו ומגמותיו, ושלוש האישים שעיצבוהו בחומר וברוח, תוארו במאמרו של י. בלוך, על הדפוס העברי בריווא די טרינטו, (שנכתב במקורו אנגלית, 1933), „עלים", ב', 1—16, תרצ"ה, ובהרחבה אצל בניהו. במאמר שלפנינו ערוכים השלמות, תיקונים וברורים לתולדות הדפוסים הנ"ל על יסוד רשימות ספרים מיהודי מנטובה שנכתבו לצורך מבצעי ה„זקוק" באיטליה בשנים 1595—1605². רשימות אלו מהוות אוצר בלום של ידיעות על ספרים וכ"י בעלי תוכן יהודי שנכתבו עברית, יידיש, איטלקית ולאדינו. עד עתה נוצלו הרשימות רק בידי פרופ' ח. שמרוק³, — לשם אסוף ידיעות לשאלת התהוותה והתפשטותה של הפרווה הסיפורית ביידיש במאה ה-16. רשימות הספרים מורכבות מפתקים שגרשמו על ידי בעלי בתים רבים, ולעתים

1. רשימה קודמת ערך א. כרמולי *Annali della Stamperia Ebraica di Riva di Trento*, [1883], והיא מחזיקה כל מה שבמבוא „משא גיא חזיון", וביתר פירוט, וכן שלושה ערכים נוספים: א. שיערי שבועות (כ"ב תמוז ש"ח)*; ב. משניות עם פסקי הלכה לפי הרמב"ם (י"ט מרחשון ש"ד) — להבדיל מן המשניות שעם פירוש הרמב"ם, שהם אצלו ערך נפרד (כסלו ש"ד); ג. חומש עם חזקוני. — ור' להלן בגוף המאמר.
2. ר' ש. סימנסון, „ספרים וספריות של יהודי מנטובה, 1595", קרית ספר, כרך ל"ז תשכ"ב, עמ' 103—122. צלום מיקרופילם של האוספים נמצא בארכיון החברה היהודית להסטוריה, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים. סימנסון: HM 205—207.
3. „ראשיתה של הפרווה הסיפורית ביידיש ומרכזה באיטליה", ספר זכרון לל. קארפי, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 119—140.

* [הערת העורך: שעריו של „שערי שבועות", והקולופון, העתקו ע"י אשר ליב בריסק, ב„דברי קהלת" ירושלים, תרס"ה, דף ל"ב.

יש לציין כאן גם למאמרו של א. מארקס *Ein Verschollener Pergamentdruck* (Festschrift A. Freimann, Soncino Gessellschaft, Berlin, 1935) בענין דפוס חמש מגילות על קלף שנועד לקרוא ממנו בבית הכנסת ולאחר שנפסל לכך נגזז. — ויש, א"כ, להוסיפו לדפוס ש"ד. בניהו ציין למאמר קודם של מארקס משנת 1926.]

ע"י סופרים מקצועיים, והמספר הכולל של הטפסים שנרשמו הוא למעלה מ-20,000. אף שאין אחדות בכתב, בסגנון, בצורה, בעריכה וכדו' בין הפתקים השונים⁴, ולמרות שאלה יצאו מתחת יד כותבים רבים, קיימת הקפדה, ברוב המקרים, על רישום נכון של שם הספר, שנת הדפוס, מקום הדפוס, וכדו'. רוב דפוסים קושטא וריווא הרשומים שם מתאימים בפרטיהם לאמת הביבליוגרפית. יש להוסיף עוד שמבחינה סטטיסטית אפשר לעמוד מתוך הרשימות גם על הספרים שהיו נפוצים ופופולריים בין יהודי איטליה במאה ה-16. בהשוואת הרשימות למקורות הביבליוגרפיים יש לשים לב לכך שאי התאמה בתאריכי ספרים נובעת, פעמים רבות, מחישוב שנות דפוס לפ"ק במקום לפ"ג, מפענוח חלקי של סימני גימטריות או מבלבול הקשור בספרים שהדפסתם נמשכה שנים אחדות. לאידך מועט ביותר, כאמור, מספר השגיאות שאין מקורן באחת משלוש סבות אלו. בעיה מיוחדת מהווה הציון לספרים אחדים, "הקשורים" יחד; אפשר שפעמים לא טרח הרושם לרשום שנת דפוס ליד כל ספר בנפרד, אף שאין זה הרושם הכללי העולה מן העיון בכלל הרשימות. המספר משמאל מציין את הסליל והמספר מימין מציין את הסרטון בסליל. בספריית הארכיון צוינו הסלילים 207—205 HM, אך היות ובכל סליל יש למעלה מ-200 סרטונים הוספתי מספור משלי לסרטונים. הספרים נרשמו עפ"י סדר הסרטים, והרישום העתק מלשון הפתקים. מספור הפתקים בתוך הסרטים מדויק ככל האפשר נוכח הבלבול השורר שם. ספרי ריווא נרשמו בסדר א"ב.

דפוסים קושטא

1. שאלות תשובות הרא"ש שאלות תשובות להרמב"ם ומסורת הגמרא קושטא רע"ג 205/17

מסורת הגמרא קושטא רפ"ג 207/11

שני הספרים הראשונים ידועים לנו (יערי 56, 87), השלישי אינו מבורר. יתכן ששני בעלי הבית החליפו ספר בספר וכי כוונתם ל"מסורת התלמוד" הידוע לנו, שנדפס ב[שאלוניקי], "בבית הישיש הנעלה דון יהודה לבית גדליה יצו שנת השף ה' את זרוע [רפ"ג] קדשו היא שנה שלישית לאדונינו המלך שולטן סולימן ירום הודו".

מעניין הציון אצל בן-יעקב: מסורת התלמוד, קושטאגטינא [וי"א חמ"ד (שלוניקי)] זרו"ע.

וראה נפ"ג-רונדי, ע' 348, ס"א: "כמהר"ר שלמה בן אליקים פנצי מעיר רוויגו חכם קדמון ובקי מאד בתלמוד כאשר הראה בספרו הנדפס בק"ק שאלוניקי בשם מפתח הגמרא ובעיר ויניציא בשם מסורת התלמוד. והוא יקר מאד ואינו בנמצא", אך ש"ש ברשימת הבדליאנה דוחה זאת מכל וכל וחושבם לשני ספרים נפרדים. באשר לשני התאריכים ברשימות, נראה שטעות סופר באחת מהן; והשתה גם יערי, 181.

4. כמו כן אין הפתקים ערוכים בסרט הצלום בכוון אחד. לפני הקורא מופיעות רשימות כתובות לאורך הסרט, לרחבו, ישר והפוך.

2. משל הקדמוני ועמנואל (קשורים יחד) קושטא שי"ן 205/101
משל הקדמוני קושטא לא נודע בשום מהדורה. ור' גם הברמן, ק"ס, כ"ט, 200—
201. היחידי שמיחס דפוס קושטא (רס"ו) לספר זה הוא בן-יעקב.

„מחברות עמנואל" נדפס הרצ"ה, יערי 119. ברור כי הרושם חישב את כל הפרט.

3. מבחר פנינים ואבן בוחן ואיוב עם פי' ר' יצחק כהן קושטא ש"ה
205/204

שני הראשונים נדפסו בוויניציה בשנת ש"ו, ומהדורת קושטא לא נודעה.
איוב עם פי' ר' יצחק הכהן נדפס בקושטא ש"ה (עיין יערי 139). ואפשר שהיו
הספרים כרוכים יחד והלך כל הרישום אחר האחרון.

4. ערוך הקצר והליכות עולם ופרקי רבי אליעזר קושטא רע"ב
205/112

הספר הראשון נדפס בקושטא רע"א (= יערי 16), השני — שם ר"ע (= יערי 9)
והשלישי שם רע"ד (= יערי 26).

5. ש"ת הרא"ש קושטא ר"פ 205/254
המהדורה נדפסה בשנת רע"ז, („עזריה") ולכאורה אין להבין כיצד טעה
בכך הרושם. אולם לפנינו דוגמה נוספת כיצד יש להזהר בכל עדות קדומה, שהרי
כבר העיד בנו ד"ר י. מהלמן במאמרו „הדפוס העברי בקושטא מאת אברהם
יערי" (ק"ס מ"ג), תשכ"ח, עמ' 578, כי: „באותו זמן נדפס הספר, לפחות ראשיתו,
בצורה אחרת, באותיות שונות קצת. בספרייתי קטע בן 7 דפים, הכולל ראשית
השול"ת, ללא הפתיחה והכללים... יש להניח שזוהי הדפסה ראשונה (של מהדורת
רע"ז) שנפסקה באמצע". אולם כעת נראה יותר להניח שהיתה מהדורה, אולי
קטנה יותר, שנדפסה בר"פ.

6. שירי מוסר השכל קושטא רצ"ג 206/54
ר' יערי, מס' 106, שרשמן, עפ"י פריימן, לשנת רצ"א. ולפנינו שנת הדפוס
הנכונה. ויש לציין כי גם ר' שבתי בס ראה את הספר ורשמו כהלכה ב„שפתי
ישנים", תחת הערך „קצרת כסף".

7. תולעת יעקב קושטא ש"ל 206/77
ידועה רק מהדורת ש"כ (יערי, 171) ובדאי לפנינו שגיאת הכותב.

8. ספר המספר קושטא רע"ז 206/172
בחכמת המספר והחשבון, מאת הרב אליהו מזרחי. ידועה מהדורת רצ"ג/ד —
יערי, 116. אולם, ראה אצל בן יעקב, תחת השם „מלאכת המספר" קושטא רצ"ד:
„ואני ראיתיו חש"ד וחסר בסופו ושמו ספר המספר". הרי שהיה בידי טופס
שונה לגמרי, ואפשר שבקולופון שלו היה רשום התאריך רע"ז.

9. ספר הישר קושטא רע"ו 206/228
ר' יערי 79 המביא מהדורה שנדפסה ללא שער, והוא רושם רע"ה—ר"פ לערך.
למהדורה זו ישנם הבדלי נוסח בטפסים, עיין ק"ס ב' מאמרו של ריבקין, ע' 59,
ולפנינו טופס עם שנה מפורשת.

10. רמב"ם על אבות ואותיות של ר' עקיבא ומדרש ויושע וד"ה של מרע"ה ופטירתו ופטירת אהרן ומשלי סנדבר ומעשה הירושלמי קושטא רע"ה 206/228

קובץ מן הסוג הרשום אצל יערי מס' 51 ו 60, מן השנים רע"ז ורע"ט, והשוה תיקוניו של י' מהלמן בק"ס הנ"ל עמ' 578. בקובץ שלפנינו, שהוא הראשון מסוגו, משנת רע"ה, נוסף גם רמב"ם על אבות (שאו"ל הוא נפרד מן הקובץ), שלא נודע עד כה כלל במהדורת קושטא, ואותיות דר' עקיבא (השו' יערי, מס' 66).

11. ספר שפה ברורה, יסוד מורא, ארחות חיים לר' אליעזר שארית יוסף מלאכת היד. דפוס קוסטנטינה שנת ר"צ ודפוס סלוניקי שנת רפ"א 206/229

שני הראשונים נדפסו, אכן, בקושטא ר"ץ. השלישי והרביעי נדפסו בשאלוניקי, רפ"א, אך „מלאכת היד" לא נודע כלל. יש להניח כי הכונה לספר „תולדות אדם" לאליהו גאלינו, אך לכך השוה יערי מס' 43.

12. תהלה לדוד קושטא ר"צ 207/13

יערי רושם בשם זה רק את ספרו של דוד מיסיר ליאון שנדפס בקושטא בסביבות של"ז. אולם בן-יעקב רושם גם „תהלה לדוד", ה"ר דוד קארפי, פשטים, קונסטנטינא חש"ד 4° (ש"י), וכן: „תהלה לדוד, ה"ר דוד בן דון שלמה י' יחייא, על עיקרים מהתורה ונחלק לחלקים ופרקים, קונסטנטינא חש"ד 4°. וכתוב בש[לשלת] הק[בלה] שלא הספיק להשלימו, והשלימו ה"ר יעקב בנו, הנודע בשם תם י' יחייא" וכו'. ואיני יודע למה השמיטם יערי. ואולי הרישום שלפנינו רומז לאלה ?

13. קרית ספר קושטא שי"ב 207/19

מאותה תקופה נמצא רק ספרו של הר' משה בה"ר יוסף מטראני שנדפס בוניציה, שי"א. ואולי לפנינו שגיאת הכותב.

14. מדרשי הש"ס קושטא רע"ו 207/19

לא נודע לי.

15. פי' על משלי הנק' קב ונקי קושטא ר"פ 207/20

זהו כנראה הדפוס הראשון של פרושו של הרב דוד י' יחייא למשלי, שנדפס אח"כ בשאלוניקי רפ"ב.

16. תהלים קטנים — שחיתות ובדיקות להר"ם במזל קושטא רע"ב 205/68

אין ספרים אלה רשומים. מהדורות עממיות בפורמט קטן אבדו מן העולם. הלכות שחיטה ובדיקה של הרמב"ם נדפסו בנפרד, עוד בתקופת האינקוונבולה (ר' פריימן, ZfHB, 12, עמ' 15), וכן רשם יערי בדפוס קושטא, מס' 29: „הלכות שחיטה בספרדית באותיות עבריות, קוסטאנטינא ר"ע לערד", עפ"י שטיינשניידר, ובמספר 111: „הלכות שחיטה ובדיקה ודיני טרפות מהרמב"ם", קושטנדינא [רצ"ג], עפ"י פריימאן. ולפנינו עוד מהדורה אחת. [ור' מאמרו של י. שפיגל בחוברת זו, עמ' 169].

מפתח ספרי קושטא הנזכרים, בסדר א"ב

8	ספר המספר	3	אבן בוחן
4	ערוך הקצר	11	אורחות חיים
10	פטירת אהרן	10	אותיות דר' עקיבא
10	פירוש אבות לרמב"ם	10	דברי הימים של משה רבינו
3	פי' ר' יצחק הכהן לאיוב	4	הליכות עולם
4	פרקי רבי אליעזר	11	יסוד מורא
15	קב ונקי	3	מבחר פנינים
13	קרית ספר	10	מדרש ויושע
11	שארית יוסף	14	מדרשי הש"ס
5, 1	שו"ת הרא"ש	2	מחברות עמנואל
16	שחיטות ובדיקות	11	מלאכת היד
6	שירי מוסר השכל	1	מסורת הגמרא
11	שפה ברורה	10	מעשה הירושלמי
12	תהלה לדוד	2	משל הקדמוני
16	תהלים	10	משלי סנדבר
7	תולעת יעקב	9	ספר הישר

דפוס ריווא די טרינטו

ארבעה טורים בלי פירוש ריווא די טרינטו שכ"א 205/153

ארבעה טורים עם הגהות ומראה מקום ופי' מלים קשות. ריווא די טרינטו שכ"א 205/169

ב,מבוא גיא חזיון" נרשמו רק ארבעה טורים עם פירושים. מתוך ההקבלות שברשימות מנטובה שלפנינו נראה ברור שבשנת שכ"א יצאו שתי מהדורות של ארבעה טורים, אחת עם ביאורים ואחת בלעדיהם.

חומש עם תרגום ורש"י וחזקוני וה' מגילות עם תרגום ור"י עראמה והפטרות. ריווא די טרינטו שכ"א 206/33, 205/44, 206/219, 207/16

במבוא „משא גיא חזיון" לא נזכרה הוצאה עם פי' חזקוני. אולם כרמולי (27, 28) הביא שתי הוצאות של חומשים, ובמס' (28) נזכר פי' חזקוני, כעדות הרשימות של בעלי הבתים שלפנינו.

מקרא נדפסת ריווא די טרינטו שכ"א 206/190

משניות ריווא די טרינטו ש"כ 205/16

משניות בלי פי' ריווא די טרינטו ש"כ 205/76

משניות קטנים בלי פירוש ריווא ש"כ 205/77

משניות קטנות בלי פי' ריווא ש"ך, שכ"א 206/182

במבוא „משא גיא חזיון" הובאה רק מהד' משניות עם פי' הרמב"ם והרע"ב. כרמולי (15, 14 שם) הביא שתי מהד' למשניות אך שתיהן בצרוף באורים והלכות. לפנינו מהדורה נוספת בפורמט קטן וללא פירושים, „משניות בלי פירוש"

נזכרו גם בעמודים לדוגמא בגוף מאמרו של סימונסון הנ"ל. בניהו הזכיר מהדורת משניות „בלי פירושים ובציון פסק ההלכה על פי הרמב"ם" (שם, עמ' 115).

נחלת אבות ריווא די טרינטו שכ"ו 205/94

פרוש ר' דון יצחק אברבנאל, על מסכת אבות.

י. זנה שער, על יסוד סמני-הכר של אותיות הדפוס, שמהדורת ויניציאה שכ"ו נדפסה בריווא ורק הסוף והשער נדפסו בוויניציאה (ק"ס, ח', 126—127, תרצ"א). אחריו הביא השערה זו גם י. בלוך. מן הרישום שלפנינו נראה שהיה עדין לפני הרושם שער שנדפס בריווא. הרושם חישב, כנראה, את שנת הדפוס לפ"ק במקום לפ"ג, ועל כן יצא לו שכ"ו במקום שכ"א.

פרשיות לתורה ושני וחמשי ריווא די טרינטו שכ"ב 205/110

פרשיות השבוע ריווא 206/32

עשרים וארבעה קטן ריווא די טרינטו חסר 206/220

תהלים עם רד"ק ריווא די טרינטו 206/66

תפלה מכל השנה ריווא די טרינטו שי"ח, שכ"ב 205/7

סדור תפלה קטן ריווא די טרינטו שכ"ב 205/6

סדור תפלה ריווא די טרינטו שכ"ב 205/212, 205/253, 206/135

סדור תפלה כמנהג אשכנזי ריווא די טרינטו שכ"ב 206/155

סדור קטן אשכנזי מכל השנה ריווא די טרינטו ש"ך 207/7

תפלה מר"ח אשכנזית קטנה ריווא די טרינטו ש"ך 206/207

דעה מקובלת היא שדפוס ריווא לא נועד לפרסומים מסחריים-עממיים ששכרם בצידם, אלא להוצאת ספרים יקרים וגדולים שישמשו תלמידי חכמים והוגי דעות (י. בלוך, שם, ע' 9; מ. בניהו, שם, ע' 113—114). אולם מתוך הרשימות שלפנינו עולה מספר ניכר של הוצאות עממיות כמו: סדורים, תפלות מיוחדות, פרשיות השבוע, חומשים, תנ"כים קטנים, ספרי תהלים, משניות בפורמט קטן ועוד, המבליטים דווקא את הצד המסחרי של דפוס ריווא. אדרבא, ספרים עממיים שכאלו מתבלים ונאבדים, עפ"י טיבם ושימושם, ויש לשער כי מספרם היה מרובה אף ממה שנשתמר ברשימות שלפנינו, וע"כ נתקבל הרושם הנ"ל אודות דפוס ריווא.

ישראל מהלמן

ח"י ספרים עבריים ודפים בודדים

רבים מספרי הדפוס העבריים, מן העתיקים וגם מן החדשים יותר, אבדו, ואין מהם היום טפסים רשומים בספריות הגדולות. חלקם אבד משום שהיו ספרי שימוש שבלו, נקרעו ונגנזו מרוב הדפדוף המתמיד בהם, וחלקם משום אופיים הפולמוסי שהביא להשמדתם בידי מתנגדיהם. חלק אחר אבד משום שמלכתחילה היה פרסומו בגדר ארעי, כמודעות, כרוזים וכדומה. גילויים של ספרים כאלו, זיהויים ורישומם השלם, יתרמו תרומה לא רק למקצוע הביבליוגרפיה העברית, אלא גם לענפי מחקר שונים של תולדות עם ישראל. להלן לקט לדוגמה מתוך ספרייתי, 18 ספרים מן הסוגים הללו, שמציאותם לא נודעה ממקור אחר או שלרגל נדירותם נרשמו רישום לא נכון. הספרים סודרו עפ"י סדר א"ב של שמם, פרט למס' 11, הקשור וכרוך במס' 10.

[1] ספר / אגרת הקדש / דברים נחמדים מהרב הגדול בוצינא קדישא מו' / מנחם מענדיל זללה"ה מק"ק / וויטעפסק שהיה מגיד משרים בטבריא תוב"ב / והשני הרב החסיד המפורסם מו' אברהם נרו / מקליסקא. והשלישי איש אלקי מו' חיים / חייקל מק"ק המדורא זללה"ה. ועוד בו / הנהגות ישרות מן הרב... מו' אלימלך / זלה"ה ומס' רביבא ופרקי הנהגת המתבודד להנשר / הגדול הרמב"ם זצוק"ל הובא לדפוס ע"י הרבני מו' / יעקב במו' נפתלי הירץ ז"ל מבראד... / נדפס פה ק"ק זאלקווא / צענזירט פון האם דען ניינטין אגוסט תשצ"ח [=1798] בדפוס הרבני... / מרדכי... / רבין שטיין / שנת תקנט לפ"ק. 12°. מב דף. (אותיות רש"י).

הדפוסים הראשונים של ספר זה לא נודעו בבירור לביבליוגראפים עד אשר הופיע מאמרו המסכם של ח. ליברמן „ספר אגרת הקודש“, בקרית ספר, ל"ה, עמ' 127/8. במאמרו זה הודיע ח. ליברמן, כי הספר נדפס ראשונה [במעזירוב] תקנ"ד, והמהדורה השניה של הספר היא מהדורת חמוש"ד (שוינר רשמה כדפוס ראשון וקבע את מקומה וזמנה: זאלקווא תק"ס). לאחר מיכן תאר 5 מהדורות חמוש"ד ודן בעניינן. על המהדורה הראשונה של [מעזירוב] באה הסכמת הרב דוד לייקיש אב"ד באר, תלמיד הבעש"ט. והנה לפנינו המהדורה השניה, שהיא בלתי ידועה, ומהדורת חמוש"ד שתארה וינר היא השלישית.

מעבר לשער הסכמה שתומה מאד: „הסכמת [פה נקראה מלה] המאה"ג המקובל המפורסם / בחסידות ופרישות החסיד מאמשטרדם אשר / יצא מוניטין שלו בכל העולם בספריו אשר נתפשטו בעולם / אשרי מי שזוכה לקיים את דברי האגרת הזאת... / ולזכות הרבים נדב לב הרבני מו' יעקב נרו במו' / נפתלי הירץ ז"ל מק"ק בראד להדפיס הכרך / הנורא הזה... לכל ישיג שום אדם / את גבול מוהר"י הנ"ל משך ששה שנים... / כ"ד המדבר לכבוד התורה הקדושה ולומדי' יום / א' ד' תמוז תקנטי"ת פה לבוב יע"א / ה"ק אברהם

הכהן בעה"מ חלה בתוך חלה וחשב בתוך / והשב ופשר בתוך פשר ובך וסמי וא"א. /
ויתר ההסכמות קצרה היריעה הלא המה כתובים בס' / אשר אני עתיד להדפיס בעזרתו ית".

[2] [אגרת השליחות של הרב אברהם מאימראן]. דף בודד.
[קושטא, תק"ל לערך].

[אל]... הגבירים... רוזנים וקצינים אשר... בכל ערי אשכנז יע"א...
...אתינן לאודועי למעלת תורתם... על... עיר עוז לנו צפת תוב"ב... עזובה
רבה סביביה צריה יצורו... והנה זה באנו במגילת ספר להודיע קושט דברי אמת
כי חכמי ורבני הספרדים יצ"ו הם אוהבים אותנו כנפשם ומקריבים אותנו באהבה
וחיבה... ומהנים אותנו מממונם מתוך הדוחק והצער... כולנו / כאחד ספרדים
ואשכנזים מקיימים את התורה מעוני ומרוב עבודה... / כי עול החובות השתרגו
עלו על צוארם סך עשרים אלף גרוש' חוץ מהמס המגיע בכל שנה ששת אלפים
גרוש' / ...נזרקה מפי חבורה ללכת חד מרבנן לערי אשכנז יע"א. והנה... /
והאלקים אנה לידינו ציר אמונים החכם השלם שלוחא דרחמנא כמוהר"ר אברהם
בכ"ר יצחק יצ"ו / ממשפחת מאימראן והיה לבבם זה להם רך וטוב בהתנדב
עם נדבה חדשה... / העיר הזאת... היא יחידה נשארה... / אכסניא כוללת...
שם מצאו כל אנשי חיל ידיהם להתבודד עם קונם בכל דרכי החסידות... /
החותמים פה עה"ק צפת ת"ו ואל שדי / יתן לכם רחמים שנת התק"ל ושלום:
נתן בהר"ב המנוח מוהר"ר לוי ז"ל בעל המחבר בית לוי ועטרת שלמה מגזע
הרב עובדיא מברטינורה ומהר"ל מפראג
מנחם נחום במוהר"ר יצחק זצ"ל
דוד במוהר"ר צבי הירש ז"ל
שלום בן כמוהר"ר זיסקינד זצ"ל
אריה ליב במוהר"ר פרץ בעל המחבר בית פרץ
וגם אני הגבר בראותי את עוני עמינו בית ישראל אשר אין דרך לנטות... /
כ"ד אריה ליב במוהר"ר מרדכי זצ"ל
נאום יוסף בן יעקב הלא הוא אחד מתושבי ארץ הקדושה
נאום שמואל בן יאודה ליב יצ"ו
שמעון ב"ה מוהר"ר משה גינצבורג זצ"ל מפראג

להבנת הענין הזה ראה א. יערי, "שלוחי א"י", מפתח בערכו. ועפ"י הדף הזה יש לתקן
אצל יערי שם ולהקדים את מועד שנת שליחותו לשנת תק"ל. לאיגרת במילואה חשיבות
היסטורית נכבדה.

[3] ספר / אוהרות הקודש / ראה וקדש באוהרות הקודש ל"ו באוהרה /
נגד ל"ו כריתות שבתורה וירצה זה / לעומת זה ויכפר זה בעד זה ואל שדי יאמר /
די לצרותינו ויסלח לנו על כל חטאתינו וישלח / לנו הגואל במהרה בימינו
אכ"ר: / נדפס פה ק"ק / מינסק / בשנת תקע"ו. 16°. [8] דף. (אותיות רש"י).
מעבר לשער הקדמת המהדיר "אהרן יוסף בן... נפתלי הירץ הכהן זלה"ה בודק מ"ס
[=מוכר ספרים] בחצר בהכ"נ החדשה לבוב תוך העיר": "... ושם המחבר פלאי וגם שנה
שנדפס היא שנת / השמיט"ה שהשמיט המחבר ולא נודע מבטן מי יצא / ... ובטוח אני /
... שלא / יסיגו גבולי / ... כי הודעתי זאת לכבוד הרב הגאון אב"ד פה ק"ק לבוב /

והקרייז וגם שארי רבני גאוני חכמי הזמן והסכימו / ... שלא להדפיס הן בלה"ק והן בלשון אחרת ...".

נדפס בראשונה בפפד"א או בפירודא, סביב שנת ת"ן.

[4] א[גר]ת בחינת העולם להחכם האלהי / לשון הזהב הח"ר ידעיה / הפניני מעיר בדרש / ז"לה. 16°. 8 דפים ממהדורה בלתי ידועה של הספר שנדפסה כנראה בשאלוניקי (קושטא?), בדפוס יעב"ץ, שכ"ט לערך. (אותיות מרובעות מנוקדות).

טופס שלם-כמעט נמצא בספריית פרופ' מ. בניהו.

[5] בית תפלה / כמנהג ק"ק הספרדים עם כמה / תוספת על הראשונים / ... וגם העמידה לשלשה רגלים... / נדפס / בקושטאנדינא / אשר תחת ממשלת אדוננו המלך / שולטן עבדול חמיד / שנת התקמ"ד לפ"ג / בדפוס... / חיים אליהו פארדו...

לא נרשם ע"י הביבליוגרפים. 8°. 4 הדפים הראשונים בלבד נשתמרו. האם נפסקה ההדפסה?

[6] סדר / ברכות המזון / ... ולסבת מרדות הזמן ואורך הגלות. / נשתנו נסחי הברכות ונשתכחו טעמים ברוב / ההמון בהרבה מדינות וגלילות. ורוב המון / העבריים מגששים באפילה כעוריים... / ואין יוצאין ידי חובת הברכה. ע"כ אני צעיר / הצעירי נתן אשכנזי בלא"א איש חי רב פעלים / כבוד ר' שמשון שפירא ז"ל ה"ה הערוני רעיוני. / ... ולתקן / להם בית שער ומבוא לברך כראוי ברכ' המזון. / ... כתו' בכתב יושר באר על / הלוח'...

ובקולופון: "תם ונשלם היום יום ר' ט"ו לחדש אב ש"נ ט"ל לפ"ק: פה ק"ק לובלין: ". ובראש השער, מעל לכותרת, בתוך מסגרת, כתוב כך: "היר' יום ר' ובתורתו יה"גה יום בתמוז ש"נ ט"ל לפ"ק", כלומר: כ"ג בתמוז. 8°. [16] דף. ברכת המזון באותיות מרובעות מנוקדות והפירוש באותיות רש"י.

מהדורה זו לא נודעה לרושמי רשומות.

[7] [דרשה לר' ישעיה דרשן מקראקא, קראקא, ש"נ ז'—ש"ס]. נדפס בלי שער. הכותרת בראש העמוד הראשון (הפנה קרועה): [דר]שת ש"נ ז' בזאת הפרש' הדורש והדורשה לר' ישעי' דרשן מקראקא עש"ו / [לנו] היא מורשה. והתחיל בוא' דרך מקרה בלא כוונה. עד יזכהו הש"י / להדפיס דרשות מראשית השנה עד אחרית השנה: וגם צריך להוציא מאתים / על מנה. ובתוך שבטי ישראל הודיע נאמנה. שזאת הדרשה ממוצעת בדרשותיו / ואין ברירה באמונה:

8°. [4] דף. (אותיות רש"י).

הדרשה היא לפרשת "במדבר", (ולא כפי שרשם שטיינשניידר בקטלוג הבודליאני מס' 5806 שהיא למזמור כ"א בתהלים). הדרשה מתחלת בשאלות סגנוניות על פסוק מתהלים כ"א וכעבור 6 שורות: "נ"ל ע"ד זה הפסוק בזאת הסידרא וידבר ה' אל משה וגו' איש על דגלו באותות" וכו'. גם פקפוקו של ש"ש על שנת הדפוס מיותרת, שהרי היא מרומזת בכותרת.

הספר לא נרשם ע"י A. E. Cowley ברשימתו (האם אבד?).

[8] סדר / הזמירות של הגאון מהר"ר / שלמה לוריא זצ"ל... / לשורר על סעודות / שבת שלא יהא שלחנך ריקם מבלי / תהילות העילות תראה נפלאות במראו[ת] / הצובא' רוח הקודש הופיע... / גם הגאון עצמו פירש עם פי' יפה... / תחת ממשלת אדוננו המלך זיגמונ' / השלישי יר"ה... / נדפס / פה ק"ק לובלין שנת וישם... [=שנ"ו] / על ידי קלונמוס בן מהר"ר / מרדכי יפה ז"ל.

4° קטן. 21 דפים. הזמירות באותיות מרובעות מנוקדות והפירוש באותיות רש"י. כנראה דפוס ראשון. נזכר ברשימת שטיינשניידר 6950, ושם נרשמו 18 דף; האם הטופס שלו לא היה שלם, או טעות במגנין?

בסוף: „אדלג כאילים וכצבאות ליתן שבחות נאות על אלהי הצבאות ור לראשו מובאות / שהחזקני ואמצני להתחיל ולסיים זמירות הגאון מהר"ר שלמה לוריא זצ"ל ה"ה".

[9] לשרידים אשר ה' קורא [מודעה מסחרית, של משפחת חפץ-גינטיילי, על דף בודד], ויניציאה, תק"ח.

כל איש אשר תורת ה' בקרבו יודע כי האל אשר בחר בנו מכל העמים רצה להבדילנו מהם... / ובפרט בבגדינו בצוות אל בני ישראל על מצות ציצית החמורה... / ואין גם אחד תהלה לאל כי יסור מן המצוה / הנ"ל... והחרדים את דבר ה' יבקשו טליתות של צמר רחלים להטיל בהם ציצית כי כן הורו / המורים... בעל הלבושים בלבוש התכלת ה' ציצית סי' ט' סי' / ואחריו / ימשוך בעל באר היטב... נשענים באילן גדול הוא רבינו / ישעיה הראשון... ופוק חזי / מאי עמא דבר כמו שכתב בעל מטה משה בשם ס' האגודה...

כל זה הבינו וחקרו בני משפחת חפץ יצ"ו המכונה משפחת גינטיילי אשר לשעבר עלה בידם... / להמציא מחדש בעיר הזאת מלאכות שונות באריגת הצמר והפיקו רצון / מע' שרי השררה הזאת יע"א לתת להם לבדם רשות וכח לעסוק במלאכות ההמה. ולכן בראותם עתה כי הטליתות / של צמר הבאים לעת עתה מארץ המערב לא יספיקו לעמינו כי מעטים הם... / לכן העיר ה' את רוחם... / להמציא כאן בויניציאה מלאכת הטליתות לבנים של / צמר כמנהג הבאים ממערב וגם ארוגים בזהב ובכסף. וייטב הדבר בעיני השרים והשררה יר"ה והרשות נתונה / מהם להם לבדם... / כי מצאו נשים כי בחכמה ובדעת טוות את צמר הרחלים / בדקות האפשרי...

אשר על כל אלה זאת היא המודעה היוצאת מהם אל כל אחיהם בית ישראל... / כי יש אתם ויהיה אתם תמיד בס"ד טליתות של צמר בערך השוה / לכל איש ואיש הקטנים עם הגדולים וכפי השגת יד הקונה... כי כל מגמתם כי כל איש / ימצא בידם כל צרכו לצאת ידי חובתו... כל איש אשר יבוא אליהם / או יכתוב לכמ"ר אשר באורי חפץ יצ"ו או לכינויו אנסילמו די ליאון גינטיילי ראש המשפחה / הנ"ל יר"ה...

בויניציאה היום ב' בשבת כ"ד לחדש אדר סדר ושנת אשר נתן ה' חכמה בלבנו. מעוטר במסגרת עלים ועציצים מלמעלה ועיטור קערה עמוקה מקושטת מלמטה.

[10] בעזה"י משמרת לסייג / אמר בעל הסייג לתורה הנה פתח דברי אשים התנצלותי דברים ערבים יוצע לרבים. לעשות משמרת לסייג / לתורה. לפתוח

שערי אורה... ולשקול בחוט השערה... ובקולופון: בעה"ח [=באתי על החתום]
כ"ה לחודש זיו: לפרט תקנה גדולה [=תר"ג] לפ"ק / ... / הקטן יוסף
בהרב הג' וכולי מה' מנחם מענדיל אב"ד דק"ק יאס יע"א / נדפס ביאס /
ע"י הנגידים / האחד מוהר"ר משה זעליג צימאנד והשני מוהר"ר נטע וואסר מאן.
ו, [2] דף. 4°. (אותיות רש"י).

[11] הריסת משמרת / [כאן קרועות כמה מלים] המשמרת לסייג ולגלות טעות
הדברים... / ה, [1] דף. חסרים דפים ג'—ד'. 4°. [יאס, תר"ג/ד].

שני ספרים אלו, שלא נודעו לביבליוגרפים, מוסיפים לידיעתנו את ראשית מלאכת הדפוס
ביאס, ובעיקר מבהירים את עניינו של הספר "סיג לתורה" שנרשם, עפ"י פרידברג [ע' 754,
מס' 338], בצורה מוטעית בכל הרשימות, ועד האחרונה בהן: י. קארא (שווארץ), הדפוס
העברי ברומניה עד שנת תר"ס (קרית-ספר, מה, תש"ל, עמ' 292). בין הספרים שנדפסו
ביאס בשנת תר"ו נזכר: סיג לתורה, פסק דין בענין מכירת חמץ [מאת] מה"ר יוסף בן
מנחם מנדל... לנדא [יאס], תר"ו (בטעות דפוס שם: תר"ן).

עיון בשני הספרים הקטנים הרשומים פה מעלה, כי הרב יוסף לנדא, מרבניה הנודעים של
יאס, פירסם בשנת תר"ג דף אחד, ובו כ-80 שורות נדפסות, אשר הכיל "תקנה גדולה"
בענין סדר מכירת חמץ. לתקנה זו התנגד אחד מחכמי יאס האחרים (כנראה ר' אהרן משה
טויבש; רמז לכך מה שכתוב ב"הריסת משמרת": "ומי כמוני קרוב להגאון האמיתי הנ"ל
[הרב יעקב אורנשטיין] בהיותי בלבוב, עד שכמעט יום יום פלפלנו יחד ומעולם לא שמעתי
מפיו הקדוש מזה המנהג..."; בסוף הספר מצויה חתימת ידו של הרב טויבש בשמו המלא
ובתארו "אב"ד יאס"). את התנגדותו הביע בחוברת (או שמא בדף בודד ג"כ?) בשם
"הגו סיגים" ובסופה הדפים "בטול מודעה" באותו ענין. גם "סיג לתורה" וגם "הגו
סיגים" לא נשתמרו. בתגובה להגו סיגים" כתב הרב יוסף לנדא את "משמרת לסייג".
בחוברתו הוא דן, פיסקא אחר פיסקא, בהשגות איש ריבו, מבטלן, ומוכיח כי תקנתו מבוססת
על תקדימים של חכמי ישראל אחרים, בהם בעל "ישועות יעקב" הנ"ל, וכי גם הרב שלמה
קלוגר הסכים עמו לדינא. על חוברת זו שב ופירסם בעל מחלוקתו את "הריסת משמרת",
כדי לקיים כל דבריו הראשונים ולבטל תקנתו של הרב יוסף לנדא. כל פרשת הפולמוס
הזה אבדה כליל, ונשתמרו רק החוברות המתוארות למעלה. כפי הנראה ארכה המחלוקת
כמה חדשים ונשאה אופי קשה מאד, כפי שיעידו הביטויים החריפים והאשמות שבפי
היריבים. ב"הריסת משמרת" נזכרים כמה מחשובי יאס בשמם, וכן נזכרים "הגאון הצדיק
מוואליטשיסק בעצמו [ש]שמש בכתר רבנות דפה ובנו הגאון אחריו". המחלוקת מפיצה
אור על תולדות היהודים ביאס באמצע המאה ה-19.

[12] סבוב רבי פתחיה [קראקא?], שנ"ט. ז [צ"ל: ח] דף. 8°. חסר השער.
הקולופון: "תם ונשלם סבוב רבי פתחיה ומדרש יונה... / ... בשנת שנ"ט לפ"ק /
נאם שמחה בן לא"א יצחק ז"ל המכונה שמחה דרוקר מק"ק קראקא".
הדפוס הראשון הוא פראג שנ"ה, ודפוס זה לא נודע כלל. האם ידע המדפיס על המהדורה
הראשונה? ישנם שנויים קלים בין המהדורות.

[13] [סדור תפלה נוסח ספרד, ויניציאה]. לשון הקולופון: "תם ונשלם,
בשם אלהי עולם / שנת שנ"ג לפ"ק ע"י השותפים מטאיו זאניטי קומין פריזיניי".

שמ"ד דף. חסר עד דף ל"ו. דף רכ"ט—ר"ל: לאדינו. בדף רס"ג: „סדר המלקות כמנהג זקני המערב...". בתחתית: קונטרסים בני 8 עמודים, מסומנים באותיות עבריות ומספרים. בסוף: מולדות לשנים שנ"ג—שנ"ו. גדלו: $10 \times 6\frac{1}{2}$ ס"מ. אותיות מרובעות מנוקדות. ההוראות באותיות רש"י. כולל: תפילות חול, שבת, הגדה, ראש השנה, יום כפורים, הושענות, סדר תענית וברכת המזון. בסופו גם תפלת הדרך ותפלת הים.

[14] [סדור תפילות], פראג, תכ"ח. כולל תפילות חול ומועדים, פרשיות, יוצרות וסליחות, תהלים — עם שער מיוחד —, מעמדות, קינות ומנהגי טירנא — עם שער מיוחד. ההערות ביידיש. 4°. הסדור מחזיק 81 קונטרסים בני 4 דפים כל אחד, מסומנים בתחתית העמוד באות עברית ובמספר. יחד: 324 דף. אין פגינציה. למנהגים 11 קונטרסים כאלו, יחד: 44 דף. אותיות מרובעות מנוקדות. בסוף הסידור, לפני תהלים, חתום: „נאם מנחם נקרא מן בן לא"א כמר יצחק שליט ועציר מק"ק פראג הבריאה". ובסוף המנהגים: „על ידי הפועל במלאכת הקודש נאם יצחק בן לא"א כמר אשר שליט א"ס ועציר מק"ק פראג הבריאה: על ידי הפועל במלאכת הקודש נאם משה בן האלוף המרום כמוהר"ר קלמן מק"ק קראקא".

שטיינשניידר בקטלוג הבודליאנה (מס' 2169) הזכיר קטעים מסדור זה, אך הם חסרים ברשימת A Concise catalogue of the Hebrew printed books: A. E. Cowley in the Bodleian library, Oxford, 1929.

[15] [סליחה] אין תורה, של מהר"ר אלעזר אשכנזי ז"ל. דף בודד. נדפס כנראה בפראג, סוף המאה ה"ט או ראשית המאה הי"ז. 2°.

סליחה זו לא נדפסה בשום מקום אחר, וב„אוצר השירה והפיוט" לא נזכרה. רק בהשלמותו לאוצרו הוסיף דוידזון את ראשית הפיוט, עפ"י מה שמצא אצל שטיינשניידר, שלפניו היה כנראה דף זה.

[16] אלו הדברים הנחמדים מפז ואדרכמונים / אשר איון / ותיקן ועשה אונים לתורה פירוש נחמד על קפיטל / תהלים ק"ז וגם כוונת המקוה אשר נמצא באמתחת כתבי קודש... / של הרב המקובל איש אלקי... / מוהר"ר ישראל בעש"ט / זללה"ה אשר הועתק מפה קדוש / הנ"ל על ידי אחד מתלמידיו ונמצא ביד כבוד הרב הגאון / מוהר"ר שמעלקא ז"ל ה"ה / אב"ד דק"ק ניקלשפארג והמדינ' וכדי לזכר / את הרבים ליראי ה' ולחושבי שמו הובא לבית הדפוס. חמ"ד, חש"מ, חש"ד. [קארעץ?]. דפוס ראשון? 8°. 6 דף. (אותיות רש"י). פרק ק"ז עצמו באות מרובעת מנוקדת. כונת המקוה כתובה בהמשך דף השער, ומעברו השני מתחיל פירוש „הודו".

[17] שבועה חמורה על ברדאן, פראג. המאה הי"ז? דף בודד, נדפס משני צדיו. 2°. פראג נזכרת בגוף השבועה בלשון „היר אין פראג".

על ענין הברדאן כתב י. היילפרין במילונו שבסוף „פנקס ועד ד' ארצות", כך: „פרדאן, ברדאן, בטרנסקריפציה פולנית Berdon, Perdon, מס של הקהילות מצריכה ומשא-מתן, בדומה לקארפסקי. האתימולוגיה של המלה טרם נתבררה כל צרכה. מקצת ביבליוגראפיה

המזרח ופיקשיר פיקשיר אה מרומם : הקשיבה אל רנתי כי בלתי מאד
הנלתי מודתי כי אמתו ממני : רעה ישראל האדירה מזג בצאן יוסף יוסב
הנרבים הוסיקה : אלהים ואלהי אבותינו

אדך

תשורה לחביא בי חקסא אול במה יקדם
פני מלה עשוה ונצול גישתו בחייתו טיה
אמרתו בטל תיול רל שפתיו נצרה במקריב תור
וגזול חונם מבצבים פסו מפזרים פעות לאכזבים
ובזוד בושד מעשיהם על דודם מפזרים זמני תדור
גשואי פנים זועקים ומפזרים חשוכים פזיקונים
יקרים מפזרים מפזרים : טיב טכסיס מלכות יוד
שער בחנש יפיקו יתר פקו עת רצון מחילח לבחש
בסולת נתייה דעתם מודלה ומוקש לשבר ולרכר
בעסאין בפי מונגפיל ועקש : מורה מאד עמר
ישראל נתרלדל סגור ומיעונה נבזה ואשים חרל
משמן בשור רות גבור יקח רל עני כניעטוה כלפיו
חטח ברל פריסדה מועטת באין פקולין ומועות
ואיסרים צומן וצימצומן תרחיב כל טוב חסרים
קדוש קטניד מוזן חייחם בידך מסורים מרורים
בזית ולא בירי בשר מיוסרים : רץ אחר פרנסתו
ואין יכול לחניע שגר ביאין איש ותשתומם ביאין
מפניע תתן לעמר ילקוטון מלחניע עוד ומלחפמע
תפתח ירך ישבעון טוב בנחת לחרניע : מאשפות
ירם ירוריו שגנם מלחצון ואל יצטרבו צח מזה
מקריפם בנחצון חוקם וזנם משביע לכל חי רצון
רעה ישראל צוחג יוסה בצאן : אל מרד

של מהדר אלעזר אשכנזי ול תורה הקדושה מלך מלך מלך

על המס הזה בפולין ובאירופה המרכזית : ויינריב, 1938, MGWJ עמ' 263. מעבר לדף — המשך השבועה, וגם שבועת האשה.

[18] ספר / ש ב ט י ה ו ד ה / דאש ספר האט מחבר גווען החכם השלם מוהר"ר / יו ס ף ב ן ו ו י ר ג א ... / מיר האבן מעתיק גווען פון לשון הקודש אויף טייטש לשון כדי עש / זאלין פר שטיין דער פראסטי עולם ונשים השם יתברך זול אונז / שיקין דעם גואל צדק במהרה בימינו אמן : / עפ"י רשיון צענזאר / ב ה ר ו ב ש ו ב / בשנת ת ק ע"ח לפ"ק.

מעבר לשער: „אל עין הקורא" — בעברית. 12°. אין פגינציה אך הקונטרסים, בני 4 דפים כל אחד, מסומנים בתחתית. הטופס חסר מעט בסופו וכעת יש בו [43] דף = "א קונטרסים והאחרון חסר דף. מעבר לשער: עציץ בתוך מסגרת קישוטים, כרגיל בדפוסים הרבשוב. הספר מכיל תרגום יידי בלבד. (אותיות צו"ר).

אברהם יערי (ז"ל)

הדפוס העברי באוסטריה

[אמר העורך: ב"דברים שנאמרו בטכס האזכרה" לא. יערי, ונדפסו ב"קריית-ספר", כרך מ"ב, עמ' 247, אומר ד"ר י. יואל כך: "מאמר מעזבונו [של א. יערי] מתפרסם בחוברת זו. המאמר עוסק בדפוסי מעזיורוב, וכה דברי יערי בתחילתו: "מאמר זה והמאמרים שיבואו אחריו הם המשך למאמרים על תולדות הדפוס העברי בערים שונות שבפולין—רוסיה". אך מאמרים נוספים על נושא זה לא הגיעו לידינו". אולם אין הדבר כך. רשימת הספרים העבריים שנדפסו באוסטריה — שהיא המשך לסדרת מאמריו הגדולה על הדפוס העברי בערי פולין—רוסיה שנדפסה בכרכי קריית-ספר — נשארה בעזבונו הספרותי של אברהם יערי המנוח, כשהיא ערוכה על גבי כרטיסים מסודרים בסדר כרונולוגי. על מציאותה של עבודה חשובה זו בעזבונו יערי העמידני ד"ר י. מהלמן — והוא אף סייע עמי בדברים נוספים בענין זה. — לאחר שפניתי לאחי המנוח, משה יערי ייבל"א, הואילה משפחת המנוח למסור לידי את הרשימה לעיבוד ולהדפסה. טובה מיוחדת אמורה בזה לאשת המנוח, חוה יערי, על טוב לבה.

יערי לא הספיק להכין מבוא לעבודתו ואף לא מפתחות (פרט למפתח הפועלים). עבודה זו נטלתי על עצמי, ועשיתייה עפ"י מה שעולה מתוך רשימתו המפורטת, ומתוך הוספות והשלמות שונות. מאחר והאחריות לתוכן המבוא מוטלת עלי קבעתי לו מאמר מיוחד בפני עצמו, שיידפס בחוברת הבאה. נוסף למבוא השלמתי פרטים בגוף הרשימה, ממה שראו עיני בספריות פרטיות ומספרייתי שלי. כמו כן הוספתי מפתחות בסוף המאמר, ואותן קבעתי, לנוחיות הקורא, בסוף מאמרו של יערי.

יערי רשם את רוב הספרים מתוך גנוי בית הספרים הלאומי בירושלים, והוא רשם פרט זה בסוף כל ערך. למען הקצור מחקתי פרט חוזר זה, ומעתה ידוע כי כל ערך שלא נרשם בסופו מקור אחר, נרשם מתוך גנוי הספרייה הלאומית. כמו-כן מחקתי מגוף הערכים את ההזכרות המפורטות של שמות הפועלים שאותן העתיק יערי מלה במלה. הסתפקתי במפתח פועלים מפורט המפנה את הקורא בנקל אל כל הערכים המתאימים, תוך ציון שנות עבודתם ומקצועם המדויק.

תק"ן (1790)

[1] אהבת יהונתן זה ספר... מהור"ר יהונתן ז"ל [אייבשיץ] ישב על כסא המשפט... בעיר... אה"ו בו פירש על מגילת קינות הנקרא... אלון בכות נדפס פעם ראשון תיכף אחרי פטירת הגאון בק"ק הומבורג ע"י... ר' דוד ב"ר... יוסף ממידבורג ועתה... נדפס ע"י תוספת לקוטים... מגאוני קשישאי ה"ה מס' בינה לעתים ומס' פרשת דרכים ומס' הפלאה... כל אלה אסף... מהור"ר אברהם אבלי מו"צ בק"ק קיאב בהרבני... מ' נפתלי נ"י בהרב... המנוח מו'

מנחם נחום זלה"ה אב"ד ק"ק לאדיוון ושם מ"כ (ומחמת הוצאות הדפוס כעת לא הדפסנוהו רק ס' אלון בכות"). [אוסטרהא]. ותהי התחלתו בחדש אייר בין מלכא למלכא מה תאמר נפשך אעשה לך [=תק"ן]. [1], 20 דף. 4° (ב. וואכשטיין, מנחת שלמה, ח"א, ווינא תרע"ב, מס' 259).

בן-יעקב, עמ' 18, מס' 352 וגם ווינער, עמ' 32 מס' 362a, שלא ראו את הספר, רושמים: תק"ף לערך. אולם מקום הדפוס והשנה יוצאים לא רק מהפרט אלא גם מהביטוי "בין מלכא למלכא", כי בשנת תק"ן נפטר ר' מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא ועל כסאו ישב בנו ר' בצלאל. (הערות וואכשטיין).

תקנ"ג (1793)

[2] ספר שיר השירים וקהלת עם שני פירושים ... מעשה ידי ... הרב מוהר"ר יחיאל הלל נר"ו מק"ק יאברוב ומלפנים היתה תחנותו בק"ק עמדן ... בה"ה ... מוהר"ר דוד זצלה"ה אלט שולר. הפירוש האחד ... מצודת דוד בו ימצא חבורי המלות והענין. הפירוש השני ... מצודת ציון בו ימצא שרשי המלות המסופקות. הובא לבית הדפוס ע"י הרב המחבר נר"ו. בדפוס השייך לד' המשותפים וא' מהם האלוף התורני הנגיד מו' אהרן במו' יונה יצ"ו. באוסטרהא, תחת ממשלת אדונינו ... הראבי מאלחאווסקי, בשנת את צמח דוד לפ"ק [=תקנ"ג]. 61 דף [הסוף חסר]. 8°. (הפנים באותיות מרובעות מנוקדות והפירושים באותיות רש"י). נייר כחלחל. ועיין: ס' היובל למארכס, עמ' 27 בהערה.

תקנ"ד (1794)

[3] אור עולם אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנירות, נר השלישי סוד יכין ובוועז, נר הרביעי הדרך הטוב והישר, נר החמישי כתנות אור אשר תיקון [!]. וחיבר כבוד אמ"ו הגאון ... מאיר זצלה"ה בהרב ... מוהר"ר צבי הירש מרגליות זצלה"ה מיאזלוויץ ... אב"ד ור"מ ור"ג בגליל לבוב ומדינות שפה קהלתינו ק"ק אוסטרהא והגליל ... אשר טרח ויגע ... ללקט ולהעתיק ... בנו ... מו' בצלאל ... אב"ד דפה ק"ק אוסטרהא הבירה יע"א. נדפס באוסטרהא, בזה דרכי מוסר לפ"ק [=תקנ"ד]. 22 דף. 4°. (אותיות רש"י).

עם הסכמות: ר' לוי יצחק ב"ר מאיר אב"ד ברדיטשוב, ללא תאריך; ר' אריה ליב אב"ד אפטא וסאכטשוב, מיום ד' כסליו תקנ"ב, ניתנה בללארשי; ר' חנניא ליפמן מייזלש אב"ד פיעטקוב, מיום ג' טבת תקנ"ב; ר' אשר צבי ב"ר דוד מ"מ דק"ק אוסטרהא, מיום ז' אלול תקנ"ד; ר' משולם זוסי' מהניפאלי, מיום ג' אדר שני תקנ"ד; ר' חיים ב"ר צבי הירש מקראסני, ללא תאריך; ר' ישראל מ"מ דק"ק קאזניץ; הסכמת דייני אוסטרהא ויושבי בקלויז שם (ר' נתן נטע ב"ר שמעלקי אב"ד טארטקוב, ר' ישראל ב"ר נחמן הכהן אב"ד בעזוב, ר' יהודה ליב ב"ר אברהם אבלי מקרעמניץ, ר' מרדכי ב"ר אברהם לעמיל, ר' ישראל יעקב ב"ר משה יהודא), מיום א' דר"ח אלול תקנ"ד; ר' מענדיל אב"ד ראוני ור' ישראל ב"ר יחזקאל אווערבך, מיום כ"ח אלול תקנ"ד. (ההסכמה האחרונה נדפסה בסוף הספר). כל ההסכמות ניתנו לבן המחבר המביא-לדפוס.

[4] ספר זבח שמואל על דיני הלכות שחיטות ובדיקות מהגאון מהרי"ו [ר' יעקב ווייל] זצ"ל והוא תוספת הגהות ... מפוסקים ראשונים ואחרונים ... שקיבץ ולקט ואסף ... הישיש מהור"ר שמואל נר"ו שוחט ומנקר מפורסים בק"ק ליסא

ספר יראה

קריאת שם הספר הכולל בשם ספר יראה • לזכרון שם
הרב המחבר ס' פירוש מאמרי זוהר **אריה** רבי
עילאה גבר • שיהא שפתותיו דובבות בקבר • ה"ה
הרב המקובל האלהי קדוש יאמר לו מנוחתו כבוד
מוהר"ר **אריה לייב** פרדליק צוק"ל • גליצרון
שם המלקט והמביא הספר לרפוס
אשר שמן בשם רבו • והסמן ספר • **שם** יראה
אורחיה **אריה** גבו שלשה ספרים נפתחים
למקום ולבריית נוחים :

ראשונה יסע **סדרש כונן**
גל הקורא יראה ורעד יבא בו וגדולי מעשי יייתבונן
ועליו ספר :

פירושי מאמרי זוהר
מפענח צפונים • למשכילים הכבי לב וגבונים •
ובאחרונה יסע על דגלו

ספר מוסר
וירא"ה קטן הכמות ורב האיכות • המקיים הכתיב בו
ויבה לרב ברכות •
שלשה אלה הם נפלאים • לחכמים השלמים וידאים
נרפם

באוסטריה

הובא לבית הדפוס ע"י הני תרי שותפים ואימהנה"ה
המופלא מהורר אליה • בהרבני מה יצחק
בשנת אורח חיים תיבתת מוסר

בהמנוח מוהר"ר משה זצ"ל... נדפס באוסטריה, בשנת ו'תקנ"ח כ"א
צוית' לפ"ק [=תקנ"ד]. 34, [3] דף. 4°. (אותיות רש"י).
נדפס לראשונה בפרנקפורט-דאדער תקי"ג. מעבר לשער חזרה ונדפסה הסכמה אחת מהדפוס
הראשון: הסכמת ר' יעקב ב"ר יצחק אב"ד פוזנא, מיום כ"ה מנחם אב תפ"ט. בקולופון:
שמות הפועלים.

[4] ספר יראה... לזכרון שם הרב המחבר ס' פירושי מאמרי זוהר אריה
דבי עילאה גבר שיהא שפתותיו דובבות בקבר ה"ה הרב המקובל האלהי קדוש
יאמר לו מנחתו כבוד מוהר"ר אריה לייב פרוליק צוק"ל ולזכרון שם המלקט
והמביא הספר לדפוס אשר שמו כשם רבו... ובו שלשה ספרים נפתחים... מדרש
כונן... פירושי מאמרי זוהר... ובאחרונה... ספר מוסר... נדפס באוסטריה.
הובא לבית הדפוס ע"י הני תרי שותפים וא' מהם ה"ה המופלא מוהר"ר אליה
בהרבני מה' יצחק בשנת א"ר חיים תוכחת מוסר [=תקנ"ד]. ח"א וח"ב=כח דף.
ח"ג (=ספר המוסר) חסר לפני חלקו הראשון, וחלקו הנמצא, "ליום רביעי" ועד
הסוף, מחזיק [7] דף. 12°. (אותיות רש"י ואותיות מרובעות).

מעבר לשער: "הסכמת הרבנים המופלגים בתורה", "יושבי יעבץ הקלויז הפה [!] ק"ק
אוסטריה יצ"י": נתן נטע ב"ר שמואל שמעלקא זצ"ל; יהודא לייב ב"ר אברהם אבלי
מקרעמניץ הכ"מ; יואל ב"ר זאב וואלף נ"י. ההסכמה ניתנה לר' אליהו הנ"ל ולר' רבני
המופלא מוהר"ר נתן יהודא במוהר [!] יהושע סגל — וכאן נתגלה שמו של המדפיס
"השקט" באוסטריה בתקופה זו; ר' במבואי — למשך שלש שנים, בתאריך יום ג' כ"ה
תשרי תקנ"ד.

מהדורה זו לא נודעה מציאותה כלל. ור' להלן מס' 12. (ספריית י. תא-שמע).

[5] פרי עץ חיים לר' חיים ויטאל. אוסטריה תקנ"ד. (פ', בע"ס פ',
778).

[6] ספר / מגיד דבריו / ליעקב והוא לקוטי אמרים אמרי נועם וצוף
דבש מתק שפתיו ישמרו / דעת ותורה יבקשו מפיהו פה קדוש יאמר אמרות /
טהורות טהור גברא בגבורה של תורה אור תורתו של רבו ומאיר נמצא כתוב /
הדר שגדולים נשמעים שמעו דבר המלך מלכא אמר אמרא יאי ויפה בעתו /
מדי חודש בחדשו ומידי שבת בשבתו ה"ה הרב הגדול החריף ובקי בנגלה /
ובנסתר גאון תפארת ישראל האלקי חסידא ופרישא בוצינא קדישא גולה עמוקים /
שמו הטוב נודע למרחקים כבוד מוהר"ר דוב בער זללה"ה שהיה מ"מ / דק"ק
מעזריטש ושאר קהילות תהילות בישראל וגודל / מעלת תהלות בעה"מ ומהות
החיבור הטהור והקדוש הזה יתבאר הכל באר / היטב אי"ה בהקדמות הספר הזה
ומוטל על כל מעיין בספר הזה לקרוא / ההקדמה מתחלה ועד סוף וימצא מרגוע
לנפשו: // וגם נתוספו בו לקוטים חדשים מבעה"מ הנ"ל // נדפס /
באוסטריה / בדפוס המשותפים ה"ה האלוף התורני מ"ו אברהם בהמנוח
מוהר"ר / יצחק אייזיק ז"ל חתן החסיד מוהר"ר שלמה / מליצק והשני... מוהר"ר
אליהו בהמנוח יעקב סגל בעל מדפיסים דפה ודק"ק קארעץ. החלק התחתון של
השער, שודאי כלל פרט השנה, נקרע. [1], 48 דף. 4°. (אותיות רש"י). (בגנני
ד"ר י. מהלמן בירושלים).

מעבר לשער: הסכמת ר' אשר צבי ב"ר דוד מ"מ דק"ק אוסטריה, ללא תאריך, והיא

ניתנה לשני המדפיסים הנ"ל "להדפיס אותו פעם שלישית", ואיסור על אחרים לחזור ולהדפיס "משך ששה שנים".

הספר נדפס בפעם הראשונה בקארעץ תקמ"א, ושנית עם הוספות, שם תקמ"ד. ואני משער שדפוס זה נדפס לפני שנת תקנ"ו, שבו מתואר המסכים כמ"מ [מגיד מישרים] בלבד, כמו בספר "אור עולם", שנדפס שם בשנת תקנ"ד, ואילו בשנת תקנ"ו כבר היה המסכים מכונה בתואר "מ"מ ומ"צ" (בס' "משנת חכמים" שנדפס שם בשנה ההיא), ובשנת תקנ"ח הוא כבר מכונה "אב"ד ומ"צ" (בס' "חק יעקב" שנדפס שם בשנה ההיא). בקולופון: שמות הפועלים.

הספר חזר ונדפס גם בלוב בשנת תקנ"ב, וגם המביאים לדפוס שם כותבים בשער "ועתה פעם שלישית". ואפשר שנדפס בלוב ובאוסטריה באותה שנה, והמדפיסים בלוב והמדפיסים באוסטריה לא ידעו אלו על מעשיהם של אלו.

6א [ש ב ח י ה א ר י כ ת ב י ש ב ח י ק ר וגדולת האר"י ששלחו מתם על האר"י זצ"ל אשר היה באוצרות מוהר"ר יש"ר ורבים נכספים לחזות בנועם דבריהם כי איש אמונים כתבם, ויען כי לא נמצא הספר הנחמד הזה רק אחד בעיר ושנים במשפחה אמרתי כדי לזכות הרבים להדפיסו מחדש באותיות נאות ונייר לבן ובכרך קטן כאשר עיניכם תחזו מישרים נדפס באוסטריה בשנת תקנ"ד לפ"ק. [לג] דף. 16°. (טופס יחיד בגני ד"ר י. מהלמן).

ר' "ארשת", ג', עמ' 152, תשכ"א; וזה הדפוס הראשון העצמאי של ספר זה.

6ב [ספר תקוני הזהר... מוגה ומדוקדק... כתיקוני זהר דפוס קושטאנדינא כפי ההגהה אשר הגי' הרב המקובל האלד"י כמהור"ר יעקב ווילנא ירושלמי... ותהי ראשית מלאכתו בעשתי עשר חדש לסדר אז ישיר משה [=תקנ"ה] לפ"ק. נדפס פה ק"ק קארעץ במצות ובהוצאות הני תרי המדפיסים... מהור"ר אברהם בהמנוח מהור"ר יצחק אייזיק זצ"ל והשני מהור"ר אלי' בהמנוח מהור"ר יעקב ז"ל מק"ק קארעץ יצ"ו. תחת ממשלת אדוננו... הדוכס יוסף טשארטריסקי... קמו דף. 8°. (אותיות רש"י).

בקולופון שמות שלשה פועלים. שני הראשונים "מקארעץ ולע"ע באוסטריה" והשלישי "מאוסטריה". בשנה זו הדפיסו שני המו"לים הנ"ל באוסטריה ובקארעץ כאחת — ועיקר מלאכתם עתיד היה שיעשה בקארעץ — וע"כ רשמו את המקום המפורסם למקום דפוס משוכה על שער ספרם זה שנדפס באוסטריה, כפי שעולה בבירור מקולופון הפועלים. והשו' להלן מס' 25. וראה במבואי (ספריית י. תא-שמע).

תקנ"ו (1796)

7 [ספר שאלות ותשובות איתן האזרחי חלק ראשון מחיבור הגדול אשר חיבר... מוהר"ר אברהם הכהן ראפפורט זצלה"ה מלבוב בהגאון... מוהר"ר ישראל יחיאל הכהן זלה"ה שהיה אב"ד ור"מ דק"ק קראקא והגליל... והובא לבית הדפוס על ידי נכדו... מוהר"ר אברהם נ"י אב"ד דק"ק באהסלוב יצ"ו, ונעשה סניף לאר"י דבי עילאי והוסיף משלו... בחידושי תורה בגפ"ת ונקרא בשם קונטרס ירח האיתנים... נדפס באוסטריה, תחת ממשלת אדוננו... טאדעשא ציאטצקי... בדפוס של שני המשותפים, האחד... מוהר"ר אברהם בהמנוח מוהר"ר יצחק אייזיק חתן החסיד מוהר"ר שלמה מלויצק, והשני... מוהר"ר אליהו בהמנוח יעקב סג"ל, בעלי מדפיסים דפה ודק"ק קארעץ, שנת משכיל לאיתן האזרחי לפ"ק [=תקנ"ו]. [2], 106 דף. [סימני הדפים משובשים]. 2°. (אותיות רש"י).

מעבר לשער הסכמות: ר' לוי יצחק ב"ר מאיר אב"ד ברדיטשוב, מיום י"ג מנחם אב תקנ"ו; ר' אשר צבי ב"ר דוד מ"מ ומ"צ דאוסטרהא, מיום י' אלול תקנ"ו; ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא ובית דינו (ר' נתן נטע ב"ר שמואל שמעלקי אב"ד טארטקוב, ר' יהודה ב"ר צבי הירש, ר' ישראל יעקב ב"ר משה יהודה הלוי), מיום י' אלול [תקנ"ו].

ה"דף שלאחר השער וההסכמות" כולל הקדמת המביא לדפוס, ובה פרטים היסטוריים על המחבר ועל עצמו ובני משפחתו. בקולופון: שמות הפועלים. בעמוד האחרון: סדר היחס.

[8] ספר משנת חכמים על שיתא סדרי משנה שחיבר הרב... המנוח מה' משולם פייבוש הלוי איש הורוויץ מק"ק קרעמניץ... נדפס באוסטרהא בשנת ה'ר"ץ למשנה לפ"ק [=תקנ"ו]. [3]. [1]. [15]; [1]. [22]; [1]. [20]; [24]; [46] דף. 4°. (אותיות רש"י). עם שערים מיוחדים לסדרי מועד, נשים ונויקין. בשערי מועד ונשים נאמר: "בדפוס... אהרן בהתורני... יונה מדפיס דפה. נדפס באוסטרהא, בשנת ש"נ חכמים בלשון המשנה לפ"ק" [=תקנ"ו]. עם הסכמות: ר' יחזקאל סג"ל לנדא אב"ד פראג מיום כ"א אדר תקמ"ה; ר' יצחק הלוי איש הורוויץ אב"ד בראד, מיום כ"א שבט תקכ"ה; ר' פינחס הלוי אב"ד פרנקפורט דמיין, מחודש אייר תקכ"ח; ר' שאול אב"ד אמשטרדם, מיום כ"ב אדר ראשון תקל"ט; ר' רפאל כהן אב"ד אה"י, מיום ד' מרחשוון תקמ"ה; ר' דוד אב"ד ברלין, מיום כ' מרחשוון תקכ"ט; ר' אשר צבי ב"ר דוד מ"מ דאוסטרהא, מיום כ"ב אלול תקנ"ו; ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא ובית דינו (ר' נתן ב"ר שמעלקי אב"ד טארטקוב, ר' יואל ב"ר נחמן כ"ץ אב"ד ביחוב, ר' יהודה ב"ר אברהם אבלי מקרעמניץ, ר' ישראל ב"ר משה יהודא סג"ל גין ונכד של הגאון ט"ז), מיום ראשון לסליחות תקנ"ו; הסכמת ר' אריה ליב אב"ד הנובר, מיום ד' תשרי תקכ"ט; הסכמת ר' יוסף שטיין הרט אב"ד פיורדא, מיום י"ד סיון תקכ"ט.

עם הקדמת המדפיס ושיר מאת בן המחבר ר' מנחם מניס, המביא את הספר לדפוס. תחילתו: מי יוכל גודל שבחו, סימן: מניס.

בראש סדר נשים: הסכמת ר' אלעזר אב"ד קעלין מחבר ס' "אור חדש", מיום כ"ז אדר תקמ"ה; הסכמת ר' דוד צבי אויערבאך ב"ר אריה ליב אב"ד קרעמניץ, מיום כ"ז ניסן תקנ"א. בקולופון לסדר נשים, קדשים וטהרות: שמות הפועלים.

תקנ"ח (1798)

[9] וזאת תורת חקת הפסח, ספר חק יעקב... בהל' פסח... אשר פעל ועשה... מוהר"ר יעקב בן... מוהר"ר יוסף רישר נר"ו... וכבר יצא טבעו בעולם... נדפס באוסטרהא, בדפוס... אהרן בהתורני... יונה מק"ק אוסטרהא... (תקנ"ח). 75 דף. 4°. (פנים השו"ע באותיות מרובעות והפירוש באותיות רש"י).

בטופס שלפני מטושטש פרט השנה, ולפיכך לא העתקתיו.

מעבר לשער: הסכמת ר' אשר צבי ב"ר דוד אב"ד ור"מ ומ"צ ומ"מ דק"ק אוסטרהא, מיום ח' שבט תקנ"ח, ניתנה למדפיס. בשער ציור מונוגרם. נדפס לראשונה בדעסוי, תנ"ו. מהדורה זו לא נרשמה ע"י פ' בבע"ס, ח', 1103.

[10] ספר תיקוני הזהר... מוגה ומדוקדק אות באות כתיקוני זהר דפוס קושטאנדינא כפי ההגה אשר הגיה הרב המקובל האלד"י כמהור"ר יעקב ווילנא ירושלמי... כאשר מצא בכתבי האר"י לוריא זלה"ה... גם הוספנו בו... מראה

מקומות לספר כסא מלך... נדפס באוסטריה, בדפוס המשובח אשר הוקם לתפארת ע"י... מו"ה שמואל במוהר"ר ישכר בער סג"ל, בשנת ג'ל ע"ג ואביטל נפלאות מתורתך לפ"ק [=תקנ"ח]. 146, 6, [3] דף. 4°. (אותיות רש"י).

מעבר לשער הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטריה, מיום ז' בטבת תקנ"ח; דייני אוסטריה (ר' נתן נטע בר"ש שמעלקי, ר' יהודה ב"ר צבי הירש, ר' יואל הכהן אב"ד ביחוב, ר' יהודה ליב בר"א אבלי מקרעמניץ, ר' ישראל יעקב ב"ר משה יהודא נכד ט"ז), מיום ט"ב טבת תקנ"ח. ההסכמות ניתנו למדפיס. בקולופון: שמות הפועלים.

תקנ"ט (1799)

[11] משניות... עם פירוש... רבינו עובדי' מברטנורא ותוספות יום טוב ותוספות חדשים מהחסיד... מוהר"ר שמשון זצלה"ה מאלטונא... ואלה מוסף על הראשונים מסיני ועוקר הרים... יש ע"י ברלין נר"ו המראה מקום המשנה בש"ס ויקרא לו שם ראשון לציון...

סדר מועד. גדרוקט אין אסטראג... מיט בעויליגונג איינר העכשט פערארדענטן קייזערליכן צענזור אין ריגע בשנת תקנ"ט לפ"ק ע"י המדפיס... שמואל במוהר"ר ישכר בער סג"ל מדפיס באוסטריה. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... פאויל פערטאוויץ. [1], 172 דף. 4°. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י).

סדר קדשים... [כנ"ל] בשנת תקס"א לפ"ק. 173 דף. לא ראיתי אלא שני סדרים אלה. לשני הסדרים קולופון עם שמות הפועלים. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות", ולא בבע"ס מ', סימן 3973.

תק"ס (1800)

[12] ספר יראה... הכולל... מדרש כונן... ועליו ספר פירושי מאמרי זוהר... [לפי סדר הפרשיות לר' אריה ליב פרוליק ז"ל] באוסטריה, הובא לבית הדפוס ע"י ר' אליהו ב"ר יצחק ושותפו, תק"ס. 40 דף. 12°. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י) (ש. ווינער, מס' 5019).

מדף ל' ואילך ספר המוסר ולו שער מיוחד: ספר המוסר על תוכחות ומוסרים... נמצא אתי בכתובת יד ושם המחבר נעלם... ונתחלק לשבעת ימי המעשה... ניכר שיצא מפי אחד קדוש מגדולי הדור מופלא בתורה בחכמה וביראה... כפי אשר נדפס באמשטרדם ובפרנקפורט דאדר באותיות יפה [1] ודיו שחור ונייר לבן ובתכלית היופי. נדפס באוסטריה. (ספר המוסר בלבד ראיתי). "ספר המוסר" נדפס תחילה בשם "דברי דוד" ומיוחס לר' דוד מלידא, בלובלין תל"א או תל"ד ושנית באופיבאך תפ"ד בתוך "ספר יראה" כנ"ל ושלישית [במעזירוב] בשנת תקנ"ב או תקנ"ג. — ולדברי בריל, יאהרביכער, ח"ב, עמ' 171, נתחבר ע"י ר' ברוך ב"ר דוד מפארביץ. ועיין: ג. שלום ב"קריית ספר", כרך כ"ב, תש"ה—תש"ו, עמ' 308—310. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות".

תקס"א (1801)

[13] חמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס... חלק חמישי. ספר דברים. אוסטריה, בדפוס שמואל בן ישכר בער סג"ל, תקס"א, 8°. (לא ראיתי, ורשמתי עפ"י קטלוג בה"ס הלאומי). לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות".

[14] ספר תורת כהנים שלחן ערוך חשן משפט עם הביאורים... מאירת עינים ושפתי כהן... [מאת] מוהר"ר ישוע ולק זצ"ל בעל ספר מאירת עינים... מוהר"ר שבתאי כהן זצ"ל בעל שפתי כהן... ונלוה להם... מוהר"ר דוד הלוי... [בעל] טורי זהב... כמו שנדפס בהמבורג דף על דף ממש וכמתכונתו. גדרוקט אין אשטראג... מיט בעויליגונג איינר העכשט פערארדענטן קייזערליכן צענזור אין ריגע בשנת תקסמ"א ר"ח טבת ע"י המדפיס הרבני מ' שמואל בהמנוח ישכר בער הלוי באוסטרהא, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... פאווייל פעטרוויטש... [5], 8, 340; [1], 341—608, 9—16 דף. 2°. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י).

נדפס בשני חלקים, עם שער מיוחד לכל חלק. בשער ח"א ציור עציץ ובו עץ פרי. בשער ח"ב ציור מצבה ובראשה צפור.

בראש ח"א נדפסו הסכמות: בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא, מיום ר"ח אייר תק"ס; ר' לוי יצחק במהר"ם אב"ד ברדיטשוב, מיום י"ב חשוון תק"ס; ר' אשר צבי ב"ר דוד ראב"ד אוסטרהא, מיום כ"ב אייר תק"ס; ר' מנחם מענדיל אב"ד ראוונע, מיום ב' אייר תקס"א; רבני בית הדין דק"ק דובנא רבתי (ר' מרדכי ב"ר משה מ"צ, ר' משה ב"ר אליעזר היילפרין, ר' דוד אב"ד טורהאוויץ, ר' מרדכי ב"ר פנחס), ללא תאריך. ההסכמות ניתנו לר' שמואל ב"ר ישכר בער מדפיס דאוסטרהא ולר' יוסף הכהן מדפיס דפולנאה, ונאמר בהן שהספר יודפס באוסטרהא.

בראש ח"ב נדפסו הסכמות: ר' אברהם דוב אויערבך אב"ד חמעלינק ופולנאה, מיום ג' שבט תקס"א; הסכמת דייני אוסטרהא (ר' נתן נטע ב"ר שמואל שמעלקא אב"ד טרטקאב, ר' מרדכי ראב"ד אלעקסניץ, ר' יהודה ב"ר צבי הירש, ר' יהודה ליב ב"ר אברהם אבלי מקרעמניץ, ר' ישראל יעקב ב"ר משה יהודא סג"ל נין ונכד של הגאון ט"ו), מיום ר"ח שבט תקס"א. ההסכמות אלו ניתנו לשני המדפיסים הנ"ל. קולופון בסוף דף תר"ח ובו שמות הפועלים.

הקולופון בסוף ח"ב: ע"י הפועל העוסק במכבש הדפוס יוסף במהור"ר דוב בער זצ"ל מק"ק זוועהל ולע"ע קבע דירתו בק"ק פולנאי ע"ח; הפועל העוסק במכבש הדפוס שמעון בכהר"ר יחיאל יוחל זצ"ל מק"ק זעלחייב ולע"ע קבע דירתו בק"ק פולנאי ע"ח; המסדר אותיות... נתן בן מהור"ר זאב וואלף יצ"ו מק"ק פולנאי ע"ח; המסדר אותיות... הבחור בנימין בן מוהר"ר דוד אריה סג"ל מק"ק פולנאי ע"ח.

מתוך קולופון אחרון זה נראה, כי 16 הדפים, הכוללים סימני הספר נדפסו בפולנאה, מקומו של המדפיס השני יוסף הכהן, ולא באוסטרהא, מקומו של הראשון, שמואל בן ישכר בער סג"ל. נייר כחלחל.

משניות, סדר קדשים. ר' לעיל, מס' 11.

תקס"ב (1802)

[15] ספר אשלי רברבי [שלחן ערוך יו"ד עם פירושים]... הטורי זהב אשר חיבר... כמוהר"ר דוד בן מוהר"ר שמואל סג"ל זצ"ל והשפתי כהן שחבר... מוהר"ר שבתאי בן... מוהר"ר מאיר כ"ץ... זר זהב סביב... חיבור נחמד מהגאון ר"מ רבקש ז"ל ונקראת באר הגולה... ואלה מוסיף... ספר פרי מגדים אחר כל הלכתא... גדרוקט אין אוסטראג... מיט בעויליגונג איינר העכשט פערארדענטן קייזערליכן צענזור אין ריגע בשנת תקס"ב ר"ח אדר ע"י המדפיס... שמואל בהמנוח מהור"ר ישכר בער הלוי סג"ל באוסטרהא, תחת ממשלת הקיסר... אלכסנדר פאוולאוויטש... כך ראשון (—שני). [2], 352, [1] דף. 2°. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י).

עם הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא מיום ט"ב אדר תקס"ד ונפלה טעות בפרט וצ"ל: תקס"ב; הסכמת ר' אשר צבי ב"ר דוד ראב"ד אוסטרהא, מיום

י' אדר ראשון תקס"ב; הסכמת ר' אברהם דוב אויערבך אב"ד חמלניק ופולנאה, ללא תאריך; הסכמת דייני אוסטרהא (ר' נתן נטע ב"ר שמואל שמעלקא אב"ד טרטקאב, ר' מרדכי אב"ד אלעקסניץ, ר' יהודה ב"ר צבי הירש, ר' יהודה לייב ב"ר אברהם אבלי מקרעמניץ, ר' ישראל יעקב ב"ר משה יהודא סג"ל נין ונכד של הגאון ט"ז), מיום ר"ח אדר תקס"ב. כל ההסכמות ניתנו למדפיס ר' שמואל ב"ר ישכר בער סג"ל. הקולופון בסוף ח"ב ובו שמות הפועלים. בשערים: ציור מצבה ובראשה צפור. נייר כחלחל. לא נרשם ע"פ ב"תולדות" ולא בבע"ס, אות ש', 1473.

[16] ... עין יעקב חלק ראשון [ברכות—ביצה] עם חדושי קהלת שלמה ספר מאסף לכל אגדות ומדרשים המפורשים בכל ששה סדרים... פעולות... רבי יעקב בר שלמה ו' חביב... ועוד נתוסף עליו כל אגדות הירושלמי כאשר נדפסו בספר יפה מראה... ואחריו... חדושי אגדות... אשר איזן חיקר ותיקן... כמוהר"ר שמואל זלה"ה ר"מ ואב"ד דק"ק אוסטרהא... והוסיף... במילי דאגדתא... כמוהר"ר יאשיהו פינטו... כל אלה חוברו... על ידי... כמוהר"ר יצחק מאיר פרענקיל... ועתה נדפס מחדש בתוספות מרובה... הספר בית יהודא מהרב... יהודא ממדינא... ואלה מוסיף... הרי"ף על חלק שני וחדושי קהלת שלמה אשר חיבר... מוהר"ר זלמן דיין דק"ק גלוגא... בן... איכל דיין מפונא זצ"ל... נדפס באוסטרהא, תחת משלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... בשנת תקס"ב לפ"ק. [10], 195, 2—130 דף; חלק שני [ראש השנה—קדושין]: כנ"ל. בשנת תקס"ג לפ"ק. [1], 183, 183 דף; חלק שלישי [ניזקין—קדשים]: כנ"ל, בשנת תקס"ד לפ"ק. [1], 367 דף. 4°. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י).

בראש ח"א הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות, מיום י"ג כסליו תקס"ב. ניתנה לר' אהרן בן יונה מדפיס דאוסטרהא; דייני אוסטרהא (ר' יהודה ב"ר צבי הירש, ר' יהודה לייב ב"ר אברהם אבלי מקרעמניץ, ר' ישראל יעקב ב"ר משה יהודא, נין ונכד של הב"ח וט"ז), ללא תאריך; ר' לוי יצחק במהר"ם, מיום ט"ו תמוז תקס"א, ניתנה לר' שמואל ב"ר ישכר בער ור' אהרן ב"ר יונה מדפיסים דאוסטרהא; ר' אשר צבי ב"ר דוד מ"מ דאוסטרהא, ללא תאריך, ניתנה לשני המדפיסים הג"ל, ר' צבי אריה מק"ק אליק, מיום ג' כסליו תקס"ב, ניתנה לשני המדפיסים הג"ל. בסוף ההסכמות הודעה, שאחרי מתן ההסכמות לר' אהרן ב"ר יונה נעשה ר' שמואל ב"ר ישכר בער סג"ל שותף לו, והזכויות שייכות לשניהם. בקולופון שבסוף ח"א ובסוף סדר מועד שמות הפועלים. נייר כחלחל. פ' בבע"ס ע', 491, כותב בטעות: תקס"ב-ג'; באמת נדפס חלק ג' בשנת תקס"ד.

[17] ספר שני לוחות הברית... [מאת] מהר"ר ישעיה במהר"ר אברהם הלוי זצ"ל ממשפחת הרויץ... הובא לבית הדפוס על ידי... מו' ישכר בערש במהר"ר חיים צבי נר"ו מסלאוויטא. [חלק א']. באוסטרהא בשנת תקס"ב לפ"ק, תחת משלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש. [3], 2—240 דף. חלק ב'. כנ"ל. [1], 241—385, 37 דף. 2°. (אותיות מרובעות).

עם הסכמות: ר' לוי יצחק ב"ר מאיר אב"ד ברדיטשוב, מיום ח"י אייר תקס"ב; ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא מיום ח"י טבת תקס"ב; דייני אוסטרהא (ר' נתן נטע ב"ר שמואל שמעלקא אב"ד טרטקאב, ר' מרדכי ראב"ד אלעקסניץ, ר' יהודה ב"ר צבי הירש, ר' יהודא לייב ב"ר אברהם אבלי מקרעמניץ, ר' ישראל יעקב ב"ר משה יהודא סג"ל נין ונכד של הגאון ט"ז), מיום ר"ח טבת תקס"ב; ר' מנחם מענדל אב"ד ראוונע, מיום י"ג ניסן תקס"ב; ר' אשר צבי ב"ר דוד ראב"ד אוסטרהא. כל ההסכמות ניתנו לר' שמואל ב"ר ישכר בער סג"ל מדפיס דאוסטרהא.

אחרי ההסכמות, "התנצלות המדפיס" שמואל ב"ר ישכר בער: "כמה וכמה ספרי קודש יקרים... יצאו ממכבש הדפוס המשובח שלי... מקדם בק"ק קארעץ וכעת פה ק"ק אוסטרהא יצ"ו וכבר נודע בשערים... מעלת יופי והידור הספרים שיצאו מדפוס הנ"ל...". ובחתימתו הוא מרמז שהוא ממשפחות הורוויץ ומרגליות. בשער ח"א וח"ב: דגל המדפיס: טס תלוי על מסגרת מקושטת ובבסיס כתוב: שמואל מדפיס. בקולופון שבסוף ח"א ובסוף ח"ב באים שמות הפועלים. נייר כחלחל.

תקס"ד (1804)

[18] סדר הגדה של פסח עם כל הדינים של בדיקת חמץ... מבוארים הכל בלשון אשכנז: לשון מדוברת הנהוג מסודרים... אוסטר"הא, דפוס השותפים אברהם קלאהרפיין ודוד בן יצחק מרדכי, שנת והגדת לבנך ביום ההוא לאמר [=תקס"ד]. [36] דף. 12°. (=יערי 317). (בגנזי בהמ"ד לרבנים בניי). מדף כ"א (המסומן בטעות: י"ז) ואילך, לא סומנו רוב הדפים. הדינים והסימנים באותיות צו"ר. הציורים נדפסו על נייר שונה ונדבקו בין דפי ההגדה. לפי פ' נוסד דפוס זה בשנת תקפ"ג, וכנראה צ"ל כאן: תקפ"ד, ואולי גם כ' גדולה.

[19] ספר חדושי הלכות מהגאון הגדול המפורסם מהר"ר העשיל זלה"ה [ר' אברהם יהושע העשיל ב"ר יעקב]... אשר היה אב"ד ור"מ בק"ק לובלין ובריסק דליטא וקראקא וגלילותיהם. גם מגדול שבאחרונים... מהור"ר אברהם ברודא זלה"ה. באוסטר"הא, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולוויטש... בדפוס... אהרן בהמנוח... יונה זלה"ה, לסדר ולפרט תחבולות יקנה להסר מכשולים בה [=תקס"ד]. 35; 2—35 דף. 12°. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י).

חדושי ר' אברהם ברודא נדפסו לפני חדושי ר' העשיל. — בראש החלק השני נדפסה "הקדמת המחבר", כלומר, המלקט, ר' אהרן ב"ר אברהם, ובה הוא מודיע שקרא לספר "תולדות אהרן" על שם בנו שנפטר על פניו. מעבר לשער הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא, מיום טו"ב טבת תקס"ד. ניתנה למביא-לדפוס ר' הלל ב"ר הלל מאוסטר"הא; ר' מרדכי ראב"ד אלעקסניץ וספרא ודיינא דאוסטר"הא, ללא תאריך; דייני אוסטרהא (ר' יהודה ליב ב"ר אברהם אבלי מקרעמניץ, ר' ישראל יעקב ב"ר משה יהודה סג"ל, נין ונכד של הגאון הבי"ח והט"ז), ללא תאריך, ניתנה לר' הלל ב"ר הלל המביא לדפוס. פ' ב"תולדות" רושם גם "חדושי הלכות מהרש"א". אוסטרהא, תקס"ד. ואינו קיים כלל. בשער, וגם בסוף דף ו' (של החלק הראשון): ציור כד ובו פרחים.

[20] ספר כד הקמח שחיבר הרב רבינו בחיי הדיין [בן אשר]... דרשות במספרם ששים... וזאת לדעת שהספר הנכבד הלזה בוויניציאה שנת ש"ו, ולזכר את הרבי' נדפס כעת מחדש בדפ' של... שמואל במו' ישכר בער סג"ל פה ק"ק אוסטר"הא, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר פאולוויטש... בשנת כד הקמח לא תכלה לפ"ק [=תקס"ד]. 124, [1] דף. אותיות רש"י). עם הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא, ניתנה לר' מרדכי ב"ר צבי הירש ולר' נתן נטע ב"ר ישכר בער מאוסטר"הא, המביאים לדפוס, ביום כ"ז תשרי תקס"ה; ר' יהודה ליב ב"ר שלום אב"ד וואלטישק, מיום כ"ב תמוז תקס"ד; ר' מנחם מענדל אב"ד ראוני, מיום ח' מנחם תקס"ד; הודעה שיש הסכמה מר' לוי יצחק אב"ד ברדיטשוב, אבל לא הספיקה להגיע עד התחלת הדפוס; הסכמת דייני אוסטרהא (ר' נתן נטע ב"ר שמעלקא אב"ד טארטקוב; ר' מרדכי ראב"ד אלעקסניץ; ר' יהודה ליב ב"ר אברהם אבלי מקרעמניץ; ר' יהודה ב"ר צבי הירש; ר' פסח ב"ר אריה ליב), מיום ר"ח אלול תקס"ד.

הקולופון: "ותשלם המלאכה טו"ב חשוון שנת תקס"ד לפ"ק" ואח"כ שמות הפועלים. נייר כחלחל. בין ויניציאה לאוסטריה נדפס בלובלין בשנת שני"ו—שנ"ז.

21] שלחן ערוך מטור יורה דעה חברו... מהור"ר יוסף קארו זצ"ל עם חדושי דינים שהשמיט... והמציאם... משה איסרלש זצ"ל. ועם באר הגולה ועם באר היטב מהגאון... זכריה מענדל זצ"ל בן... מו"ה אריה ליב ז"ל אב"ד דק"ק קראקא... עם לקט... מתוך ספר אבן העזר... ואלה מוסיף... ילקוט חדש משו"ת ופוסקים... שקבצם... מהור"ר אברהם אופנהיים נר"ו... ואת שמו קרא אשל אברהם... באוסטריה, תחת משלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר פאולוויטש... בשנת תקס"ד לפ"ק. [2], 439 דף. 8°. [הדף האחרון מסומן בטעות: תלא]. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י). מעבר לשער הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטריה, מיום ב' בניסן תקס"ד. ההסכמה ניתנה לר' שמואל מדפיס דפה ולר' יחזקאל מדפיס דק"ק מינקאוויץ מדפיסים ש"ע יורה דעה עם באר היטב שחיבר דודי זקני". בקולופון שמות פועלים. נייר כחלחל.

תקס"ה (1805)

22] ספר מדרש רבות על ספר בראשית (—שמות ויקרא) עם כל המפרשים... מתנות כהונה... ידי משה... וקצור יפה תואר כאשר היה בדפוס פרנקפורט דאדרא ומשנת דרבי אליעזר ופירוש זרע אברהם. גדרוקט אין אסטראג... מיט בעוילגונג איינר העכשט פעראדענטן קייזערליכן צענזור אין ריגע בשנת תקס"ה לפ"ק ע"י המדפיס... שמואל בן... ישכר בער סג"ל מדפיס דפה ק"ק אוסטריה. נדפס באוסטריה, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר פאולוויטש [1]... בשנת לך אני הושיעני כי פקודיך דרשתי לפ"ק [=תקס"ה]. [2], 121; 2—48; 2—38 דף; מדרש רבות על ספר במדבר (—דברים וחמש מגילות). כנ"ל. [1], 224 דף. 2° (הפנים באותיות מרובעות והפירושים באותיות רש"י). מעבר לשערי ח"א וח"ב נדפסו הסכמות אלו: ר' לוי יצחק במהר"ם אב"ד ברדיטשוב, מיום ג' אלול תקנ"ז; ר' זאב וואלף ב"ר נפתלי הירץ אב"ד דובנא, מיום ט"ז שבט תקנ"ט; ר' דוד ב"ר ישראל אב"ד באר, "הנקרא כפי כל ר' דוד לעיקס", מיום ט"ו אלול תקנ"ט; הסכמת ר' נתן ב"ר יצחק הלוי איש הורוויץ אב"ד שדה לבן, מיום ח' אדר ראשון תקנ"ט; הסכמת ר' יעקב צבי ב"ר יהודה ליב אב"ד מינקאוויץ, מיום ט"ו אלול תקנ"ט. — כל ההסכמות ניתנו לר' יצחק אייזיק ב"ר צבי הירש מברדיטשוב, שהיה בדעתו להדפיס את המדרש במינקאוויץ. בצד ההסכמות נדפסה הודעה שהנ"ל מכר את כל זכויותיו לר' שמואל ב"ר ישכר בער סג"ל המדפיס דאוסטריה ולר' בערוש ב"ר צבי הירש הלוי מק"ק סלאוויטא. בראש ח"א נדפסו דברי המגיה, ר' משה צבי הירש ב"ר אברהם משנת דרשני [=תקס"ד]. בסוף בראשית, שמות וחמש מגילות קולופונים עם שמות פועלים. בשערי שני החלקים ציור מצבה ובראשה צפור. נייר כחלחל.

23] משניות חלק שני נזיקין קדשים טהרות עם פירוש קב ונקי... ולהקל על הקורא הדפסנוהו בכרך קטן בכמותו להיותו אתו בבואו ובצאתו... באוסטריה, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר פאולוויטש... על ידי המדפיס... שמואל במוהר"ר ישכר בער הלוי, בשנת תקס"ה לפ"ק. [1], 103 [ארבעה העמודים האחרונים מסומנים בטעות: פ'—פ"ד]; 100, [3]; 135 דף. 16°.

(הפנים באותיות מרובעות והפירוש באותיות רש"י). (בגנזי ד"ר י. מהלמן בירושלים). חלק א' לא ראיתי.
נייר כחלחל.
לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס, מ', 3980.

24] שלחן ערוך מטור חשן המשפט חברו... מוהר"ר יוסף קארו עם חדושי דינים שהשמיט... והמציאם... מוהר"ר משה איסרלש זצ"ל. ועם באר הגולה ועם באר היטב... ממהור"ר זכריה מענדל זצ"ל שהיה אב"ד ור"מ דק"ק בעלז והמדינה בן... מהור"ר אריה לייב זללה"ה שהיה אב"ד ור"מ דק"ק קראקא והגליל... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסאנדר פאוולויטש... באוסטריה... מיט בעוילגאנג איינער העכשט פערעדענטן קייזערליכן צענזור אין ריגע, בשנת תקס"ה לפ"ק. [2], 404, [4] דף. 8°. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י).

עם הסכמות: ר' לוי יצחק במהר"מ אב"ד ברדיטשוב, מיום כ' חשוון תקס"ה; ר' בצלאל ב"ר מאיר אב"ד אוסטריה מיום טו"ב חשון תקס"ג; דייני אוסטריה (ר' נתן נטע ב"ר שמואל שמעלקא אב"ד טארטקב, ר' מרדכי ראב"ד אלעקסניץ, ר' יהודה ב"ר צבי הירש), מיום א"ך חשון תקס"ה; הסכמת ר' מנחם מענדל אב"ד ראוני מיום ח' חשוון תקס"ה; הסכמת ר' דוד ב"ר משה אב"ד באר הנקרא ר' דוד ליעקש, מיום ר"ח חשון תקס"ה. — קצת הסכמות ניתנו לשני המדפיסים, ר' שמואל ב"ר ישכר בער מדפיס דאוסטריה ור' יחזקאל ב"ר שבח מדפיס דמינקאוויץ, וקצתן לאחד מהן. לאחר הקדמת המדפיסים באה הודעה שאף באותן ההסכמות שלא נזכר אלא אחד מהם, הן מכוונות לשניהם "ע"פ כתבים בתוקף שותפות".

25] תיקוני הזהר... מוגה ומדוקדק אות באות כתיקוני זהר דפוס קושטאנדינא כפי ההגה אשר הגיה הרב המקובל האלד"י כמהור"ר יעקב ווילנא ירושלמי... גם הוספנו בו מעלה יתירה שהצגנו מראה מקומות לספר (כסא מלך) וסימן לדבר צאת הכוכבים האי כוכבא דשביט סימנא מלתא הוא לספר הנ"ל. ג' דפוס פה בדובנא רבתי על ידי המדפיס הרבני הנגיד מו' אהרן בהמנוח מו' יונה זצ"ל, בשנת ג'ל ע"ג ואביטא נפלאות מתורתך לפ"ק [=תקס"ה]. 132, 10 דף. (בכל גליון שני דפים).

עם שתי הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר אב"ד אוסטריה, מיום י"ד אדר שני תקס"ה; דייני אוסטריה מאותו יום. שתיהן ניתנו ל"מדפיס דפה".
כל ששת הפועלים החותמים בסוף הספר, רושמים בצד שמותיהם: "לעת עתה עוסק בק"ק אוסטריה הבירה", או "מאוסטריה הבירה". — מכאן שהספר לא נדפס בדובנא אלא באוסטריה. לא ראיתי את הספר בעיני, ורשם אותו למעני פרופ' ג. שלום. האותיות שונות במספר הנ"ל מס' 10. [את שמות הפועלים, מתוך הטופס שלי, הוספתי במפתח. י.ת.].

תקס"ו (1806)

26] חוות דעת חדשים על יו"ד לר' יעקב ב"ר יעקב משה מליסא. (אוסטריה) תקס"ו. (פ', בע"ס, ח', 378).

27] ספר טורי זהב על אבן העזר אשר חיבר... מהור"ר דוד [ב"ר שמואל] סג"ל... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסאנדר פאוולויטש... על ידי המדפיס... אהרן בהמנוח... יונה זללה"ה מדפיס דפה ק"ק אוסטריה. באוסטריה לפרט דוד ברבתי מכלפל במלחמת של תורה לפ"ק [=תקס"ו]. 64 דף. [בטופס שלפני חסר הסוף]. 2°. (אותיות רש"י).

מעבר לשער הסכמות ר' לוי יצחק במהר"ם אב"ד ברדיטשוב, מיום כ"א מנחם אב תקס"ו ; ור' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא, מיום ט"ב מנחם תקס"ו. שתיהן ניתנו למדפיס אהרן בן יונה.
נדפס לראשונה בזאלקווא תקי"ד. פ' לא הזכירו בבע"ס ט', 98, ולא ב"תולדות". לעומת זה הוא מזכיר ב"תולדות" דפוס תק"ס של ספר זה, שאינו קיים.
בשער ציור מצבה ועליה נשר, ובה נחקק בעיגול : גדרוקט בייא ר' אהרן מדפיס. נייר כחלחל.

[28] ספר מלאכת מחשבת... לחשוב מחשבת ולהורות חכמת המדות והתשובות... מלוקט מהרבה ספרים ואשר נקראו בשמותם ספר חכמת המספר של ר' משה אייזון שטאט ומספר חרש וחושב ומספר חכמת המספר של הגאון מהור"ר אלי' מזרחי וכמה מופתים בחכמת המדידה מספר אלי' שחיבר הגאון מהור"ר יוסף קאנדיע וכמה שערים מספר ערטימאטיקוס הנדפס בכתבם ובלשונם של עכ"ם וכמה שערים אשר הוסיף הרבני המחבר מדלי' ה"ה האברך... מוהר"ר אליהו במוהר"ר משה גרשון מפניטשוב בעל המחבר ספר מענה אליהו, וגם בהתחלת הספר כאן נמצא תכלית החכמה אשר ע"פ חכמה זו יבואר כמה מקומות בש"ס וברמב"ם ובתוספות... והוגה בעיון... ע"י הרבני המחבר בעצמו וע"י המדקדק הגדול... מוהר"ר אהרן במוהר"ר שמואל מק"ק סקאהל... נדפס באוסטרהא. תחת ממשלת אדונינו... הקיסר... אלעקסנדר פאוולויטש בדפוס... מוהר"ר אהרן בהמנוח מהור"ר יונה זלה"ה, בשנת תקס"ו לפ"ק. [55] דף. 4°. (אותיות רש"י).

בדף [50] נדפס שער : "ספר מלאכת מחשבת חלק שני... נדפס פה ק"ק בערלין בשנת תקל"ט לפ"ק" וכולל : כללים לחכמת ההנדסה, ובאמת אף ששה דפים אלה נדפסו באוסטרהא, על אותו נייר ובאותן האותיות ואף בהמשך סימני הקונטרסים. וקשה לדעת לשם מה עשו שער מיוחד זה.

מעבר לשער הראשון : הסכמת האלופים דק"ק אוסטרהא, מיום ד' תמוז תקס"ו, שלא לחזור ולהדפיס את הספר "משך עשרה שנים". חתומים : אהרן בהמנוח מהור"ר יונה זצ"ל מדפיס, אריה ליב בהמנוח מהור"ר שלמה זצ"ל, יצחק מרדכי בן מוהר"ר אהרן יצ"ו. — המדפיס עצמו היה "קצין", היינו מראשי הקהילה, כפי שהוא מכונה בשערי הספרים שהדפיס, ולכן חתם עם שאר "הקצינים" על ההסכמה. נייר כחלחל.
נדפס תחילה בזאלקווא תקי"ח ובברלין—פרנקפורט דאדרה בשנת תקכ"ד—תקכ"ה.

[29] ספר ילקוט ראובני על התורה, מאמרים ומפרשים, ישנים גם חדשים חברו.. מהור"ר ראובן בן מהור"ר האשקי כ"ץ זצ"ל"ה... בדרכי הקבלה סתרי תורה... ואלה מוסיף על הראשונים ספר שכחת לקט... במצות ובהוצאות... מהור"ר מנחם מענדל בהרבני... יעקב זלה"ה חתן הרב... מוהר"ר אשר צבי מ"מ ור"מ ומ"צ דפה ק"ק אוסטרהא בשנת תקס"ו לפ"ק. ע"י המשגיח ומתעסק בענייני הדפוס... מוהר"ר יעקב במה' אברהם יצ"ו. [בדפוס שמואל בן ישכר בער סג"ל]. נדפס באוסטרהא, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר פאוולויטש. [1], 2—64; 90, [5] דף. 2°. (אותיות מרובעות).

מעבר לשער הסכמות : ר' לוי יצחק במהר"ם אב"ד ברדיטשוב, מיום י"ט אייר תקס"ו ; ר' אשר צבי ב"ר דוד אב"ד אוסטרהא חונה בק"ק קארעץ, ללא תאריך ; ר' יואל ב"ר אשר צבי אב"ד אוסטרהא, מיום כ"ב אדר שני תקס"ו.
הקולופון בסוף הספר (לפני "שכחת לקט") : "סליק... היום יום ב' ג' לחדש שבט... תקס"ו לפ"ק", וכן שמות הפועלים.
לס' "שכחת לקט" שער מיוחד. רוב הקונטרסים על נייר כחלחל.

[30] מהרש"א חדושי הלכות שחיבר... מו"ה שמואל אידלש זצוק"ל... בהוצאות של... מנחם מענדל בהרבני... יעקב זלה"ה חתן הרב... אשר צבי מ"מ ור"מ ומ"צ דפה ק"ק אוסטרעה בשנת תקס"ו לפ"ק ע"י המשגיח ומתעסק בעניני הדפוס... מוהר"ר יעקב במה' אברהם יצ"ו. נדפס באוסטריה א [בדפוס שמואל בן ישכר בער סגל] תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... [1], 98, 190 דף. 2°. (אותיות רש"י).

מעבר לשער הסכמות: ר' לוי יצחק במהר"מ אב"ד ברדיטשוב, ללא תאריך; ר' אשר צבי ב"ר דוד אב"ד ומ"צ דק"ק אוסטרעה חונה בק"ק קארעץ, ללא תאריך; ר' צבי ארי' מק"ק אליק, לא תאריך. כל ההסכמות ניתנו לר' מנחם מענדל ב"ר יעקב המביא-לדפוס. בקולופון: שמות הפועלים.

נייר כחלחל. פ' בבוע"ס ח', 131, כותב את שנת-הדפוס בטעות: תקפ"ו.

[31] שלחן ערוך מטור אבן העזר חברו... מהור"ר יוסף קארו זצ"ל עם חדושי דינים שהשמיט... והמציאם... מהור"ר משה איסרלש זצ"ל ועם באר הגולה ועם באר היטב... חברו... מהור"ר יהודה אשכנזי דיין מק"ק טיקטין... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר פאולאוויטש... באוסטריה... מיט בעוילגונג איינר העכשט פעראדענטן קייזערליכן צענזור אין ריגע. בשנת תקס"ו לפ"ק. [2], 186 דף. 8°. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י). נייר כחלחל.

פרידברג, "תולדות" רושם גם דפוס של ספר זה משנת תקע"ו, ומסופקני במציאותו.

[32] ספר אפי רברבי שהם באורים נחמדים על שלחן ערוך אבן העזר [עם הפנים] אשר חיברו... מוהר"ר משה זצ"ל שהיה אב"ד ור"מ דק"ק בריסק דליטא ואגפ"י וקראו חלקת מחוקק והגאון מוהר"ר שמואל זצ"ל שהיה אב"ד ור"מ דק"ק פיורדא וקראו בית שמואל והדר עשה מהדורא בתרא לספרו... הנ"ל. ובכדי שיהי' השולחן הטהור בשלימות הדפסנו כאן בכרך אחר כרך חיבורו... של... דוד הלוי זצ"ל לה"ה בעל טורי זהב, ונתוסף בו עוד מראה מקום מוצא הדינים... ע"י... מוהר"ר משה רבבש... וקראו באר הגולה... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר פאולאוויטש... על ידי המדפיס... אהרן בהמנוח... יונה... מדפיס דפה ק"ק אוסטרעה. באוסטריה. לפרט ויהי דבר שמואל לכל בני ישראל לפ"ק [=תקע"ו, אבל הי' צ"ל קטנה ויצא תקס"ו] [2], 183, 26, 69 דף (בסימני הדפים נפלו שיבושים מרובים). 2°. אותיות מרובעות ואותיות רש"י.

מעבר לשער הסכמות: ר' לוי יצחק במהר"מ אב"ד ברדיטשוב, מיום ו' חשוון תקס"ו; ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרעה, מיום ו' חשוון תקס"ו. שתי ההסכמות ניתנו לר' אהרן ב"ר יונה המדפיס.

לס' "טורי זהב" שער מיוחד: ספר טורי זהב על אבן העזר אשר חיבר... מהור"ר דוד סג"ל... על ידי המדפיס... אהרן בהמנוח יונה... באוסטריה לפרט דוד ברבותיו מפלפל במלחמת של תורה לפ"ק [=תקס"ו].

בסוף הספר: התנצלות המגיה אהרן ב"ר צבי הירש, ברכה ושלום וחיים לפ"ק [=תקס"ו]. בקולופון שמות פועלים. נייר כחלחל.

וואכשטיין, מנחת שלמה, ח"א, סימן 506, רשם: תקע"ו, בהתאם לפרט שבשער, ואחריו פ', וברור שהספר נדפס בשנת תקס"ו (וי' שבפרט צ"ל קטנה), כפי שמוכת מתאריכי ההסכמות, מהפרט שבשער "טורי זהב", ומהפרט שבהתנצלות המגיה. בשני השערים ציור מצבה ועליה נשר, ובחזיתת חקוק: "גדרוקט ביא ר' אהרן מדפיס".

[33] ספר שני לוחות הברית... [מאת] מהר"ר ישעיה במהר"ר אברהם הלוי זצ"ל ממשפחת הורוויץ... הובא לבית הדפוס על ידי... מו' ישכר בערוש במהור"ר חיים צבי זצ"ל מסלאוויטא. [חלק ראשון—שני]. באוסטריה בשנת תקס"ו לפ"ק, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... [3], 2—240; 241—385, 37 דף. 2°. (אותיות מרובעות).

עם הסכמות (כבדפוס תקס"ב, עיין לעיל, מס' 17). בקולופון ח"א וח"ב שמות הפועלים. בשערי שני החלקים ציור מצבה ועליה צפור. ניר כחלחל.

תקס"ח (1808)

[34] ספר ליקוטי מוהר"ן ממאמרות טהורות של הרב החסיד המפורסם בוצינא קדישא מה' נחמן נ"י כאור הבהיר נכדו של הרב הקדוש הבעש"ט זצוק"ל לקטנו מאמר אחר מאמר אמרות ה' אמרות טהורות צפנת פענח מגלה נסתרות לעורר ישינים ולהוציא אסורים בכושרות בתוכחות מגולה ואהבה מסותרת לסקל הדרכי' ולפקח עינים עורות חצובים מאבני מחצב אבנים יקרות כל הרצה לסמוך עליה' בנינים גדולים ע"פ הקדמות ישרות דברי חכמים נטועים כמסמורות בהם ימצא מרגוע לנפשו ועצות ישרות ויזכו לראות ביאות מורה צדק לקבץ מפוזרי' ויכונן על משפטים ק"ק להיכל ואולם לעזרות... גדרוקט אין אוסטראג... מיט בעויליגונג איינר העכשט פערארדענטן קייזערליכען צענזור אין ווילנא, בדפוס מוהר"ר שמואל במהור"ר ישכר בער סג"ל באוסטריה, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר פאולאוויטש... לסדר ולפרט הנני לותן לו את בריתי שלום לפ"ק [=תקס"ח]. [1], 160 דף. 4°. (אותיות רש"י. =ג. שלום, אלה שמות. סי' י"ד).

מעבר לשער: הקדמה והתנצלות המעתיק והמביא לבית הדפוס. חתומה: "הק' נתן בלא"א אברהם! [!] הירץ מנעמרי' הבירה חתן המאה"ג מוהר"ר דוד צבי זצוק"ל שהיה אב"ד ומד"א בק"ק קרעמנץ וקודם פטירתו נתקבל לראב"ד ומד"א בק"ק מאהויליב יצ"ר. בקולופון שמות הפועלים.

זה דפוס ראשון של הספר, ונפלו בו שיבושים מרובים. נייר כחלחל. נדפס שנית בשנת תקפ"א בברסלב. פ' ב"תולדות" רושם בטעות שנת הדפוס: תקס"ה ועוד דפוס משנת תקס"ו ובבע"ס ל', 622, רושם רק תקס"ו. ובאמת הדפוס הראשון הוא משנת תקס"ח. ואין לקרוא את הפרט בשום צורה אחרת, שהרי בדפוס השני שנדפס בשנת תקפ"א, נאמר בפירוש כי "הראשונים אשר נדפסו זה י"ג שנה באוסטריה".

[35] ספר / משל הקדמוני / דאש שפרעכט פון פיל שייני משלים וויא מען עש ווערט אין דיון ספר פינדן ווען מען / ווערט עש דאך לייאנן פון פארין ביז אונטן: // אין ספר איוב שטייט (מלפינו מבהמות הארץ ומעוף השמים תחכמינו) דש מיינט השי"ת לערנט / אונז חכמה פון פיל בהמות אונז חיות. אוך פון דיא פייגל וואש אונטרן הימל טושט דו / אונז קליגן דרום דר וואש דש ספר לייאנט דורך, קען זיך ארויש נעמן פון דיא מעשיות ומשלים. פיל דברי / חכמה ושכל אונז דרך ארץ. אונז וועט האבין חן פר השי"ת אונז לייטין. אונז וועט זעהין פון גוטץ אמן: // נדפס / באוסטריה // בשנת כ"אש"ר י"אמר משל הקדמלני לפ"ק [=תקס"ח]. [28] דף. הטופס חסר בסוף. 4°. (אותיות צו"ר). (ספריית שוקן). ספר זה כבר רשם א. מ. הברמן ב"יווא בלעטער", כרך 13, 1938, עמ' 95—105.

[36] ספר רב ייבי רשומים בראשי תיבות יעקב יוסף בן יהודה זה החיבור אשר חיבר ה"ה הרב ומגיד ומ"ץ החסיד... מהור"ר יעקב יוסף... על חמשה חומשי תורה ועל ג"ן קפיטל תהלים וגם מדרשים נעלמים וגם חידושי על גמרא ותוספות כמה מסכתות וגם הדפסנו ספר מורא מקדש שהדפיס בק"ק קארעץ בעודו בחיים... וכמה חידושי מאביו הישיש הזקן שהיה גם כן מורה צדק לעדתו בק"ק אוסטרעהא... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... הובא לבית הדפוס על ידי... מהור"ר שמאי ישכר בהרבני... שמואל אשר... באוסטרעהא... בשנת ו'תהי הברכות לראש יוסף ולקדקוד נזיר אחיו לפ"ק [=תקס"ח]. [1], 129 דף. 2°. (אותיות רש"י).

עם הסכמת ר' חיים כהן ראפאפורט אב"ד ור"מ דק"ק אוסטרעהא, ללא תאריך, ניתנה למביא לדפוס. עם הסכמת בן המחבר, ר' אליקים געץ. בקולופון שמות הפועלים. נייר כחלחל.

תקס"ט (1809)

[37] הגדה של פסח עם פירושים... משלשה עמודי עולם ה"ה מהר"מ אלשיך גבורות ה' עוללות אפרים, ופי' אברבנאל [ודינים, עם ציורים]. אוסטרעהא [תקס"ט]. 4°. (=ווינער 320; יערי 363).

לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות".

[38] ספר אשלי רברבי [שלחן ערוך יו"ד עם פירושים]... הטורי זהב אשר חיבר... כמהור"ר דוד בן מהר"ר שמואל סג"ל וצ"ל והשפתי כהן שחבר... מהור"ר שבת בן... מהור"ר מאיר כ"ץ... זר זהב סביב... חבור נחמד מהגאון ר"מ רב קש ז"ל ונקראת באר הגולה... ואלה מוסיף... ספר פרי מגדים אחר כל הלכתא... גדרוקט אין אסטראג... מיט בעוילגונג איינר העכשט פערארדענטן קייזערליכן ברשיון הצענזור אין ריגע בשנת תקס"ט ע"י המדפיס... שמואל בהמנוח... ישכר בער הלוי ז"ל, באוסטרעהא, תחת ממשלת אדוננו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... כרך ראשון (—שני). [2], 352 דף. 2°. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י).

עם הסכמות ר' בצלאל ב"ר מרגליות אב"ד אוסטרעהא, מיום י"ב טבת תקס"ט; הסכמת ר' אשר צבי ב"ר דוד ראב"ד אוסטרעהא, מיום י"ב טבת תקס"ט; הסכמת ר' אברהם דוב אויערבך אב"ד חמעלניק ופולנאה, ללא תאריך; הסכמת דייני אוסטרעהא (ר' יהודה ב"ר צבי הירש, ר' אריה ליב ב"ר חיים סג"ל, ר' פסח ב"ר אריה ליב, ר' ישראל שלם ב"ר יעקב), מיום י"ב טבת תקס"ט. כל ההסכמות ניתנו למדפיס ר' שמואל ב"ר ישכר בער סג"ל. בסוף ח"ב קולופון עם שמות הפועלים.

בשער ח"א: ציור פרחים; בשער ח"ב: ציור מצבה ובראשה צפור. נייר כחלחל. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות".

תק"ע (1810)

[38א] סדור תפלת נהורא עם פירוש לר' יחיאל מיכל הלוי אב"ד מיכילישאק. אוסטרעהא תק"ע. (בן יעקב, עמ' 663, מס' 774).

הטופס שבבה"ס הלאומי בירושלים חסר בראשו ובסופו, ולפיכך אין בידי לתארו בפרוטרוט.

[39] סדר סליחות מתקנות ומסודרות כמנהג קהלות קדושות דמדינות ליטא ורייסין וזאמיט יצ"ו. נדפס מחדש בסדר נכון שלא יצטרך לחפש הנה והנה

שער "גאולת ישראל", אוסטריה תקפ"א

ובהגהה טובה ובהשגחה פרטיות: ובאותיות גדולות ויפות: ונייר יפה כאשר עיניכם תחזינה מישרים: תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... נדפס באוסטריה בשנת תק"ע לפ"ק. [68] דף. 8°. (אותיות מנוקדות מרובעות). לא נרשם ע"י פ' בבע"ס, 418.

תקע"ג (1813)

[40] סדר תקון ליל שבועות וגם ליל הושענא רבה על פי הסדר מספר שני לוחות הברית וכוונת השמות מהאר"י זלה"ה עם כל המעלות שהיה בתיקון שנדפס באמשטרדם ומעלות יתירות נודעת לנו שהוספנו אקדמות לחג השבועות... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... גדרוקט בייא ר' אהרן מדפיס ברשיון הצענזור מדעקאדעמע [!] מק"ק ווילנא. באוסטריה בשנת תקע"ג לפ"ק. [86] דף. (בטופס שלפני חסר הסוף מאמצע פרשת וילך). 8°. (אותיות מרובעות מנוקדות).

בשער: ציור כד ובו פרחים. פ' ב"תולדות" ובבע"ס ת', 1816, רושם בטעות: תקע"ד.

[41] סדר תקון ליל שבועות וגם ליל הושענא רבה על פי הסדר מספר שני לוחות הברית וכוונת השמות מהאר"י [וכו' בדיוק כמו בדפוס אוסטריה משנת תקע"ג] כמ"ש באוסטריה תקע"ג. ובאמת נדפס במקום אחר אחרי תקע"ג עפ"י דפוס אוסטריה.

תקע"ד (1814)

[42] חבור יפה מהישועה מעשיות שבתלמוד ומפרשיו לר' נסים ב"ר יעקב. אוסטריה, תקע"ד. (פ', בע"ס, ח', 3) ואילו ב"תולדות", עמ' 118, הוא רושם: אוסטריה, תקע"ז. ומסופקני במציאות שניהם.

[43] ספר חסידים [בתרגום עברייטיטש]... דאש ספר האט מחבר גוועזן האיש הקדוש האלקי רבינו יהודה החסיד זצ"ל... תחת ממשלת אדונינו... אלכסנדר פאולאוויטש... נדפס באוסטריה בשנת יע"לזו חסידים בכבוד ירננו על מ"ש כבותם לפ"ק [=תקע"ד]. 34 דף. 4°. (אותיות צו"ר). בראש הספר: צוואת ר' יהודה החסיד. בשער: ציור כד גדול עומד על כן ובו פרחים. לא נרשם ע"י פ' בע"ס, ח', 1076.

[44] חקים טובים שו"ע הלכות פסח עם פירוש חק יוסף לר' יוסף משה ב"ר דוד מפרעמ שלא וחק יעקב לר' יעקב ב"ר יוסף ריישר ועם קונטרס לא הביט און ביעקב. אוסטריה תקע"ד. 2°. (פ', בע"ס, ח', 1139).

[45] סליחות כמנהג פולין קטן ופולין גדול ונוסף בו סימני סליחות לעשרים בסיון ושובבים ת"ת כמתכונת סליחות הראשונים הנדפסים פה... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאולאוויטש... על ידי השותפים האחד... אברהם קלאהר פוין והשני... דוד בהמנוח מו"ה יצחק מרדכי זצ"ל. באוסטריה,

בשנת ילנה ויאמר סלחתי כדברך לפ"ק [=תקע"ד]. 36 דף. 4°. (אותיות מרובעות-מנוקדות).

לא נרשם ע"י פרידברג ב"תולדות" ובבע"ס, ס', 399. נייר כחלחל. בשער: ציור כד ובו פרחים, מוקף זר פרחים.

[46] ספר עץ חיים דאש איז דאש קעסטליכי ספר קיצור שני לוחות הברית אויף טייטש גישטעלט: פון אלי דינים פון איין גאנצין יאר: פעלט נישט אויף איין האר... דרום זייט ניט חס אויף אייער געלט: איר ווערט אייך גוויש קופין דיא איבגי וועלט... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... נדפס באוסטריה בשנת עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאשר לפ"ק [=תקע"ד]. 48 דף. (אותיות צו"ר).

בשער: ציור כד גדול עומד על כן ובו פרחים. לא נרשם ע"י פ' בבע"ס, ע', 1021. ב"תולדות" רושם פ' בין דפוסים אוסטריה, גם דפוס של ספר זה משנת תקע"ו ומסופקני במציאותו.

תקע"ה (1815)

[47] האמונה והבטחון מיוחס להרמב"ן. אוסטריה תקע"ה. (פ', תולדות, עמ' 118; ולא נרשם בבע"ס, אות א', סי' 1956). — מסופקני במציאותו.

[48] ברך אברהם ספורי מעשיות מהתלמוד, מהוהר ומספרי מוסר, באידיש, לר' אברהם ב"ר יחיאל מיכל אוסטריה, תקע"ה. (פ', בע"ס, ב', 1538).

[49] ספר נחלת צבי דברי מוסר מזהר הקדוש הנגלות הפשוטים בלשון אשכנז... הוציאו לאורה... מהור"ר הירש נר"ו בהר"ר ירחמיאל זצ"ל חאטש... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר [!] פאולאוויטש... נדפס באוסטריה, בשנת זה השער לי"י צדיקים יבואו בו ויש סימנים על כל המלים, ונראה שיש להביא בחשבון רק המלה "השער", ויעלה תקע"ה. 71 דף. 2°. (אותיות צו"ר). בקולופון: שמות הפועלים.

בשער: ציור כד עומד על כן ובו פרחים. פ' בבע"ס, ג', 350, רושם: תקע"ד, ואיני יודע על יסוד מה. וב"תולדות" אינו מזכירו כלל בין דפוסים אוסטריה.

[50] ספר סיפורי מעשיות שזכינו לשמור מפי רבינו הקדוש אור הגנוז והצפון מוהר"ן זצוק"ל [ר' נחמן ב"ר שמחה מברסלב]. [אוסטריה?], תקע"ה. 114, 2, 12, כ 20 דף. [הטופס שלנגד עיני חסר בסופו]. 4°. (=ג. שלום, אלה שמות, סי' 99).

114 דף הראשונים כוללים: סיפורי מעשיות בעברית באותיות מרובעות (בחלק העליון של הדפים) ובעברי-טייטש באותיות צו"ר (בחלק התחתון של הדפים); 2 הדפים שלאחריהם כוללים: "השמשות מספר ליקוטי מוהר"ן הראשון"; 12 הדפים שלאחריהם כוללים: ספורי מעשיות מקדושת הנהגת רבינו הקדוש והנורא ז"ל [והם שבחי הר"ן ושיחות הר"ן]; הדפים האחרונים שלאחריהם כוללים: "ליקוטי מוהר"ן". נייר כחלחל. בטופס שלפני חסר השער הסוף. פ' בבע"ס, ס', 552, רושם בפשטות: ברדיטשוב, תקע"ה, ואיני יודע על יסוד מה. [ור' עתה מ. פייקאז, חסידות ברסלב, 184/5, תשל"ב].

[51] ספר קהלת... עם פירוש מספיק בלשון אשכנזי ובכתב עברית ולשון לעז עם נקודות... גדרוקט אין אוסטרונג אין וואלינשען גיבערנמט מיט באוויילגונג איינער העכשט פערדענטן קיזערלכן צענז' אין ווילנא. בדפוס של שני האחים, האחד... יצחק מרדכי במהור' אהרן יצ"ו מדפיס, והשני... אברהם בה"ר מוהר"ר אהרן יצ"ו מדפיס; גדרוקט בייא ר' אהרן מדפיס באוסטרהא תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאוולאוויטש... בשנת תקע"ה לפ"ק. [48] דף. (הפנים והתרגום באותיות מרובעות-מנוקדות).

עם הסכמת בית הדין בבאדניטשוב (ר' יוסף אב"ד יאנוב, ר' מאיר ב"ר שלמה זלמן מליטא מ"מ דק"ק זטלווא, ר' מרדכי בן צבי הירש ט"ט מבאדניטשוב, ר' יהודה ב"ר יעקב מו"צ דאחונ"ג פ"ק באדניטשוב), מיום ט' כסליו תקע"ה. ההסכמה ניתנה לר' עקיבא ב"ר יונה מדפיס דאוסטרהא. בצד ההסכמה הודעה שהנגיד אהרן בן יונה קנה מיד עקיבא בן יונה את זכויותיו.

בשער: ציור מגינים ובהם ידי כהן והמלה פרופס (דומה לדגל משפחת המדפיסים באמשטרדם, עיין ספרי "דגלי המדפיסים העבריים", סי' 116—120), ושימש כאן רק לקישוט. נייר כחלחל. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס בערכו.

[52] ספר שבחי בעל שם טוב. דעם ספר שבחי הבעש"ט וואש מיר האבן מעתיק גוועזן אויף לשון אשכנזי דאש איז א גרושי זאך דער ציילין מגודל מעלות ומדות הרב הקדוש בוצינא קדישא כבוד קדושת שמו מהור"ר ישראל בעש"ט ממעזיבו. נסים ונוראות וואש עש איז שוין אלאנגי צייט ניט גיהערט גיווארן. איטלכר וואש קאן ניט לשון הקודש זאל דעם ספר קויפן, כדי מען זאל וויסן אז מיר האבן א גאט אלוהי ישראל וואס קאן טאן נסים ונפלאות דורך זייני קנעכט וואש דינן אים באמת. נדפס באוסטרהא לפרט גאל ישראל לפ"ק [=תקע"ה]. (י. צינבערג, די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידישן זיביטער באנד; צווייטער בוך, ווילנא 1936, עמ' 9—318). חזר ונדפס שנה לאחר מכן, בשנת תקע"ו, בקארץ, "כמו שנדפס באוסטרהא".

ועיין מה שכתבתי על מהדורה זו של "שבחי הבעש"ט" ב"קריית-ספר", ל"ט, עמ' 249. פ' ב"תולדות" רושם בטעות: אוסטרהא תקע"ו, ואילו בבע"ס, ט, סי' 34 כתב אל נכון: תקע"ה.

[53] ספר שבט מוסר [לר' אליהו ב"ר אברהם שלמה הכהן מאזמיר]. אהובי רבותי מאנן און פרויען: טוט דש שיני ווערק שואין: דען דש חשוב און ווערדיג (ספר) האבן מיר אין טייטש טון שטעלן: מיר האפן דש עש גאט און די וועלט ווערט זייער וואול גפעלן... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאוולאוויטש... נדפס באוסטרהא בשנת תקע"ה לפ"ק. 68 דף. 4°. (אותיות צו"ר).

מעבר לשער הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא, מיום כ"ח סיון תקע"ה; הסכמת ר' גדליה ב"ר צבי גינצבארג "שהיה אב"ד דק"ק סקירצ ומ"מ מאהלוב רבתא ממדינת רוסיא וכהיום מתגורר בק"ק אוסטרהא" מיום ר"ח תמוז תקע"ה. שתיהן ניתנו למדפיס מאוסטרהא ר' זכריה בן ר' יהודה ספרא ודיינא באוסטרהא. התרגום נדפס לפני כן בוילהמרשדארף תפ"ו, פיורדא תקי"ג, שם תקכ"ג. שקלוב תקנ"ו, דיהרנפורט תקנ"ט ודיהרנפורט תקס"ד. בשער: ציור מצבה ובחזיתה כוכב.

[54] תהלים עם תרגום עברי-טייטש. אוסטרהא תקע"ה. (פ', תולדות. ולא רשם אותו בבע"ס).

חיים ליברמן

לתולדות הדפוס העברי בפולין – רוסיה

א. ספר זאת תורת האדם

הביבליוגרף שמואל ווינר רושם: "זאת תורת האדם [מוסר במליצה ובחרוזים] חברו הרב המגיד מוה' אהרן בר' יהודה הלוי מ"מ ומ"צ באלעקסניץ ... תוצאה הראשונה אולי נדפסה באלעקסניץ או בזאלקווא, וברשימת רוסט נמצא חמ"ד משנת תקע"ט" ("קהלת משה" ז/3348).

ח. ד. פרידברג, כדרכו לסלק סימני שאלה, וספיקות שהניחו קודמיו להפך לוודאות, וספרו הרי הוא כולו וודאי, הפך גם כאן ("בית עקד ספרים" הוצאה שניה, ז/17) את ה"אולי" של ווינר לוודאי ורשם: [אלעקסניץ, תקכ"ט], זאלקווא [תק"ס]. במציאותו של דפוס אלעקסניץ אני מפקפק. השערתו של ווינר על דפוס אלעקסניץ באה לו, מן הסתם, משום שהמחבר הי' מ"מ באלעקסניץ, אבל בדפוס זאלקווא (אשר ווינר לא ראהו) הרי אין שום זכר שהספר כבר נדפס מקודם באלעקסניץ, והרי רשימת דפוס זאלקווא:

זאת תורת האדם. חברו הרב המגיד משרים מ' אהרן הלוי שהי' מ"מ¹ ומורה צדק באלעקסניץ בעל המחבר חסדי אבות². נדפס פה ק"ק זאלקווי. תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... פראנץ השני יר"ה³. חש"ד [12] דף. 32.⁴ בקולופון: הבח[ו]ר החשוב כמהר"ר זאב; הדרוקר יוסף מק"ק זאלקווי.

את מהדורת חמ"ד תקע"ט שברשימת רוסט רשם פרידברג: פוריצק [כך, בלא סוגריים] תקע"ט, כאלו מפורש על השער שנדפס בפוריצק, וטעה בשתיים: הספר מונח לפניו והוא חמ"ד, ומי שהתמחה בדפוס רוסיא שנדפסו לפני גזירת הספרים בשנת 1836 ודאי שיכיר שספר זה הוא דפוס סדילקאב ובכל אופן לא דפוס פאריצק. עולה על גביהן טעות שלישי, שרשם שני ספרים שונים כשתי מהדורות

1. מגיד משרים. מלשון "שהיה" משמע שהספר נדפס אחרי פטירת המחבר או אחרי שעבר לעיר אחרת.
2. זאלקווא, תקכ"ד.
3. עלה על כסא מלכותו, בשם קיסר רומי פראנץ השני, בשנת תקנ"ב. סוף תקס"ד הוסיפו לו תואר חדש: קיסר אוסטריה פראנץ הראשון. סוף תקס"ו נתבטל התואר קיסר רומי פראנץ השני ומשנת תקס"ו ואילך התחילו להשתמש בתואר החדש: קיסר אוסטריה פראנץ הראשון, ואם כן נדפס ספר זה בין תקנ"ב לתקס"ו, ואיני מבין מנין יצא לו למר פרידברג שנת תק"ס דוקא?
4. בטופס שראיתי (בספריה הלאומית בירושלים ת"ו) מטושטש שם המדפיס על ידי חותמת הצנזורה הרוסית של גזירת הספרים בשנת 1836, שהונחה על השורות עם שם המדפיס. יכולתי לברר רק השם "גרשון" ואם כן הוא המדפיס גרשון בר' זאב וואלף לעטעריס. משום מיעוט כמותו של ספר זה הדפיסוהו בתבנית זעירא, בגודל 32.

של ספר אחד, שכן דפוס זאלקווא חש"ד ודפוס חמ"ד תקע"ט אף על פי ששוים בשם ומחברם אחד ועניניהם אחד (שניהם ספרי מוסר) וסגנון אחד לשניהם (חרווי־מאקאמה), הם שני ספרים שונים ודפוס חמ"ד תקע"ט הוא הוא הדפוס הראשון של ספר זה. והרי רשימת ספר זה:

[1] זאת תורת האדם הוא מראה לטושה אשר בה יתראה האדם איך הוא בשפל המדרגה מיום בואו אל העולם עד צאתו... הוא גרוע מכל חי אשר על פני האדמה בעודו בחיים חיותו, ק"ו במיתתו... ויוכרח ליתן דין וחשבון לפני אדון כל... חברו הרב המגיד מק"ק אלעקסניץ ה"ה הרבני המופלא מו"ה אהרן בעהמ"ח ספר חסדי אבות וספר תולדות שמים וארץ על פרק שירה ופירוש על הגדה ועוד חיבור על התורה... הובא לבית הדפוס ע"י נכד המחבר הרבני המפורסם מו' שמואל צבי הירש בן המנוח הרבני המפורסם מוה"ר אלעזר הלוי זצ"ל. להוי ידוע שיש תחת ידינו עוד הסכמות על חדש (?). חמ"ד [סדילקאב ?]. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאוולאויטש... בשנת זה ספר תולדות אדם לפ"ק [תקע"ט]. [22] דף. 8°.

הסכמות: הרב משה בערין בלום אב"ד דק"ק ווישנאוויץ שהי' אב"ד דק"ק קאסניטין ישן, מיום ה' י"ג כסלו תקע"ט⁵: הרב מנחם נחום הלוי איש הורוויץ ראב"ד דק"ק זבאריו, מיום ב' ב' כסלו תקע"ט.

מהסכמת הרב משה בערין בלום:

"... הרב... המנוח מו"ה אהרן ז"ל שהי' מגיד משרי' ודורש טוב לעמו בק"ק אלעקסניץ... ובמות הרב הנ"ל נשאר ממנו כרך קטן... וכאן נמצאו אצל נכדו... מהור"ר שמואל צבי הירש במהור"ר אליעזר הלוי זצ"ל הן זכר עשות חסד עם המתים ולהעלות גם חיבור קטן זה על מזבח הדפוס... ושמו אשר קרא לו המחבר תורת האדם נאה לו יען יסופר בו על המקרה אשר יקרה לאדם מבואו ועד צאתו בלשון... צח ונקי... למצוה רבה יחשב להוציאו לאור הדפוס...".

מהסכמת הרב מנחם נחום הורוויץ:

"... הרב... מו"ה אהרן ז"ל הניח ברכה אחריו חיבור קטן... מוסר השכל... למצוה רבה יחשב... לתמוך ידי מוכ"ז ולסייעו בכל האפשרי בכדי להוציאו...".

הרי מפורש שהוא דפוס ראשון.

בכדי שלא ניכשל בערבוביית של שני הספרים הללו ששמותיהם שווים אשתמש מכאן ולהלן בשמות: "ספר זאלקווא"; "ספר תקע"ט". "ספר תקע"ט" זכה לכמה מהדורות, והרי הן:

[2] זאת תורת האדם אשר בה יתראה האדם וכו' כנוסח מס' 1 עד תיבות אדון כל. חברו הרב המגיד מו"ה אהרן בעהמ"ח ספר חסדי אבות ועוד חיבור על התורה. בדפוס של ר' דוד מדפיס בסדילקאב. 1835 [תקצ"ה]. 26 דף. 16°.

5. קביעות שנת תקע"ט היתה "הכ"ז" וחל אז ר"ח כסלו ביום ראשון, ואם כן טעות דפוס כאן; אם יום ה' הרי ה' זה י"ב כסלו, ואם י"ג כסלו הרי ה' זה יום ו'.

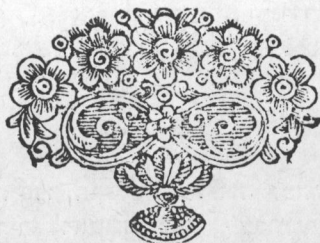
ספר זאת תורת האדם

והיא מראה למושה אשר בה יתראה האדם איך הוא בשפל המדרגים
מיום בואו אל העולם עד נאחו , ובהעומו הוא גרוע מכל
חי אשר על פני האדמה בעולו בחיים חינו , ק"ו במיתתו ואחרי מותו
בבוא חליטתו , ויוכרח ליתן דין וחשבונו לפני אדון הכל ואין ראשית
לראשיתו : חברי הרב המגיד מק"ק אלעקסנז , ה"ה הרבני המופלג
מוס' **אברהם** בעה"מ ספר חסדי אבות וספר תולדות שמים וארץ
על פרק שירה ופירוש על הגדה ועוד חיבור על החורה ,

הובא לבית הדפוס על ידי נכד המחבר הרבני המפורסם מו'
שמואל צבי הירש בן המנוח הרבני המפורסם מושרה
אלעזר הלוי ז"ל ,

להווי ידוע שיש תחת ידינו עוד הסכמות על חדש

אדונינו הקסר
פריסזשלוו'שע
ווילקי האסידאר
אלכסנדר
סאמיע דערזישע

זחת ממשלת
איוסע
דערזאוו'ישע
אימפראר
פאולאוישע

איוסע ראסיסקי האסידאר איוסע מילעסזווישע יר"ה :

בשנת זה **ספר תולדות** אדם לפ"ק

שער "זאת תורת האדם" [סדילקאב ז], תקע"ט

מעבר לשער ברוסית רשיון הצנזורה משנת 1834. חתום — לעוו באראווסקי⁶.
ההסכמות שבמס' 1 נשמטו בדפוס זה.

[3] זאת תורת האדם, והוא מראה לטושה וכו' כנוסח מס' 1. הובא לבית הדפוס ע"י הרבני מו' יהושע שטעריר נ"י. לבוב, בלא שם המדפיס. בשנת תר"י לפ"ק. [16] דף. 8°.

ההסכמות שבמס' 1 חזרו ונדפסו במהדורה זו אלא בטעות הדפוס בתאריך (ואולי במכוון): במקום תקע"ט נדפס תר"ט.

[4] זאת תורת האדם, זיטאמיר, תרי"ז. 44 עמ'. 12°. [ווינר].

[5] זאת תורת האדם, אדעססא, תרכ"ה. 36 עמ'. 12°. [ווינר].

[6] זאת תורת האדם, והיא מראה לטושה וכו' כנוסח מס' 1. חברו הרב המגיד מק"ק אלעסק [צ"ל אלעקסניץ] וכו' כנוסח מס' 1. מונקאטש. בדפוס השותפים קאהן עט פריעד, שנת תרס"ד, 21 דף. 8°. ההסכמות שבמס' 1 חזרו ונדפסו כאן עם התאריך המשובש של דפוס לבוב. נוספה הסכמה חדשה, ביחוד לדפוס זה, מאת הרב משה גרינוואלד אבד"ק חוסט, מיום א' תצוה תרס"ד.

[7] זאת תורת האדם והוא מראה לטושה וכו' כנוסח מס' 6. נדפס עד עתה כ"פ [=כמה פעמים] ועתה נדפס מחדש בהג"ה יתרה ובהוספה יקרה ונכבדה הלא זה חיבור היקר מלחמת החכמה והעושר הנקרא ג"כ בשם "מלך רב" ומחברו הוא אחד מגדולי הראשונים הוא הרב ר' יהודה בר' יצחק בר' שבתי הלוי. נדפס פה ק"ק קליינווארדיין בדפוס אברהם יצחק קליין, שנת תרפ"ט לפ"ק. 24 דף. 8°. ההסכמות עם התאריך המשובש הנ"ל.

[8] תורת האדם. דאס ספר איז זייער איין איינטערעסאנט באשרייבונג פון מענשינס לעבין און דאס טוט דערוועקין דאס יודישע הארץ עס זאל נישט נאך גיין דעם יצר הרע נאר ער זאל זיך שטארקין צו דינען גאט ב"ה. נעתק ללשון ע"ט [=עברי טייטש] מס' ישן זאת תורת האדם. בדפוס מאיר ליב הירש, סאטמר מארע, תרצ"ז. 16 עמ'. 16°. אותיות מרובעות ומנוקדות.
זהו תרגום קטע קטן (כשני דפים לערך) מ"ספר תקע"ט". המשל (והנמשל) למלך אדמון ושני אוהביו אחירע ואחיטוב.

ב.

"ספר זאלקווא", שלא כ"ספר תקע"ט", לא זכה למהדורות משלו כספר עצמאי אלא כנספח לספרים אחרים. לראשונה נספח — בכותרת "תורת אדם וקורותיו" — לסוף "ספר תקע"ט" ואחר כך — לכל מהדורות הנ"ל של ספר זה, ולמיעוט כמותו הוא תופס בהם רק שלשה-ארבעה דפים אחרונים. ומכיוון שהמו"לים לא הודיעו כלום שזה נספח מספר קדום סבורים המעיינים שזהו פרק הסיום של "ספר תקע"ט".

6. היה רק צנזור פורמלי, רשמי, שכן היה גוי שלא ידע עברית. הצענזור בפועל היה אז המשכיל טוגענדהאלד.

7. ראה: א. יערי: "הדפוס העברי בקושטא" מס' 133. נספח גם לכמה מהדורות של ספר "בן המלך והנזיר".

כנספח נדפס גם בספרים אלו:

אלפא ביתא. זה הספר אותיות מחכמות. הכינו וגם יסדו איש חי רב פעלים מקבציאל, ובו סדר כל המדות טובות והנהגות שיתנהג האדם... וכדי לזכות את הרבים עלה בדעתנו להביא הקונטרס הלז תחת מכבש הדפוס ובודאי יעלה לרצון לפני אחינו בית ישראל... ובכסף מלא יקנם... ועוד נוסיף לזה ספר תורת האדם שחיבר הרב המגיד משרים מ' אהרן הלוי שהיא [שהיה] מ"מ ומורה צדק בק"ק אלעקסניץ בעל המחבר ספר חסדי אבות. חמוש"ד [דפוס רוסיא מלפני שנת גזירת הספרים — 1836] [12] דף. 12°. 5 דפים האחרונים הם "ספר זאלקווא".

אורח מישור. מיוסד על יראת ה' ואהבתו, ועל הבטחון בו ית' ועל קדושה ופרישות הראוי לבני ישראל ועל התשובה. אשר חיבר הגאון... יעקב חאגיז בעל המחבר ס' עץ חיים ותחלת חכמה ועוד שאר ספרים ונלוה אליו ספר אלפא ביתא שבו סדר כל המדות טובות והנהגות ישרות... ועוד נלוה לזה ספר תורת האדם שחיבר הרב המגיד מישרים מוהר"ר אהרן הלוי שהיה מגיד משרים ומורה צדק בק"ק אלעקסניץ בעל המחבר ספר חסדי אבות... ווארשא, בדפוס מאיר יחיאל האלטער ושותפו, תר"ס, 8°. סוף דף י' — תחלת דף יג, הוא "ספר זאלקווא". רק בזמנינו אנו, אחרי כמאה ורבע מאה שנה זכה סוף סוף "ספר זאלקווא" למהדורה שניה כספר עצמאי, והרי היא:

תורת האדם. מוסר השכל בדרך משל ומליצה שחיבר הרב המאור הגדול מוהר"ר אהרן הלוי ז"ל שהיה מגיד משרים ומורה צדק בק"ק אלעקסניץ בעל המחבר ספר חסדי אבות. נדפס בדפוס ישן בצירוף אלפא ביתא מהגאון קדוש ה' בעל צמח ה' לצבי⁸ זצ"ל ואח"כ נספח הס' אלפא ביתא לס' מילי דאבות להגאון הקדוש הנ"ל. נדפס כמה פעמים. והס' הלזה הוא יקר במציאות מאד ע"כ הבאתיו שנית לביהד"פ... הק' שלום גרינפעלד מו"ס בפעסט חדש. שנת תרפ"ט לפ"ק בדפוסו של מ. לענקאוויטש בקראקא. 24 עמ'. מעבר לשער: ברכת תודה לידידי הב' המופלג וכו' אברהם צבי הירשפרונג נ"י מק"ק פאדגורז יע"א על אשר היטב עמי והעתיק ספר הלז וסידר אותו לביהד"פ. יבא שכמ"ה. המו"ל.

ג.

לכמה מהדורות, לא כנספח אלא כספר עצמאי, זכה "ספר זאלקווא" רק בתרגומו היידי. מתרגם עלום-שם תירגם ספר זה ליידיש (חרוזית-מאקאמית גם היא, כמו המקור העברי), אלא שחוץ מזה שהעלים את שמו כמתרגם, העלים גם את שם המחבר ואשר זה רק תרגום, ולא עוד אלא בכדי שלא יתגלה ההעלם על ידי שם הספר שינה גם את שם הספר; לא עוד "זאת תורת האדם" אלא "משל ומליצה", ובשם זה הדפיסו בשנת תקצ"ד בסדילקאב בין ט"ו ספרים קטנים ביידיש שנדפסו בסידרה אחת בהוספת שער כללי לכולם בשם "סיפורי מעשיות"⁹. בשם זה "משל ומליצה" זכה אחר כך לכמה מהדורות בדפוסים שונים, הן לחדו והן יחד עם כל

8. ראה: א. יערי: "הדפוס העברי בברדיטשוב" מס' 54. "קריית ספר" כרך כ"א, תש"ד/ה.

9. לאו דוקא "סיפורי מעשיות" אלא גם ספרי מוסר וספרי דברי הימים.

הסידרה, ורוב הקוראים מתרשמים שהוא ספר יידי מקורי. פלאגיאט משונה! אם פלאגיאט רגיל הוא בחינת "שלך שלי" הרי פלאגיאט משונה זה הוא בחינת "גם לי גם לך לא יהיה" וקשה לעמוד על סוף דעתו של מתרגם זה, מה ראה על ככה? ומה רוח ותועלת הפיק ממעשה זה? מעטים, מביני דבר, אמנם מרגישים שלפניהם רק תרגום, אבל משום שינוי השם והעלמת שם המחבר אינם יכולים למצוא את המקור. כך אירע לזלמן רייזען שמצא בארכיון האוניברסיטאי בוויילנא טופס של "משל ומליצה" והדפיס קטע הגון ממנו (ייווא בלעטער, כרך ג, תר"ץ), אבל הבחין מסגנונו שאינו אלא תרגום מעברית וחיפש אחרי ספר עברי מתאים בשם "משל ומליצה" וכמובן שלא מצא ופנה אז למומחים ובקיאים, בימים ההם, בספרות העברית והיידיש, ד"ר יוסף קלוזנר וד"ר ישראל צינברג, וגם הם לא יכלו למצוא את המקור, וזלמן רייזען מסיים את דבריו בנימה של יאוש: "ווער איז געווען דער מחבר פון "משל ומליצה" וועט שוין, משמעות, בלייבן תיקו".

דברי זלמן רייזען הגיעו אלי באיחור הרבה, שכן נתפרסמו בזמן שאך זה מקרוב יצאתי מארץ מולדתי¹⁰ והייתי כמה שנים מנותק לגמרי מענינים אלו. כשהגיעו דבריו אלי הגבתי עליהם והודעתי (ייווא בלעטער, כרך ה, תרצ"ה) אשר "משל ומליצה" אינו אלא תרגום ספר "זאת תורת האדם" שמחברו ידוע. גם פרסמתי אז, בלשון המקור העברי, אותו הקטע שזלמן רייזען פירסמו בתרגומו היידי מספר "משל ומליצה". בידי היה אמנם אז רק "ספר תקע"ט", וכמובן שהייתי סבור שמספר זה הוא שתירגם המתרגם את פרק הסיום, ומכיוון שברור הדבר שספר זה הוא דפוס ראשון מכתביד, לא היתה לי ברירה אחרת אלא להחליט במאמרי הנ"ל ביווא-בלעטער שדפוס זאלקווא קדום ל"ספר תקע"ט" אינו קיים. רק כעבור שלשים שנה, בשנת תשכ"ד, כשזכיתי לבקר בפעם הראשונה בירושלים ת"ו, מצאתי להפתעתי ולתמהוני בספריה הלאומית את "ספר זאלקווא", אבל כשהשוויתיו עם "ספר תקע"ט" סרה תמיהתי. שני הדברים נכונים; קיים דפוס זאלקווא קדום ל"ספר תקע"ט" ו"ספר תקע"ט" הוא דפוס ראשון ואין שום סתירה כאן כמו שהארכתי לעיל, והמתרגם, אם תירגם מ"ספר זאלקווא" או מ"ספר תקע"ט" אין שום נפקא מינה למעשה, והכל אתי שפיר. ובזה תקנתי את אשר פגמתי במאמרי הנ"ל ביייווא בלעטער.

ב. הדפוסים העבריים באוסטרהא ובסדילקאב

במאמרי "דפוסים קארעץ", בפרק "מדפיסים"¹¹, הגבתי על מעשה אשר לא יעשה שעשה מר ח. ד. פרידברג בספרו "תולדות הדפוס העברי בפולניא", והרי דוגמא נוספת:

בשנת תקס"ו—ס"ז, נדפס באוסטרהא ספר "ילקוט ראובני" (הגדול, על התורה), ועל השער כתוב: "במצות ובהוצאות הרבני הנגיד ... ר' מנחם מענדיל במהר" יעקב ז ל ל ה"ה (ההדגשה שלי — ח.ל.) חתן הרב ... איש אלקים קדוש יאמר לו ר'

10. בשנה האחרונה בארץ מולדתי, כשנתחייבתי חובת גלות לעיר שכמעט כולה נכרים, הכילה כל ספרייתי ששה ספרים הללו: (1) חומש. (2) משניות. (3) ילקוט שמעוני. שלשתם הוצאת "חורב". (4) סידור תפלה נוסח חב"ד, דפוס רוטטוב ע"נ דון. (5) תהלים חסר שער. (6) תניא דפוס ווילנא, חסר שער.

11. "סיני" כרך סט, חוב' ה—ו, עמ' רצ"ב, תשל"א.

אשר צבי¹², אב"ד ומ"מ דפה ק"ק אוסטרעהא". שלש הסכמות לספר: א) ר' לוי יצחק מברדיטשוב. ב) ר' אשר צבי. ג) ר' יואל, בנו של ר' אשר צבי. שלשתם מדגישים שהמ"ל, ר' מנחם מענדיל בר' יעקב, הוא חתנו של ר' אשר צבי.

מר ח. ד. פרידברג, שמצא בשני ספרים¹³ הסכמות שניתנו לר' מנחם מענדיל בר' יעקב קאפיל, החליט בדמינו שר' מנחם מענדיל בר' יעקב הנ"ל שהו"ל את ספר "ילקוט ראובני" הנ"ל, הוא הוא מקבל שתי ההסכמות על שני ספרים הללו, וזה שהשם "קאפיל" לא יזכר ולא יפקד, לא על שער הספר "ילקוט ראובני" ולא בשלשת ההסכמות שבו, לא הטריד אותו, שכן פשוט עמד והוסיפו, והרי דבריו: "הדפסת הילקוט נגמרה ב' ג' שבט תקס"ז ע"י הר' מנחם מענדיל בר' יעקב [קאפיל] חתן הג"מ אשר צבי"¹⁴. אבל עטו הכשילו; בעמ' 118 שכח מה שכתב בעמ' 116. באותו עמוד 116 הוא מצטט נוסח שטר מכירת ההסכמה על ספר "פרי מגדים", והרי הנוסח: "מכרתי לחותני (ההדגשה שלי — ח.ל.) הר' יצחק בר' אשר והר' אברהם משה הזכות... יום ג' כ"א שבט תקע"ט פה ברדיטשוב. מנחם מענדיל בלא"א מ' [יעקב] קאפיל יצ"ו (ההדגשה שלי — ח.ל.)¹⁵. המשתמש בספר זה עומד כאן ותוהה, סוף סוף, חתנו של מי היה רמ"מ בר' יעקב קאפיל זה? של הצדיק ר' אשר צבי, כמו שהוא כותב בעמ' 118 או של ר' יצחק בר' אשר, כדברי הרמ"מ בעצמו שהוא מצטט בעמ' 116? ולא עוד אלא שבפזיונותיו להוסיף את השם "קאפיל" לשם יעקב בספר הילקוט נתעלם ממנו, שכבר בשנת תקס"ז, שנת הדפסת הילקוט הוסיפו לר' יעקב זה על השער את ברכת המתים "זללה"ה" כנ"ל, ובהסכמתו של ר' יואל הנ"ל מכנה אותו "המנוח", ואילו בחתימתו הנ"ל של רמ"מ בעצמו בשנת תקע"ט, י"ב שנה אחרי הדפסת הילקוט, הוא מברך את אביו בברכת החיים "יצ"ו", כנ"ל! ברור ששני ר' מנחם מענדיל לפנינו: בנו של ר' יעקב המנוח וחתנו של ר' אשר צבי לחוד, ומוכר ההסכמות¹⁶ בנו של ר' יעקב קאפיל לחוד.

ב.

על סמך ההסכמה שניתנה לר' מנחם מענדיל בר' יעקב קאפיל הנ"ל על ספר "חובות הלבבות" עם תרגום יידי חדש, קבע מר א. יערי¹⁷ כי רמ"מ זה הוא הוא גם המתרגם. אמנם, מר יצחק ריבקינד כבר הוכיח את טעותו וקבע כי המתרגם הוא ר' משה בר' נתן נטע, מי שהיה מגיה בדפוסו של ר' פנחס אליעזר בר' מרדכי בסדילקאב, ובדפוס זה גם הדפיסו בשנת תק"פ¹⁸. מר ריבקינד גם הוסיף, כי

12. מחבר ספר "מעייני החכמה", קארעץ, תקע"ז.
13. א) "חובות הלבבות" עם תרגום יידי חדש, סדילקאב, תק"פ. ב) "פרי מגדים" על אורח חיים, אוסטרעהא, תקפ"א.
14. "לחולדות הדפוס העברי בפולניא" ערך אוסטרעהא, עמ' 118, הערה 3, תשי"י.
15. כאן אמנם נהג מר פרידברג כהלכה, שהוסיף שם יעקב לשם קאפיל, שכן קאפיל הוא כינוי ליעקב, כידוע בהלכות גיטין.
16. את ההסכמה לספר "פרי מגדים" מכר לאלתר, כעבור שבוע מיום שקיבלה, וזו שעל "חובות הלבבות" אחר י"א חדשים. כן קבל הסכמה גם לספר "מעבר יבק", אוסטרעהא, תקע"ח (לא נרשם בפרידברג) וגם אותה מכר.
17. ליקוטים ביבליוגראפיים, "קריית ספר" י"ג, 398 ואילך, תרצ"ו/ז.
18. "ספר היובול" לכבוד פרופיסור אלכסנדר מארכס, בעריכת דוד פרענקיל, ניו-יורק, תש"ג, עמ' 31—33.

ר' משה בר' נתן נטע זה תירגם מחדש ליידיש גם את ספר "קב הישר" לר' צבי הירש קאידנובר, והדפיס גם אותו בסדילקאב בשנת תקפ"א. מר ריבקינד האריך ברישום ספר "חובות הלבבות" אבל קיצר ברישום ספר "קב הישר" ואני רושמו בזה בפרטות:

ספר / קב הישר¹⁹ / חלק ראשון / בלשון הקודש ובלשון אשכנז בכתב עברי ונקודות הנקרא עברי טייטש / הוא ספר נחמד וכו' (כאן בא כל הנוסח העברי שעל שערי כל המהדורות של ספר זה). תחת ממשלת אדונינו הקיסר / אלכסנדר פאולויטש... / גדרוקט אין סדילקאב אין / וואלינשען גיבערנעמט / מיט באווליי-גונג איינר העכסט / פארארדענטן קייזערליכען צענזור אין / ווילנא / ברשיון הצנזור דקאדעמא בוילנא / ע"י המדפיס מוהר"ר / פנחס אליעזר חתן ר' / שמואל מדפיס מן / ברדיטש²⁰ / בשנת וע"ש הישר והטוב [תקפ"א] לפ"ק.

מעבר לשער: שתי הסכמות לשש שנים. א) בי דינא רבא דק"ק אוסטרעהא. ניתנה לר' משה בר' נתן נטע, יום ה' חית תמוז תקע"ט. חתומים: אריה ליב במ' חיים; אברהם במ' יצחק; יהודא ליב במ' מתת'י. ב) בי דינא רבא דק"ק ברדיטשוב. ניתנה לר' פנחס אליעזר במ' מרדכי מק"ק סדילקאב, יום ה' י"ג אדר ראשון תק"פ. חתומים: יעקב קאפיל בר' משה; מאיר בר' שלמה מליטא.

"להתודע ולהגלות שהסכמות מב"ד דק"ק אוסטרעהא הנכתב על שם ר' משה במ' נתן נטע הנ"ל מכר את זכותו לר' פנחס אליעזר... ומעתה כל זכות של הסכמות הנ"ל שייך למהרפ"א הנ"ל."

מהסכמת בי דינא רבא דק"ק אוסטרעהא: "הדור אתם ראו דבר חדש אשר נעשו בדפוסים לדפוס ספרי מוסר על טייטש עברי ונקודות כדי שיבינו כל העם..."²¹.

בעמוד שאחרי דף השער — התנצלות המגיה, בעברית מחורזת, וחותם: המעתיק והמגיה משה בר' נתן נטע.

חלק ראשון: [2], נד, נא דף. חלק שני: שער מיוחד, בדיוק כמו שער חלק ראשון. פד דף. 4°.

רובו של הפרק האחרון²² המענין, בענין גלות פולין וליטא ואשר הגאולה העתידה תבא לראשונה לפולין וליטא, נשמט, כמובן, (לא רק התרגום אלא גם המקור העברי) כמו בכל המהדורות של ספר זה שנדפסו ברוסא. דברים אלו אי-אפשר היה אז להדפיס ברוסא, ופרק זה שלם אפשר למצא רק במהדורות שנדפסו מחוץ לרוסא.

בהשוואה לתרגום הראשון, שתירגם המחבר בעצמו²³, הרי התרגום החדש הזה הוא בהשמטת קטעים וביטויים, שהמתרגם חשבם, כנראה, לבלתי מתאימים לקוראי יידיש במדינתו ובזמנו.

19. תיבות "קב הישר" בצבע אדום, אבל בשער חלק שני — שחור.

20. ברדיטשב באותיות גדולות בצבע אדום, בחלק שני — שחור.

21. השווה "מודעה רבה" בספר "תם וישר" דיהרנפורט, תקס"ה: "...שלא נדפס שום הסכמה לספר, כי לא נאה ליתן הסכמה על ספר הנדפס בלשון אשכנז...". אפשר שהוא משום שספר "תם וישר" אינו ספר מוסר.

22. פרק ק"ב, שעל שמו נקרא הספר "קב הישר".

23. והדפיסו, יחד עם המקור העברי, בפפד"מ. חלק ראשון בשנת תס"ה וחלק שני בשנת תס"ו.

ג.

לדברי מר יצחק ריבקינד הנ"ל, הריני בזה להוסיף, כי ר' משה בר' נתן נטע זה תירגם מחדש לידיש גם ספר שלישי, ספר "שבט מוסר" לר' אליהו הכהן האתמרי מאומיר, וגם אותו הדפיס בסדילקאב, בשנת תקצ"ג. והרי נוסח השער:

ספר / שבט מוסר / חלק ראשון / (כל הנוסח העברי שעל שערי כל המהדורות של ספר זה). ולגודל תשוקת עמינו בני ישראל... והעם רוצים שיהיו ככהן ויהיה להם ג"כ / ידיעה בתחלה לערוך מלחמות יצר הרע ולהנחות מדבריו הקדושים: אך אינם מבינים בלשון הקודש רק / בלשון לעז והפצירו מאתנו להעתיקו על / לשון לעז שאנחנו מדברים בו ובכתב עברי ונקודות הנקרא עברי טייטש כדי שכל העם יוכלו להנות / מדבריו הנעימים והקדושים וזכות הרבים יהיה תלוי בנו וזכות המחבר יעמוד לנו ולזרעינו ולכל ישראל / שנוכה ללמוד וללמד ויהי לנו בנים עוסקים בתורה לשמה אמר: / וזאת לדעת שיש ת"י הסכמות וחרם / על איסור השגת גבולי / מבלתי הדפיסו הן בלשון הקודש הן / בלשון עברי [טייטש?] עד ת"ר והמה בכתובים / וחומים ת"י ולהוצאות הדפוס השמטנו / אותם ומי שירצה להדפיסו יהא נזהר / לבל יכשל ח"ו בנשיכת נח"ש. ובידינו / להראות ההסכמות לכל חפץ לדעת / האמת. והנזהר ישמר מפח / וילך בטח. / נדפס / בסדילקאב / בשנת תקצ"ג לפ"ק. [1] סח דף, ודף סט אחרון חסר בטופס שלפני ולא מצאתי טופס שני בספריות ניריורק ואולי יש בו קולופון או קישוט. חלק שני, שער חדש בדיוק כמו שער חלק ראשון. [1] סו דף. 4.

מעבר לשני השערים רשיון הצנזורה בפולנית מיום 7 נובמבר 1832. הצנזור בורובסקי. בעמוד אחרון של חלק שני — דברי המגיה בעברית חרוזית באותו נוסח שבספר "קב הישר" הנ"ל וחומים: המעתיק והמגיה משה בר' נתן נטע.

בסיכום: ר' משה בר' נתן נטע [מאוסטרהא] תירגם מחדש לידיש שלשה ספרים והדפיסם בסדילקאב. א. חובות הלבבות, תק"פ; ב. קב הישר, תקפ"א; ג. שבט מוסר, תקצ"ג.

ד.

עפ"י האמור יש לתקן את טעותו של מר ח. ד. פרידברג בנוגע לספר "צילותא דאברהם" שנדפס ברוסיה בשנת תקפ"א, אבל חמ"ד. מר פרידברג קבע²⁴ שנדפס באוסטרהא בדפוס אליעזר פייבל אייזנבארג וכי ר' משה בר' נתן נטע הנ"ל היה מגיה בדפוס זה ומצטט אפילו מספר "צילותא דאברהם" את דברי ר' משה עם האקרוסטיכון של שמו. מהאמור לעיל הרי אנו רואים שלכל-הפחות משנת תק"פ עד תקצ"ג הי' ר' משה בר' נתן נטע זה מגיה לא באוסטרהא בדפוס אייזנבארג אלא בדפוס פנחס אליעזר בסדילקאב, ובשנת תקפ"א, שנת הדפסתו של "צילותא דאברהם" הדפיס בסדילקאב את תרגומו לספר "קב הישר". ברור, שספר "צילותא דאברהם" נדפס לא באוסטרהא אלא בסדילקאב בדפוס פנחס אליעזר. ליתר תוקף אפשר לצרף גם את הקישוט שעל ספר "צילותא דאברהם" שהוא זהה בדיוק עם הקישוט שבספר "חובות הלבבות" הנ"ל²⁵.

24. "תולדות הדפוס העברי בפולניא", ערך אוסטרהא, עמ' 117—118.

25. וכן עם הקישוט של ספר "הארוך מש"ך" שהוא דפוס סדילקאב תק"פ ודאי.

והרי נוסח השער של ספר זה :

ספר צילות אברהם ונקרא חדושי מהרמ"א... אשר חיבר... הרב הגאון החסיד... רבן של בני הגולה המנוח מה' משה אברהם אבוש וצללה"ה שהי' אב"ד דק"ק זאבנא, שהעמיד תלמידים הרבה מופלגי תורה רבני גאוני הדור בגלילות ק"ק קראקא, וק"ק פוזנא, וק"ק לובלין שהיו תלמידיו מובהקים, והניח אחריו... חידושים... בשיטות עמוקות בגפ"ת... הגאון המחבר ז"ל היה אחיו ורבו של כבוד אדונינו מורינו ורבינו הגאון החסיד והעניו רבן של כל בני הגולה... מו"ה מאיר [מרגליות] וצללה"ה שהי' אב"ד ור"מ דק"ק אוסטרעא והגליל וגליל לבוב... המאיר לארץ בשבעת... חיבורים שהניח אחריו וכבר נדפסו... ס' מאיר נתיבים ושאר חיבורים... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... החסיד... אלקסנדר פאולאוויטש... שנת פי צדיק יהגה חכמה ודעת [תקפ"א] לפ"ק. חמ"ד [סדילקאב, בדפוס פנחס אליעזר בר' מרדכי]. [1] 99 דף. 2°.

מעבר לשער שלש הסכמות שנתנו לר' חיים מקאמניץ למשך עשר שנים (א) הרב ר' בצלאל בהגאון מאיר מרגליות החופ"ק אוסטרעא, ט' שבט תקפ"א. (ב) הרב ר' מרדכי מרגליות אבד"ק סטנאב, יום ד' ו' שבט תקפ"א, וחזות מרדכי מרגליות מבראד. (ג) הרב ר' משה הלוי הורוויץ אב"ד דק"ק וואלטשיסק, יום ג' ה' מנחם אב תק"פ.

מהסכמת הרב משה הלוי הורוויץ: "...ונהירנא שהי' אומרים עליו שזה הספר עמוק כמו מהר"ם שי"ף...".

אחרי ההסכמות: דברי המגיה, עם אקרוסטיכון משה בר' נתן נטע. ואפריון נמטי' להנהו אנשי יקירא אשר נתנו חתימתם לקנות זה הספר ימים רבים קודם שנדפס אשר חתמו יותר מחמש מאות אנשים לקנות אותו.

בדף שאחרי השער — הקדמה בחרוזים מאת הרב בצלאל מרגליות הנ"ל בשבח המחבר — שהוא דודו — וספרו, ותודה להרב דוד שלמה [אייבשיץ] בעל "לבושי שרד" (חתן נכדת המחבר) שהעתיק את כתב היד והגיהו. הספר מכיל חידושים על כמה מסכתות הש"ס ושני דפים אחרונים ליקוטים בפסוקים ומדרשים.

"משה", השם הראשון של המחבר, הוא רק שם לווי' שנתברך בזה השם.

אברהם רובינשטיין

הס' "ליקוטי תפילות", גלגולי כתיבה והדפסה

א. ייסוד התפילות ועסק ההדפסה.

(1) עוד בחיי ר' נחמן השתוקק ר' נתן להשתקע בברסלב, כדי להמצא דרך קבע במחיצת רבו. אך ביטל רצונו בפני רצון אשתו, שלא נאותה לעקור מנעמירוב. רעיון ההעברה ירד ממילא מן הפרק בצאת ר' נחמן לאומאן ובוטל לגמרי עם פטירתו. ברם, בעקבות שתי שריפות גדולות, שפרצו בנעמירוב בחג השבועות תקע"א ומיד לאחריו, שבהן עלה באש רוב העיר ככולה ובית מגוריו של ר' נתן בכלל זה ואף היו קרבנות בנפש, שינתה האשה את טעמה והיא שהעלתה את התביעה להסתלק ממקום הפורענות ולקבוע את דירתם בברסלב. ההעברה יצאה מיד לפועל (ולמחרת היום פרצה בנעמירוב שריפה שלישית) ובתקופת ישיבתו בברסלב, ולדעת ר' נתן: בזכות ישיבתו זאת, עלה בידו להדפיס את ספרי רבו, לקרב אנשים לאמיתת דרכו, לכתוב ולהדפיס את התפילות. "כי רוב כל עסקי בהשארתי הק', שזיכני הש"י להדפיס ספריו הק', ולקרב אנשים לאמיתת דרכיו ולכתוב ולהדפיס התפלות הק' וכו' וכו', הי' ע"י ישיבתי פה בעזר"ה"¹.

מאז עסק ר' נתן וטרח כל ימיו למען הנצחת רבו — השארתו — מעין קיום נוכחות. לא רק בדורו אלא גם בדורות הבאים. תוך תחושה חריפה של יעוד, הקדיש ר' נתן את כל חייו לחסידות ברסלב, לארגונה, לגיבוש תורתה ולעשיית נפשות למענה. ובהיותו מחונן בכשרון ספרותי רב ומצוייד בכלים ארגוניים מעולים, שיתף את עצמו במפעלו הספרותי של ר' נחמן, הן בהעתיקה, בכתיבה ובעיבוד והן בהדפסה ובהפצה. על רקע זה צמחו כתבי ר' נתן, שעיקרם עיבודים ספרותיים מדברי הרב או זכרונות ממגעיו עמו. אך תנאים חיצוניים קשים הכבידו על פעילותו הספרותית ומכשולים רבים לאין ספור, "מניעות" בלשונו, עמדו בדרכו ב"עסק ההדפסה". ספק, אם היה עולה בידו להתגבר על "המניעות כחומות ברזל ודלתי נחושת ממש", לולא זכר את שלימדו רבו, "שאינ מניעה בעולם כלל ושהעיקר הוא הרצון והחשק והכסופין וכו'"².

באותו קיץ (תקע"א) עסק ר' נתן בהדפסת הספרים "ליקוטי מוהר"ן תנינא", "ס' הא"ב" — הוא "ספר המדות" — ו"קיצור ליקוטי מוהר"ן", כולם במאהלו. ולקראת ראש השנה תקע"ב יכול היה להביא ספרים אלה לאומאן, שם נתקבצו אנ"ש לראשונה אחר הסתלקות הרבי. אך חלפו עוד שנים מספר, עד שהחל בחיבור התפילות ובהדפסתן.

"עסק ההדפסה" וכן הטיפול בעזבונו ר' נחמן גרמו לר' נתן טרחות גדולות וטלטולי דרכים רבים. רק לאחר גמר ההדפסה, החל "ליישב את עצמו", אך טרם מצא מרגוע

1. ימי מהרנ"ת ח"א, בני ברק תשט"ז, דף נ. 2. שם, דף מו.

לנפשו. בניגוד למצבו בנעמירוב, שם התגורר בנחות בבית אביו־זקנו, גר בברסלב בשכירות ונאלץ להטלטל מדירה לדירה. במיוחד סבל מהעדר חדר מיוחד, בו יוכל לקיים התבודדות, לרכז מאזינים לתורת רבו ולהעלות על הכתב את דבריו. „ועיקר גודל עוצם היסורים שלי בזה — רשם באותם הימים בזכרונותיו — שהגיעו עד הנפש הי' מחמת שלא הי' לי שום חדר מיוחד... אך איש כמוני בוודאי הי' צריך חדר מיוחד”³.

לאחר מאמצים רבים עלה בידו להתגבר על כל „המניעות” ובין יום־הכיפורים לחג הסוכות שנת תקע”ד נכנס לדירה משלו וכעבור זמן בנה לו שם חדר לעצמו — ורווח לו.

„והנה בבית זה נתייסדו התפלות הקדושים ברוב חסדו ונפלאותיו”⁴.

(2) אך „ייסוד” התפילות כיצד?

זוהי סוגיא מורכבת, המחייבת בירור יסודי. בדיון הביבליוגרפי נצטמצם על־כרחנו בהערות מעטות, ככל שהדבר הכרחי לנושא המתברר כאן.

ברור, שהכתוב מדבר ביצירות חדשות, בתפילות שאינן מעוגנות בסדר התפילות הנהוג ומקובל מדורי דורות. ועל כך יצא קיצפם של המתנגדים לברסלב, לאמור: מי שם את ר' נתן לחבר תפילות חדשות, כלום חננו ד' ברוח הקודש? הטענה משתמעת מדברי ר' נתן בהקדמה לס' „ליקוטי תפלות”, בה הוא אומר דברים להגנתו ולהצדקת מעשיו. לא נפלאה היא לחבר תפילות חדשות, כי כבר קדמוהו כמה וכמה „גדולים וקטנים”. וגם בימינו נתחברו תפילות חדשות. גם כל הפיוטים, הסליחות והזמירות רובם ככולם לא נתחברו ע”י הקדמונים, הנביאים, התנאים ובעלי רוח הקודש, כי אם ע”י „האחרונים”, שחיו זמן רב לאחר שפסקה רוח הקודש מישראל. נמצא, שאין כל איסור לחבר תפילות אפילו על מי שאינו במדרגת בני עלייה.

זוהי, כמובן, תשובה לשואלים, למקשים בחוץ שפניהם לקיטרוג. אך ההסבר לאנ”ש היה שונה בהחלט. „הם המתנגדים שואלים אם יש בהתפלות רוח”ק ובאמת הם גבוהים מרוח”ק, כי הם נמשכים משער החמשים”⁵. אך גם בהקדמה לס' „ליקוטי תפילות”: „כל תפילות אלו, ממקום קדוש יתהלכו, נובעים ויוצאין ממעין קדוש היוצא מבית ה”.

ברם, אין זה אלא מרכיב אחד של הבעייה. שכן לפנינו סוג תפילות, שאין לו אח ורע בליטורגיה היהודית. אלה תפילות שעובדו מתוך תורות, שהשמיע ר' נחמן ושקובצו בשני הספרים „ליקוטי מוהר”ן” ו„ליקוטי מוהר”ן תנינא”. ונשאלת השאלה: הכיצד מתגלגלת „תורה” ונעשית „תפילה”?

רבינו ז”ל, פותח ר' נתן את ההקדמה לס' „ליקוטי תפילות”, הזהיר אותנו כמה פעמים, בכמה מיני לשונות, לעשות מהתורות תפילות. אמנם לא ביאר העניין היטב, איך היתה כוונתו בזה. אך מכלל דבריו ניתן היה להבין למה נתכווין. מסביר ר' נתן: היה זה רצונו של ר' נחמן להביא את ה„תורה” לכלל „מעשה”. היינו, שהמעין בתורה מן התורות שיצאה מפיו ישתדל להבין כוונת כל הנאמר בה, הלכה למעשה, כדי לשמור, לעשות ולקיים. עליו להרהר בדבר גודל הפער שבינו ובין

3. ימי מהרג”ת ח”א, דף נ—נא. 4. שם, דף נד.

5. אברהם בר' נחמן מטולטשין (חזון), ס' כוכבי אור, ירושלים תשל”ב, דף עז ס”ה.

הכלול בתורה, לעורר בקרבו את החפץ להשלים ולתקן את החסר ולשפוך שיחו לפני האלהים שיזכה להגיע לתיקון הנדרש. — הרי התפילה מתגלגלת מן התורה.

בעצם, הצביע ר' נחמן עצמו על דרך זו. בתורה, "בחצוצרות וקול שופר" אמר: "כי צריך כל אדם לומר לא נברא העולם אלא בשבילי (סנהדרין לו), נמצא אם העולם נברא בשבילי צריך אני לראות ולעיין בכל עת בתיקון העולם, ולמלאות חסרון העולם, להתפלל בעבורם"⁶. ור' נתן מספר: כאשר דיבר ר' נחמן עם אנשים מאנשי לענין התפילה והורה לעשות מהתורות תפילות, תפס לדוגמא תורה זו. "כי כ"א מחויב לומר כל העולם לא נברא אלא בשבילי ולהתפלל על חסרון העולם, ולידע אם הוא קודם גז"ד או לאחר גז"ד, וא"כ עתה יסתכל על עצמו כמה הוא רחוק מכל זה, יתפלל ויעתיר להשי"ת שיזכה להגיע לכלל זה. ושאלו אותו אן, כי אין זה צריך לנו עכשיו, כי אנו רחוקים עכשיו מלהתפלל על זה, לפי מדרגותינו עכשיו, השיב להם, הלא ישמעו אוננים מה שפיתם מדבר בהתורה הזאת, כי הלא מבואר כאן, שכל אדם מחויב לומר כל העולם לא נברא אלא בשבילי, ואם כן החוב מוטל על כ"א וא' בהכרח ואינו יכול לפטור עצמו מזה וכו'. כדברים האלה נשמע מפיו הקדוש ז"ל בעצמו". עד כאן בהקדמה ל"ליקוטי תפילות".

משמע, אל לו לאדם להסתגר בד' אמות שלו. עליו לראות את בעיות העולם כבעיות האישיות שלו, לשאת בקרבו את סבל החסר וליטול על עצמו את תפקיד התיקון. הזדהות זאת תביאהו לחתור ולשאוף, בעת ובעונה אחת, לתיקונו של עולם ולשלימותו שלו עצמו. חפץ זה יבטא בשיח עם הבורא, בתפילה. וזוהי חובת גברא, המוטלת על כל אדם ואדם. וכל יום שעתה.

מסתבר איפוא, ש"ייסוד" התפילות הוא תהליך מורכב, ששלביו העיקריים הם: עיון ב"תורה" והעמקה בתוכנה; עשיית חשבון-נפש, מה רב המרחק בינינו ובין הדברים הגנוזים באותה "תורה"; הבעת תחנונים, היא התפילה, שד' ירחם עלינו ויזכנו לקיים כל הנאמר ב"תורה" זו, והשלב האחרון: הניסוח בכתב. ר' נתן מביא בשם ר' נחמן, כי הזוכה ותפילתו סדורה, רצוי להעלותה על הכתב, למען יוכל לאומרה שנית.

כך, "נתייסד" התפילות של ר' נתן, כשהן צמודות לתורות ששמע מפי רבו ר' נחמן. תורה ותורה ותפילה שלה. תחילה כתב אותן בלשון יחיד, שהרי נועדו לשימוש האישי בלבד. אחר-כך החל להעתיקן ללשון רבים, בלשון כלליות, כדי לשוותם לכל נפש לפי מדרגתה. לאו כל אחד בקי כל-כך בדברי רבינו ז"ל, עד שיוכל לעשות מהתורות תפילות. אך ברור לו, שכל החסר לאדם בענין עבודת השם יכול הוא לגלות בתפילות הללו שהוא ייסד, ולמצוא בהן ביטוי למבוקשותיו, למאווייו. "כי אין שום תפילות בעולם שיוכל האדם למצוא א"ע בהם כמו באלו התפילות המדברים מכל המדות ומכל הדברים שבעולם". ולבנו יצחק הוא כותב במכתב מיום ו' עש"ק פ' ויגש תקפ"ה: "אך כל מה שחסר לך הכל כאשר לכל תמצא בספרי רבינו ז"ל ובהתפילות ובהחידושי שחנני ה' אשר בידך"⁷.

במכתב, שכתב כעשרים שנה לאחר הדפסת הקונטרס הראשון של "ליקוטי תפילות",

6. ליקוטי מוהר"ן תנינא, סי' ה. התורה נאמרה בראש השנה תקס"ג, כאשר נשמע בעולם שרוצין לגזור כמה גזירות שקורין פונקטין". עיין חיי מוהר"ן, לעמבערג 1874, דף ב סי' א.

7. עלים לתרופה, ברדיטשוב תרנ"ו, סי' רעג.

חזור ר' נתן לצורך לעשות מן התורות תפילות ומגלה בהן פנים חדשות, נוסף על הנאמר כבר לשבחן. „והעיקר לעשות מהתורות תפלות לבקש בכל יום ולפרש שיחתו לפניו ית' ע"פ איזה תורה שילמוד בספריו הקדושים שבכולם יכולים למצוא את עצמו בכל יום, אהה ה' מתי נזכה לזה, כי כל ימינו פורחים והולכים כצל עובר וכענן כלה וכרוח נושבת וכחלום יעוף וכו'. ואין לנו במה לתופסם ולהחזיקם שיהי' נשארים קיימים לנו שנחי' בהם לנצח כ"א ע"י תפלה ותחנונים והעיקר ע"פ הדרך הקדוש הזה שהוא ישן וחדש מאד שהוא לעשות מהתורות תפלות כנ"ל. וכל אחד רחוק בעיני עצמו מזה, ובאמת אינו כן, כי קרוב אליך הדבר מאד בפוך ובלבבך לעשותו”⁸.

התפילות שנעשו מן התורות, לא זו בלבד, שהן עונות על צרכי האדם — והכוונה לצרכים הרוחניים הנפשיים — לפי הסיטואציה האישית שלו מדי יום ביומו, אלא שדרכן הוא פורץ אל הנצחיות, הרחק הרחק מעבר לקונקרטי החולף, בו הוא נתון בשעת אמירתן.

לא לנו לדון במקום זה האם ובאיזו מידה מימש ר' נתן בתפילותיו מגמות אלו.⁹ אך בדין לציין, כי בצד אינסוף חזרות, — וחזרות הן סימן-היכר לכל ילקוטי תפילות — ואריכות דברים, נבחין בקטעים בעלי עוצמה רגשית רבה וכוח פיוטי גדול, המבטאים מאוויי אנוש בתחומי הפרטי-האישי והכלל-אנושי כאחד, ומביעים געגועים עמוקים לקירבה לאלוהות.

הרי דוגמא מ„ליקוטי תפלות” ח"ב סי' ד :

„יהי רצון מלפניך — — —

שתבטל מלחמות ושפיכות דמים מן העולם

ותמשיך שלום גדול ונפלא בעולם

ולא ישאו עוד גוי אל גוי חרב

ואל ילמדו עוד מלחמה.

רק יכירו וידעו כל יושבי תבל האמת לאמיתו

אשר לא באנו לזה העולם בשביל ריב ומחלוקת ח"ו

ולא בשביל שנאה וקנאה וקינאתור (!) ושפיכות דמים ח"ו.

רק באנו לעולם

כדי להכיר ולדעת אותך

תתברך לנצח. — — —

ותתן הגשם והמטר בעתו ובזמנו

ולא תעצור השמים מן המטר

בכל עת שהעולם צריכין לו. — — —

וימלא כבודך את כל מוחינו ושכלינו ודעתינו ולבבינו — — —

ואהי' מרכבה לשכינת אלהותך

ולא אצא עוד מן הקדושה

אפילו כחוט השערה.

ולא אחשוב שום מחשבת חוץ, חס ושלום

8. ס' עלים לתרופה, סי' רנו.

9. כאן המקום להעיר, כי חוקרי החסידות, ואלה של חסידות ברסלב בכלל, לא נזקקו לר' נתן אלא בדרך אגב, לא תיארו את דמותו ולא ניתחו את כתביו.

רק אהי' תמיד
דבוק בך ובתורתך הקדושה
עד שאזכה להכניס גם באחרים ידיעת אמיתת אלהותך
להודיע לבני האדם גבורתך
וכבוד הדר מלכותך.
שאזכה להמשיך אלהותך
לתוך מחסם ושכלם ולבבם"¹⁰.
אך נשוב לענייננו.

(3) כאשר העתיק ר' נתן קצת מן התפילות ומסרן לקצת מן האנשים, הוטב הדבר בעיני המקבלים ואלה הפצירו בו להעתיק את הכל. אמנם, היו לו היסוסים רבים אם למלא רצון החברים החרדים לדבר ה', המתאווים ומשתוקקים לתפילות אלו, — ואין הוא מגלה את סיבת ספקותיו — אך החליט להעתיק את כל התפילות ולזכות בהן את הרבים. „אם אמנם לבי הלך אנה ואנה בזה, עם כל זה מסרתי עצמי להשי' לבד, וסמכתי עליו לבד, כרצונו יתברך הטוב וכרצון רבינו ז"ל כן אעשה" ואז גמר אומר „להעתיקם ולהדפיסם, להאירם על פני תבל, לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל" — מדבריו בהקדמה.

וזה סדר הדברים:

„בשנת תקע"ה התחילו התפלות להתייחד, בשנת תקע"ו נדפס הס' ספורי מעשיות, בשנת תקע"ז התחלתי למסור התפלות לאנ"ש להעתיקם לעצמם ולאמרם — — — וכן בשנת תקע"ח עסקתי בזה הרבה ואז בשנה הנ"ל מסרתי התפלה של היר"ד מזמורי תהלים שצוה הוא ז"ל לאומרים בשביל מקרה לילה ח", ועל קברו הק' שנקרא תיקון הכללי"¹¹. כך נודעו התפילות ברבים עוד לפני שהועלו על מכבש הדפוס. אך לא רק אנ"ש בלבד קיבלו אותן. הן הגיעו גם לידי המתנגדים לחסידות ברסלב והדבר הגביר את המחלוקת, שקיימת היתה עוד בחיי ר' נחמן.

ברם, באותו זמן עוד לא נגש להדפסת התפילות. ככל הנראה, רצה תחילה להדפיס שנית את ספרי רבו וחתר לדפוס משלו, בביתו בברסלב. הוא לא סמך על מדפיסים מבתי־דפוס אחרים, שמלאכתם תהא נאמנה דייה. ואכן, בשנת תקע"ט החל לעסוק בהעמדת דפוס בביתו, כדי לחזור ולהדפיס את כתבי ר' נחמן בכמה תיקונים והשלמות וכן כדי לתקן את מה שעיוותו, לדבריו, המדפיסים בהוצאה הקודמת. אך הועמד בפני עיכובים, מניעות ו„מלחמות גדולות בזה".

ויותר משגילה על כך בזכרונותיו, כיסה בהם: „והנה כל מה שעבר עלי בענין הדפוס צריכין ע"ז חיבור גדול וא"א לבארו בכתב בשום אופן ובעזה"י בעוה"ב ידברו מזה הרבה הרבה"¹². אך גם מן המעט שהעלה על הכתב, ניתן להסיק על עיקר הקשיים, שבפניהם עמד והם: חסרון־כיס, מחלוקת מצד המתנגדים לחסידי ברסלב וחשש מהשלטונות. אמנם, תחילה עלה בידו לקבץ מעשירי אנ"ש סכום כסף, תמורתו קנה מכבש, אותיות ומעט נייר. אך עד מהרה אפס הכסף וכן רבו המחלוקות והמניעות האחרות. ובמשך כל שנת תקע"ט ותק"פ לא הצליח להעמיד

10. ליקוטי תפילות, דפוס זאלקווי—לעמבערג (סי' 2, להלן); ובדפוסים הסטאנדארטיים: ח"ב סי' גג.

11. ימי מהרנ"ת ח"א, נה. 12. ימי מהרנ"ת ח"ב, סי' ו.

את הדפוס. כמה פעמים נסע על-פני המדינה, אך המעט שהשיג לא היה בו די להוצאות ההכרחיות. בשלהי שנת תק"פ נדרש עוד סכום כסף, "בערך ריש אדומים ויותר ואין שום דרך הטבע לקבץ יחד אפילו שליש ורביע מזה הסך"¹³, כתב באותם הימים. גם פרנסתו היתה אז דחוקה ורצו עליו חובות כספיים כבדים. אף על פי כן, לא הניח את הרצון, גבר על המניעות והדפוס החל לפעול בט"ו בשבט שנת תקפ"א¹⁴.

ברם, חדשים אחדים לאחר מכן, אחרי פסח תקפ"א, נאלץ להפסיק את הדפסת "הספרים הגדולים" — הכוונה ל"ליקוטי מוהר"ן" ול"ליקוטי מוהר"ן תנינא" — מחמת המחסור בנייר. אז החליט להדפיס לעת-עתה, "על נייר אחד", ס' "הא"ב". בנו נתן לו מעות וההדפסה נתחדשה. ר' נתן כתב מחדש את שמות התנאים והאמוראים אשר לא נכללו בדפוס הראשון של "ספר המדות". ומכאן, השינויים הרבים בין שני הדפוסים. לאחר-מכן, בהגיע הגייר, סיים את הדפסת הספרים "הגדולים והקטנים" והכל "בתיקונים נפלאים ובהוספות חדשות נפלאות המחיינ את הנפש"¹⁵. באותו זמן הפתיע אותו בנו שכנא והדפיס שלא בידעתו את "תיקון הכללי", שבסופו התפלה שחיבר ר' נתן ד"ה "אשירה לד' בחי". ובזה בעצם נפתחה הדפסת התפילות של ר' נתן, או בלשוננו: "וזה הי' צמיחת הישועה של הדפסת התפילות"¹⁶. את הספרים הנדפסים הביא עמו ר' נתן לאומאן, לראש השנה תקפ"ב וחילקם בין אנ"ש.

בראשיתה של אותה שנה, היא שנת תקפ"ב, התחיל הבן שכנא להדפיס "בסוד" את כל התפילות. אין ר' נתן מכניס אותנו בסוד זה, אך אין ספק, כי הוא קשור בעובדא, שהדפוס נפתח בלי רשיון רשמי מצד השלטונות המוסמכים. ברם, לאחר כב תפילות הושבת הדפוס ממלאכתו. ושוב, אין ר' נתן מגלה בזכרונותיו את הסיבה לכך, בהסתפקו בציון העובדא, שהיו "מניעות". וכה דבריו: "ואח"כ בשנת תקפ"ב בתחילתו התחיל בני הנ"ל [שכנא] תיכף להדפיס כל התפילות, אך הי' מניעות עצומות מאד ולא נגמרו כי אם כ"ב תפילות. ובאותה השנה היא שנת תקפ"ב נסעתי לא"י"¹⁷.

אין כל הוכחה לכך, כי קיים קשר ישיר בין נסיעת ר' נתן לא"י ובין השבת הדפוס. קורותיה של אותה נסיעה מופלאה אין ענינה לכאן. אך מחמת השתזרות במערכת התפילות של ר' נתן, הן בייסודן והן בהדפסתן, עלינו להקדיש לה תשומת-לב.

(4) מספר ר' נתן: "זה ימים רבים שיש לי כיסופים וגיעגועים והשתוקקות לא"י. ולמן היום אשר שמעתי מרבינו ז"ל התורות המדברים מעוצם קדושת א"י ומכולם מובן שכל קדושת איש הישראלי תלוי בא"י מאז ועד הנה אש תוקד בקרבי בוער כרשפי אש שלהבת יה לזכות לבא לא"י. ובפרט מעת ששמעתי התורה הנוראה ט'

13. שם, סי' יד.

14. על דפוסי ברסלב, עיין א. יערי, הדפוס העברי בברסלב, קרית ספר, י"ג, עמ' 528—532, תרצ"ו/1; א. מ. הברמן, למאמרו של א. יערי [הנ"ל], קרית ספר, י"ד, עמ' 127/8, תרצ"ז/ח; ג. שלום, אלה שמות, ירושלים, תרפ"ח; הנ"ל, הוספות והשלמות, קרית ספר, ר', תרפ"ט — תר"ץ.

15. ימי מהרב"ת ח"ב, סי' יז, טו.

16 שם ח"א, דף נה. 17. שם, שם.

תיקונין¹⁸ — — — ואח"כ סמוך אחר שאמר התורה הנ"ל שאלתי אותו ז"ל מה כוונתכם בזה שאמרתם שהעיקר הוא א"י. וגער עלי וענה ואמר כוונתי כפשוטו את א"י הזאת עם אלו הבתים ואמר בל"א בזה"ל (איך מיין טאקי דאס א"י מיט די שטיבער מיט די הייזיר) היינו שכל כוונתו כפשוטו שצריך כל איש ישראל לבא לא"י הגשמי הזה שמושב באלו הבתים והחצירות העומדים שם בצפת וטבריא ושאר מקומות בא"י — — — והנה מאז הבנתי שרצונו בפשיטות שנבא כולנו לא"י ומן אז והלאה נכספתי מאד להיות בא"י¹⁹. את התורה ט' תיקונין השמיע ר' נחמן בראש-השנה תקס"ה²⁰. אך כל עוד היה בחיים, נבצר מר' נתן להוציא לפועל את תשוקתו לבוא לא"י, כי קשתה עליו הפרידה מרבו. אבל גם אחר הסתלקות הרב לא ניתן לו הדבר, מחמת הכורח שראה לעצמו לטפל במורשתו הרוחנית. „ראיתי שאיני רשאי לנסוע לא"י לקבוע דירתי שם מחמת כמה עסקים של זכות הרבים גדול מאד שאני צריך לעשות כאן בחו"ל, דהיינו בענין תורתו של רבינו ז"ל שזכיתי לכתובה ושאיני צריך לכתוב עוד מה שאני זוכר עדיין להעתיק ולהדפיס וכו' וכו'“²¹. ולנסוע על-מנת לחזור גם לא היה יכול, „לא היה לי פנאי אז וגם מחמת ריבוי ההוצאה ושאר מניעות“²². אולם מעת שכתב התפילה מהתורה ט' תיקונין²³, הרבה בתפילה שיזכה לבוא לא"י. לאחר-מכן כתב עוד כמה תפילות לבוא לא"י וחשקו גבר עוד. וכשהצליח להקים את הדפוס, למד גזירה שווה לעצמו: כשם שזכה להתגבר על המניעות ולהעמיד את הדפוס, כן יזכה לגבור על המכשולים ולבוא לא"י. ואכן כך היה. ביום ה כד טבת תקפ"ב יצא מביתו לאומאן, ומבלי שתיכנן זאת מראש, המשיך משם בדרכו לא"י. בארץ עשה בסדר-הכל כחמשה שבועות²⁴, אך המסע כולו ארך כמעט שנה תמימה. הוא חזר לביתו ביום ה פרש' וישלח תקפ"ג. כל אותה עת שבת הדפוס ורק לאחר שובו, המשיך בהדפסת התפילות.

אך לא מיד עם חזירתו מן הארץ נתחדשה ההדפסה, באשר דעתו לא היתה נתונה לכך. רק סמוך לראש השנה תקפ"ד החל לפעול לחידוש הדפוס. אחד מאנ"ש, „איש כשר וישר“ שאת שמו אינו מזכיר, הרים תרומה כספית נכבדה לצורך חידוש הדפוס. ר' נתן התעמק אז במעלת התפילות, שעושין מהתורות „וע"י כל זה חיזקני הש"י עד אשר הוצאתי מחשבתי מכח אל הפועל ובשנת תקפ"ד הדפסתי את התפלות מסי' ס"ה²⁵ עד סוף חלק ראשון וחלק שני עד סימן י"ד“²⁶, היינו מראשית התפילה כג עד אמצע תפילה ד בחלק שני.

עבודת ההדפסה בוצעה לא ע"י מדפיסים מן החוץ, רק ע"י אנ"ש, אותם לימד ר'

18. ליקוטי מוהר"ן, סי' כ.
19. ימי מהרנ"ת ח"ב, סי' ב. לאור האמור כאן, מזור הדבר, שכל מעשי ר' נתן בארץ הצטמצמו לבקורים ותפילות על קברות הקדושים.
20. חיי מוהר"ן דף ג סי' ט.
21. ימי מהרנ"ת ח"ב, סי' ג.
22. שם, שם.
23. ליקוטי תפלות ח"א סי' כ.
24. הוא נכנס לתחום א"י מצפון ביום ד פרש' שלח ויצא מן הארץ דרך חיפה ביום ד פרש' מטות תקפ"ב.
25. הכוונה לדף סה. התפילה כב, שבה הופסקה הדפסה, מסתיימת בדף סד.
26. ימי מהרנ"ת ח"א, דף נה.

נתן אומנות זו. אחד מהם, ר' מענדיל ממינקאוויץ, ידע מכבר את המלאכה. הם עסקו בהדפסה כל החורף „למען המצוה“²⁷.

פרטים נוספים על „עסק ההדפסה“ באותה תקופה ניתן ללמוד ממכתבי ר' נתן, שפורסמו בס' „עלים לתרופה“²⁸.

במכתב מיום ב' וישלח תקפ"ד מודיע ר' נתן לבנו יצחק, ששלח את ר' מענדיל לק' מינקאוויץ, כדי להביא משם את האותיות החסרות. הלה חזר „ובין היום ובין למחר נתחיל בשלום ב"ה להדפיסם“²⁹.

שלשה שבועות לאחר-מכן, ביום ג' ויגש תקפ"ד, מבשר ר' נתן בשמחה לבנו: „ודע בני חביבי שכבר נגמרו ת"ל חמשה פורים³⁰ מהתפלות ועתה אנו עוסקים בפורים ששי — — — וכולם טרודים מאד בהדפסה כי ידוע שאנו עוסקים בהדפוס בלי פועלים. רק ר' מענדיל ור' חיים נחום והנער יצחק יהושע, וגם בני הותיק מו"ה שכנא נ"י מסייע הרבה בכל פעם אבל לא בקביעות ע"כ נעשית המלאכה לאט לאט — — גם יש מניעות הרבה מחמת חסרון כס כידוע לך מזה“³¹. ר' נתן מבקש את בנו לורו את אנ"ש בקהילתו לשלוח לו מיד מתנת ידם הטובה, „כי א"א לעכב הדפוס ח"ו אפי' יום א'", ושולח לו עלה אחד לדוגמא מהתפילות הנדפסות, „יראו עיניך וישמח לבך“³².

ושוב, הפרעות והפסקות מאונס. במכתב מיום ה' פרש' בא תקפ"ד: כשחזר ביום א' שבע זה מאומאן, מצא הדפוס בטל ממלאכתו. מחמת שכלה צבע הדיו וצריך לקנות ולבשל שמן פשתן „ובעתים הללו אינו בנמצא כלל כ"א ביוקר גדול ופה אינו מצוי כלל גם כי אפס כסף והוכרח ר' מענדיל לנסוע לביתו [למינקאוויץ] ושם יקנה שמן הק' [!]. ואי"ה בשבוע הבע"ל נחזור להתחיל לגמור הדפסת התפילות. ות"ל כבר נגמר עד סוף תפילה נ"ה“³³. ושוב חזר על בקשת ממון. „כי השעה דחוקה וא"א לבטל הדפוס אפי' יום אחד“. מתח רב מבצבץ מבין שורות אלה. אצה לו הדרך לר' נתן וחושש ליום עבודה אחד, שלא ילך לאיבוד. שמא מבשר לו ליבו את אשר עלול לקרות והוא ממחר לסיים את המלאכה, כדי לברך על המוגמר. וארבעה שבועות לאחר-מכן ביום ב' פרש' תרומה תקפ"ד הוא מודיע לבנו בשביעת-רצון: „ודע בני שת"ל אנו עוסקים בדפוס, וב"ה אשר כבר נגמרו ס"ב תפילות בעזרתו הגדולה“³⁴.

כך נמשכה העבודה עד לגמר תפילה צג, שהדפסתה נסתיימה, לפי הרשום בקולופון³⁵, ביום כא' לחדש אדר תקפ"ד. לאחר מכן, נמשכה ההדפסה, אך לא לזמן רב. נסתיים חלק א' מן התפילות וכשהגיעו לתפילה ד' בחלק שני, פרץ משבר, ששיתק את הדפוס לגמרי.

(5) בית הדפוס בברסלב פעל ללא רשיון מטעם המלכות. העובדא, כי הספרים שהופיעו שם אינם נושאים את שם ברסלב, היא הוכחה ברורה לכך. רשימות אחדות, שהותיר ר' נתן בזכרונותיו, מצביעות אף הן על הקשיים שנתקל בהם אצל השלטונות ביחס לדפוס.

27. שם, שם. 28. ברדיטשוב תרנ"ו. 29. עלים לתרופה, סי' רסט.

30. תבניות.

31. שם, סי' רע. 32. שם, שם. 33. שם, סי' רעא.

34. שם, רעב.

35. עיין להלן.

בראשית סיון שנת תק"פ, בזמן שר' נתן עסק בהכנת הדפוס הוא חזר מאומאן לברסלב, ונתבשר, "שהעבירו את האדון גארדניצע שהיה בברסלב וזה היה אצלי נס גדול לענין הדפוס כי אם היה זה הגארד' לא הייתי יכול להעמיד הדפוס וכבר שלחתי לשאול אותו ולא הסכים"³⁶. אך ספק, אם אכן היה זה נס גדול. שכן בידיעה מחדש אלול אותה שנה, בצד חסרון כיס המפריע להקמת הדפוס, הוא מוסר: "וגם שארי מניעות הרבה מאד מאד שהיו על ההדפסה מכל הצדדים מיוחד הצענזור וכו' וכו'"³⁷. נמצא, שחרף העברתו של "האדון גארדניצע" מברסלב, עדיין מתיירא ר' נתן מפני הרשות. אך הוא התגבר על המורא והחליט להתחיל בהדפסה. ואלה דבריו: "כשנתקבצנו על ר"ה תקפ"א באומאן לא פעלתי ג"כ כלום לגמור הדפוס אעפ"כ אח"כ כשבאתי לביתי עזר לי השי"ת והכניס מחשבות בלבי ונתן לי עצות נפלאות וכח לסבול ולהמתין לישועת ה' ולבלי לפחד משום דבר מגדול הפחדים שהפחידו עלי שהוא סכנה גדולה וכו' בפרט בין שונאים כאלה וכו' וחסרון כיס הקשה מכולם"³⁸. "שונאים כאלה", הכוונה, כמובן מאליו, למתנגדים לחסידי ברסלב. והזכרתם, תוך כדי דיבור, עם "הפחדים" שהפחידו אותו והסכנה הגדולה, מעידה לדעתי, שלמתנגדי ברסלב יד בקשיים שהוערמו על ר' נתן בקשר לרשיון לדפוס. מכל מקום, ר' נתן לא נרתע, העמיד את הדפוס והחל בהדפסה. ואכן, עלה בידו לההדיר מחדש את ספרי רבו ולהדפיס את רובו הגדול של ס' התפילות. והנה את אשר יגור בא. בימי הפורים תקפ"ד פרצה מחלוקת גדולה בברסלב, שטיבה אינו ידוע לנו. הדברים נתגלגלו כך, שנמצאו מוסרים שהלשינו על הפעולה הבלתי־חוקית והתוצאה לא אחרה לבוא. השלטונות סגרו וחתמו את בית הדפוס על כל הכלים שבו. בצער מוסר ר' נתן את אשר קרה: "ועדיין היא חתומה וסגורה השי"ת ירחם עלינו לפתחה מהרה ויצילני מכל מיני סכנות ופחדים בלי ריבוי הוצאות ממון ישראל"³⁹ ונזכה לחזור ולהדפיס בפרה סי' א'⁴⁰ בשלום — — — הדפוס סגרו ביום ו' עש"ק י"ט אדר ב' שנת ה"ל [תקפ"ד] והי' לנו פחדים כי הייתי בסכנה גדולה והוכרחנו להוציא הרבה על שחדים ונשלח הדבר לקאמיניץ, והיינו בחשש סכנה זמן רב, עד שבחדש מנחם אב בת"ב אחר חצות הגיע התשובה מקאמיניץ שלא יניחו אותי להדפיס עד שאקבל רשיון מווילנא, וזה הי' לי לישועה והודיתי להשי"ע שעכ"פ נצלתי מחשש סכנה. ועתה אנו מקווים בכל עת שיגיע הרשיון מווילנא בעז"ה"⁴¹. אך תקוותו לא נתאמתה.

עבר כל הקיץ ורק יום אחד יום־הכיפורים שנת תקפ"ה שחל להיות בשבת, נתקבלה תשובה מווילנא, שעליו לשלוח לשם "סך מועט", כדי לקבל את הרשיון. הוא קיבץ בחופזה את המעות הדרושות ומיד ביום ג' בשבוע ההוא שלח את הכסף, בפאסט ראשון". אך ההבטחה לא נתמלאה. חלפה שנה תמימה וביום ה' כד תשרי — אסרו חג סיכות — תקפ"ו, לאחר שהדפוס היה חתום למעלה משנה ומחצית השנה,

36. ימי מהרנ"ת ח"ב, סי' יא.

37. ימי מהרנ"ת ח"ב, סי' יד.

38. שם, סי' טו.

39. הכוונה, שלא ייאלצו להוציא ממון רב לדורות.

40. הדגשה שלי. בניגוד למצב הקודם, שנאלץ לבצע את מלאכת ההדפסה בסתר, "בסוד".

41. ימי מהרנ"ת ח"א, דף נה.

פתחו מטעם השלטונות את הבית שבו נמצא הדפוס, אבל הדפוס גופו נשאר חתום. אמנם, אור ליום ו' פרש' ויגש הוא מבשר במכתב לר' נפתלי: „גם תדע שת"ל צמח קרן ישועה בענין בית הדפוס כי בחסדי ה' ונפלאותיו כבר הגיע אגרת מווילנא שבקרוב יתנו לי רשיון לטובה ויפתחו לי את הדפוס ונזכה להפיץ מעינותיו חוצה“⁴². אך למרבה הצער לא הגיע הרשיון.

ביום א' דסליחות תקפ"ו נסע לאומאן, כמנהגו מדי שנה בשנה בעונה זו. באותה נסיעה עודד אותו אחד מאנ"ש — שמו לא נמסר — להביא לגמר את הדפסת התפילות בדפוס אחר, שלא בברסלב. ר' נתן נטה לקבל את ההצעה ונגש להכנות הדרושות ובראש וראשונה לגיוס כספים. ובכל זאת, לבו לא היה שלם עם ההכרח לסיים את „ליקוטי תפלות“ במקום אחר. באותו זמן המשיך גם ביצירה ו„ייסד“ כמה תפילות חדשות. במסרו לידידו ר' נפתלי על פעולותיו לסיום ההדפסה, הוא כותב במכתב מיום ב' וישב תקפ"ו: „כי ת"ל ה' הש"י בעזרינו וסיבב בנפלאותיו וחיזק אותנו לחזור להתחיל לעסוק לגמור הדפסת התפלות, וכבר הביא בני ר' שכנא שי' נייר תשעה ריו מברדיטשוב בדרך המקולקל הזה — — — כי עדיין אנו צריכין ישועה ורחמים רבים לגומרם. כי אין לי על הוצאות הגמר וגם על הנייר לויית על עסקא“⁴³. וגם איני יודע היכן להדפיסם. כי לנסוע למינקאוויץ גדלה ההוצאה, ופה איני יודע הדרך איך להשתדל בזה — — — תדעו שגם בעתים הללו נגמרו ת"ל כמה תפלות נפלאות ונוראות המחיינן נפשות מאד, וכל המסתכלים בהם באמת נכספה גם כלתה נפשם שיצאו לאור במהרה“⁴⁴. משמע, שבאותו זמן לא נואש עדיין מחידוש העבודה בדפוס שלו.

היכן, בסופו של דבר, נסתיימה הדפסת הס' „ליקוטי תפלות“ — לא נודע. אין ר' נתן אומר על כך דבר ולא חצי דבר, אף לא ברמז קל. הוא מסתפק בציון מועד ההדפסה. ועל כך שתי ידיעות נפרדות המשלימות זו את זו. ב„ימי מהרנ"ת“⁴⁵: „ות"ל גמרתי [הדפסת] התפלות בשנה הזאת היא שנת תקפ"ו. ובקולופון בסוף הספר: „ותשלם המלאכה בחודש האביב, אשר בו הוקם המשכן החביב, ביום ארבעה עשר לחדשינו, זמן הקרבת קרבן פסחינו“. צירוף שתי הידיעות מצביע על ערב פסח תקפ"ו.

הנה כי כן נמשך „עסק ההדפסה“ של הס' „ליקוטי תפלות“ לר' נתן שטערנהארץ כחמש שנים. תחילתו בברסלב בתקפ"ב וסופו בשנת תקפ"ו, בדפוס שזיהותו לא נודעה. שמה במינקאוויץ, אותה הזכיר במכתב לר' נפתלי⁴⁶, למרות ההוצאה הכספית הגדולה שהיתה כרוכה בדבר? יש גם לזכור, שאחד מן הסדרים, כנראה היוצא והמביא בדפוס, ר' מענדיל, היה ממינקאוויץ.

אך אין לשלול את האפשרות, כי גמר ההדפסה נעשה בכל-זאת בברסלב, בדפוס הפרטי של ר' נתן. העובדא, שקנה נייר, אפשר והיא מצביעה על ההכנה להדפיס בבית. מאידך, הבחינה הטיפוגראפית אינה מלמדת אותנו ולא כלום. אמנם, אין כל הפרש בין צורת האותיות וההדפסה שלפני ההפסקה וסגירת הדפוס ובין צורת

42. מכתבי מורנ"ת, ירושלים תר"ע, דף מז ס"ו לו.

43. ר"ל על היתר עיסקא, היינו שלוה כסף ברבית.

44. שם, ס"ו רפ.

45. ח"א דף נו.

46. עיין הערה 44.

האותיות בגליונות האחרונים לאחר חידוש הדפוס. לכאורה, מצביעה עובדה זו על ההמשך בדפוס הבייתי. אך כנגד זאת יש לזכור, כי האותיות נקנו במינקאוויץ (עייין לעיל). ואם כן הדבר, יכול היה הספר להסתיים במינקאוויץ, מבלי ששינוי המקום ישנה את צורתו החיצונית. ואין להכריע בדבר, וצ"ע *46.

(6) גם לאחר שהס' "ליקוטי תפילות" ראה אור המשיך ר' נתן ל"ייסד" תפילות. כבר בשלהי תקפ"ז, היא שנת גמר ההדפסה, כנ"ל, רושם ר' נתן שחיבר תפילות, וככל הנראה בכמות ניכרת, שכן הוא חושב מחשבות על הבאתן לדפוס. "בסוף שנת תקפ"ז סמוך לראש השנה יצאה הגזירה הרעה במדינתנו ליקח בני ישראל לחיל, והי' לנו פחדים גדולים אז ואז חיברתי עוד כמה תפילות על הגזירות ושאר תפלות משארי המאמרים ⁴⁷ שעדיין לא נכתב מהם תפלות, הש"י יעזורני להוציאם מהרה" ⁴⁸.

ברשימתו זו רומז ר' נתן לצו, שיצא באוגוסט 1827 בחתימת הצאר הרוסי, בדבר הטלת חובת השירות הצבאי על צעירי ישראל, שפתח אחד הדפים העכורים ביותר בתולדות הקיבוץ היהודי ברוסיה, היא גזירת החטופים ⁴⁹. ר' נתן עצמו חשש, שמא בנייתו יפגעו בגזירה, ועל-כך הוא רומז בידיעה המובאת לעיל וכן במכתבים לבנו ⁵⁰. התפילות שחיבר אז, מוטבעות בחותם המאורעות האקטואליים והן צמודות, כרגיל, אל התורות שבס' "ליקוטי מוהר"ן".

אך לא תמיד היה כח היצירה עמו. יש ועבר זמן רב ולא חיבר תפילה כלשהי, וכשעלה בידו לחדש כשרו זה, נמלא לבו שמחה. ביום ב' ר"ח חשוון תקצ"ה כותב לבנו: "אשר היום עשה ה' נפלאות עמנו שזכיתי מחדש להעתיק תפלה חדשה כאשר תראה בעיניך, כי אני שולחה אליך ע"י מוכ"ז — — — כי הלא זה כמה ימים

*46. אגב דיון זה, בדין לציין, כי האפשרות שהועלתה ע"י ר' נתן בדבר סיום ההדפסה של "ליקוטי תפילות" במינקאוויץ, בין אם יצאה לפועל ובין אם לא יצאה לפועל, מצביעה ברורות על קיומו הפעיל של בית-דפוס במקום זה ובזמן ההוא. והרי לפנינו הבהרה חשובה על דפוס מינקאוויץ, שדיעותינו עליו דלות וקלושות למדי. רשימת דפוס מינקאוויץ המונה 26 פריטים, פורסמה ע"י א. יערי בקריית ספר ש' יט (תש"ב—תשג), ומכילה, בין היתר, ספרים החסרים מקום הדפוס ושייכותם למינקאוויץ נקבעה במשוער ע"י סימנים טיפוגראפיים בלבד, וכן ספרים בלי שם המדפיס או שנת ההדפסה. התאריך הוודאי האחרון, שבו נדפס ספר כלשהו במינקאוויץ, הוא שנת תק"פ. עתה נוכל לקבוע בביטחה, כי בחורף תקפ"ז פעל בית דפוס במקום זה.

זאת ועוד. לעיל הזכרנו את ר' מענדיל ממינקאוויץ, שעסק במלאכת ההדפסה בברסלב ושמילא תפקיד נכבד בדפוס זה. קרוב לוודאי, שאיש זה זהה עם המדפיס ממינקאוויץ מנחם מענדיל בן אברהם, שהדפיס שם שני ספרים בשנת תקס"ג. כאמור, עובדי הדפוס בברסלב עשו את מלאכתם שלא על מנת לקבל פרס, הם היו מאנ"ש. אפשר איפא, ששהייתו של ר' מענדיל בברסלב היתה ארעית וכי הוא המשיך לגור במינקאוויץ ואף לעסוק לפעמים במלאכת ההדפסה שם. ר' נתן מזכיר אותו בחורף שנת תקפ"ד, אלא שמאמת השלטונות העלים את שמו, ולעתים גם את שם עירו ואת שנת ההוצאה משערי הספרים שהדפיס (פרט לאלה של שנת תקס"ג). גם אין זה מן הנמנע, כי ההצעה לסיים את הדפסת "ליקוטי תפילות" במינקאוויץ (ואפשר שזו בוצעה) קשורה בפעילותו של ר' מענדיל כמדפיס במקום זה.

47. הכוונה למאמרים ב"ליקוטי מוהר"ן" וב"ליקוטי מוהר"ן תנינא".

48. ימי מהרג"ת ח"א, דף נו.

49. עייין ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט', ע' 97—100.

50. עלים לתרופה סי' קצ ועוד.

ושנים אשר לא זכינו לתפלה חדשה — — הש"י יעזרנו להוסיף עוד תפלות חדשות בכלליות⁵¹. ועוד לפניכן התעניין באפשרות להדפיס „הספרים שלנו“ בלעמבערג⁵², אך הדבר לא עלה בידו. וילקוט שני של תפילות ר' נתן הופיע רק לאחר מותו.

עם זאת, בדין לציין, כי לא כל התפילות שייסד ר' נתן הגיעו לידנו. מסתבר כי שני ילקוטי התפילות אינם מכילים את כל יצירתו הספרותית בתחום זה. וכך מעיר המסדר את קובץ מכתביו „עלים לתרופה“, בהקדמה: „שנשרפו הרבה הרבה חבורים מסדר ליקוטי תפלות שלו מה שלא זכו העולם לראותם וליהנות מהם כלל כידוע ומפורסם בין אנ"ש“.

ב. על שלש מהדורות

אתאר כאן את שלש המהדורות הראשונות של הס' „ליקוטי תפילות“, השונות זו מזו במספר התפילות ובטיבן, בסדר ההדפסה ועוד. וכן ארשום את שתי המהדורות שלאחריהן, הראויות אף הן לתשומת לב מיוחדת.

1. זהו דפוס יקר-המציאות עד מאד ומחמת נדירותו, אתאר בפרוטרוט את העותק אשר לפני, מאוספו הפרטי של מר ישראל תא-שמע⁵³.

ראשית הדפסתו של ספר זה בשנת תקפ"ב, בברסלב. בדפוס שר' נתן שטערנהארץ הקים במיוחד לצורך הדפסת ספרי ר' נחמן; וסיומה — בשנת תקפ"ז, במקום לא נודע. במתכונתו של דפוס זה לא נדפס עוד הספר. כל המהדורות האחרות שונות ממנו תכלית שינוי.

שני חלקים לספר. בחלק א — קט תפילות, בחלק ב — מט תפילות. אך קיימת חלוקה נוספת, לקונטרסים. בח"א — שלשה קונטרסים, בח"ב — קונטרס אחד בלבד. החלוקה לקונטרסים אינה תואמת את ההפסקות שחלו במהלך ההדפסה⁵⁴. אפשר, שצורה זו של הספר מקורה ברצונו של ר' נתן להפיץ את התפילות בין אנ"ש פרקים, פרקים, מבלי להמתין לגמר ההדפסה. כידוע, החל ר' נתן בהפצת התפילות בעודן בכתובים ותוך כדי הכתיבה. ודאי המשיך בדרך של הפצה חלקית גם בתפילות הנדפסות, ולכן חילקן לקונטרסים. מגילות מגילות ניתנו לאנ"ש וכך גם נדפסו.

קונטרס ראשון: דפים [א—ד]: שער, הקדמה; דפים א—סד: כב תפילות. השער: „ספר ליקוטי תפילות, לנורא תהילות, כלולים מכל טוב לבית ישראל, תפילות תחינות ובקשות, וריצוים ופיוסים⁵⁵ וודוים, והתעוררות גדול לנפשו, שיעורר האדם את עצמו לזכור את אחריתו, וכיסופין וגיעגועים גדולים ועצומים להשי"ת, והשתוקקות נמרץ לעבודתו ולתורתו ית', כל תפילה כל תחינה כל בקשה המוכרח לכל איש ואיש אשר יודע את נגעי לבבו ומכאוביו, הכל באשר לכל ימצא בתוך תפילות ובקשות הללו, אשרי שיאזוז בהם, לא ימוש מפיק, קשרם על לוח לבך, למען תחכם באחריתך“.

51. מכתבי מורנ"ת, דף יט—כ, סי' ה.

52. שם דף יב, סי' כד.

53. ותודתו נתונה לו בזה על שהעמיד לרשותי את הספר.

54. עיין בפרק הקודם.

55. כתוב בטעות: ופסוים.

שער "ליקוטי תפילות", [ברסלב], תקפ"ב

[חמ"ד], בשנת תחת אהבתי ישטנוני ואני תפלה לפ"ק [—תקפ"ב].
עיסור.

דף [א, ע' ב — ד, ע' ב]: הקדמה. בגמר ההקדמה — שתי שורות בסוגריים: „בכדי שלא להוציא הנייר חלק הצגנו פה תפילה שמצאנו באמתחת הכתבים והיא מעט הכמות ורב האיכות”. ולאחר־מכן באה תפילה קצרה, שאינה במנין התפילות, ד"ה: „רבש"ע עילת העילת [!]

וסיבת כל הסיבות”. שאלה, שלא נוכל להשיב עליה היא: של מי הכתבים בהם נמצאה תפילה זו? לשון אחר, מי המחבר: ר' נחמן, ר' נתן, ושמא איש שלישי? דף סד, ע"ב: שמונה השורות האחרונות מצטמצמות והולכות משני עברי העמוד ובסופן קו מאוזן. כל זה, כסימן לסיום הקונטרס.

קונטרס שני: דפים סה—ר, תפילות כג—צג; קולופון. דף ר, ע"א, לאחר סימן צא ובאותיות קטנות: „תפילה לאומרה אחר הזכרת שמות הצדיקים”, ולאחריה תפילה, שסימנה צב, ד"ה: „יהי רצון מלפניך — — — שבוכות כל הצדיקים האלו שהזכרתי לפניך”.

דף ר, ע"ב, שתי שורות בסוגריים: „ראה זה מצאנו בכ"י רבינו ז"ל. והוא ר"פ מענין פדיון (ע' בליקוטי מוהר"ן סי' ק"פ) עם תפלה קצרה בסופו וראוי להציגה כאן”. לאחריהן תפילה שסימנה צג, ד"ה: „מעות”. אין ספק, כי תפילה זו היא פרי עטו של ר' נחמן.

דף ר, ע"ב, בסוף העמוד — קולופון:

„ותהי התחלתו בשנת תחת אהבתי ישטנוני ואני תפלה, ונשלם ביום ו' עש"ק אך טוב לישראל, בחודש אדר אשר בו הצליחה זעקתינו ותפילותינו, וצמחה ישועתינו, בשנת ורב שלום לפ"ק, חזק [—תקפ"ד]. קונטרס שלישי: דפים רא—רכג, תפילות צד—קט; כתובת סדרים, הודעה על טעות דפוס, עיסור.

דף רא בראש העמוד ובסוגריים: „זה שייך לחלק ראשון”.

דף רכג: כבר העיר ג. שלום⁵⁶, כי הסדרים רשמו את שמותיהם בסוף התפילות⁵⁷ בראשי תיבות. נביא את הקטע, המדבר בשבח הסדרים:

„מה מאוד נעים לפילת חבל חלקינו לסדרים
מדפיסים מילים מועילים לערבים עלינו נעימת
נפלאות דברי דודים להיבו בעירו להבת לבבות.
חידושים חדשים ישיבו לחיו ידריכו ישירו מעגלי
מצעדי נפשות נאנחות חשוקים חמודים ויקרים
אחשבים מוסר מלאים”.

כפולי האותיות הגדולות בראשי התיבות מצטרפים לשמות הסדרים והם: מנחם מענדיל, חיים נחום. שניהם הוזכרו לעיל.

העיסור, הבא בסוף העמוד, שונה מזה שבראש הספר. קונטרס רביעי והוא ח"ב של הספר, ללא שער מיוחד; דפים א—קז, תפילות א—מט, פסקת סיום והודאה, קולופון.

56. ג. שלום, אלה שמות, סי' 59.
57. למעשה, בסוף ח"א של התפילות.

דף קז. בגמר התפילות: „חזק חזק ונתחזק“ (באותיות גדולות); פסקת ההודאה כדלהלן:

„ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה.

עד הנה עזרנו רחמיו וחסדיו הרבה הרבה.

כה יוסיף ה' ידו הגדולה ושלומו עלינו ירבה.

עד כי יבא שילה והמשרה על שכמו ירבה“.

קולופון: „ותשלם המלאכה בחדש האביב, אשר בו הוקם המשכן החביב,

ביום ארבעה עשר לחדשינו, זמן הקרבת קרבן פסחינו,

בזכות זה יבוא משיח צדקינו, ומארבע כנפות יקבצינו,

ויבנה לנו בית מקדשינו, ושם נהללנו בכל לבבינו.

כאמור והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפילתי, אמן“.

התאריך מתייחס רק ליום ולחודש — יד ניסן — אך לא לשנת ההדפסה. ודאי, כדי

למנוע מהשלטונות את האפשרות לעלות על עקבות הדפוס, שפעל ללא רשות.

ברם, כאמור לעיל, ידוע, כי הס' „ליקוטי תפילות“ נסתיימה הדפסתו בשנת

תקפ"ז.

— כרוך עם הספר, בין ח"א וח"ב, הקונטרס „תיקון הכללי“, שהובא לראשונה

לבית הדפוס בשנת תקפ"א ע"י שכנא בן ר' נתן בדפוסו הפרטי של ר' נתן בברסלב,

אך שלא בידיעתו. והרי תיאורו. ששה דפים, הראשון אינו ממוספר. חסר שער.

מחציתו הראשונה של דף א — במקום שער, כדלהלן:

„זה שמו נאה לו, תיקון הכללי, כי הוא תיקון הברית, הנקרא תיקון

הכללי, כמבואר בליקוטי מוהר"ן א' (סי' כ"ט אות ד), ע"ש.

והוא תיקון למקרה לילה ח"ו, לומר אלו העשרה קפיטיל תהלים באותו היום

שקרה לו, כמבואר להלן בהקדמה, לך נא ראה שמה.

הוציאנו מההעלם אל הגילוי, ה"ה אדמו"ר וכו' וכו' מוהר"ר נחמן

זצוק"ל, בעהמ"ח ספרי ליקוטי מוהר"ן א' וב', וספר סיפורי מעשיות, וספר

המדות ע"פ א"ב, ועוד כמה חיבורים, והמה בכתובים“.

קו לרוחב העמוד ומתחתיו הקדמה ד"ה „כי איתא בליקוטי מוהר"ן א' סי' ר"ה“

עד „עכ"ל בקיצור“. לאחר סיום דברי ההקדמה (דף א ע' ב) קטע קטן, כדלהלן:

„אחר כך קודם הסתלקותו הקדוש, אמר, כי מי שיבא על קברי ויתן פרוטה

לצדקה, ויאמר אלו העשרה קפיטיל תהלים, יאמרם איך שיאמרם, אשתדל

בכל כחי לעשות לו טובה, ואמר בזה"ל, (איך וועל מיך לייגין אין דער ליינג

און אין דער ברייט איך זאהל אים אה טובה טאהן, בייא די פאות וועל איך

אים ארויש ציהען פון דיעם שאול תחתית), אמן“.

דפים ב—ג: עשרה פרקי התהלים.

דפים ד—ו: בראש העמוד: „ואחר העשרה קיפוטיל תהלים טוב לומר תפילה זו“.

ונדפסה לראשונה תפילת ר' נתן „אשירה לד' בחיי“, שחברה במיוחד כדי לאומרה

אחר עשרת פרקי התהלים, והיא הראשונה לתפילות ר' נתן שהובאו לבית-הדפוס.

2. „ספר ליקוטי תפילות לנורא תהלות“⁵⁸ מיוסדים על אדני המאמרים של

הספר הקדוש ליקוטי מוהר"ן, יסדם אחד המיוחד שבתלמידיו הרב החסיד

58. ההמשך — לפי השער של דפוס ברסלב.

המפורסם אשר יצק מים על ידיו מורינו ורבינו מאור עינינו אשר נשא אותנו כאשר ישא אומן את היונק מוהר"ר ר' נתן זצוק"ל ע"פ פקודתו ז"ל.

חמוש"ה, לו ד', ח"א—ח"ב. לדעת ג. שלום⁵⁹ נדפס בזאלקווי או בלעמבערג בין תר"י—תר"כ.

חלק א כולל מה תפילות, חלק ב — ט תפילות, כולן תפילות חדשות, שלא הובאו בדפוס ראשון שנדפס בחיי המחבר. זהו איפוא, ילקוט חדש לגמרי. ויש בו חידוש נוסף. היות שהתפילות „נתייסדו“ על התורות מס' „ליקוטי מוהר"ן“, ביקש המהדיר לקבוע זיקתה של כל תפילה ורשם „מפתחות וצינונים מספר תפלות הללו מאיזה מאמרים של הליקוטי מוהר"ן גובעים כל אחד ואחד“. המהדיר של הדפוס הבא לא זו בלבד, שהעתיק את רשימת ההצמדה מדפוס זה, המתייחסת לתפילות שנכללו בתוכו, אלא קבע גם שייכות התפילות שנדפסו בדפוס ברסלב (מס' 1). ומשם בא הדבר בכל הדפוסים שלאחר-מכן.

המהדיר, מזהה את עצמו כתלמיד קרוב לר' נתן. בשער הספר נאמר: „אשר נשא אותנו כאשר ישא אומן את היונק“. ובכך הוא קובע את עמדתו הבכירה של ר' נתן בחסידות ברסלב והן את זיקתו האינטימית אליו⁵⁹.

ילקוט זה הופיע רק עוד פעם אחת בפאדגורזע, שנת תרס"ה. עיין להלן, סי' 4.

3. „ספר לקוטי תפלות לנורא תהלות“⁶⁰ מיוסדים על אדני פז המאמרים הקדושים של הספר הק' ליקוטי מוהר"ן, יסדם אחד המיוחד שבתלמידיו הרב הגאון החסיד המפורסם (!) מורנו ורבינו מוהר"ן זצוק"ל ע"פ פקודתו⁶¹ של רבינו הגדול בעהמ"ח הלקוטי מוהר"ן זצוק"ל כמבואר בהקדמה שמעל"ד לך נא ראה שמה. יצאו בראשונה לאור ע"י מו"ר נתן זצוק"ל בעצמו בשנת תקפ"ב לפ"ק וכתב בעצמו לפרט תחת אהבתי ישטנוני ואני תפלה. ועתה אידי דאזלי וכלו להו הוציאנו (!) אותם לאור עוד הפעם.

ח"ב ללא שער מיוחד; [ח], רטז, צט, [ט] ד'.

חמוש"ה, אך אין ספק, כי נדפס בזאלקווי קודם לשנת תרל"ו (עיין להלן). מהדורה זו נזכרה כמעט במפורש בקונטרס „לקוטי תפלות ותחנונים“ לר' נחמן מטשעהרין (לעמבערג, תרל"ו), שבא למלא אחר ר' נתן ולהוסיף תפילות על תפילותיו וכמהו בצמידות ל„לקוטי מוהר"ן“. כותב ר' נחמן בהקדמה: „והנה בזמנינו אלה נתגלה ספרי לקוטי תפלות חלק ראשון וחלק שני שנתייסדו על — — — סדר המאמרים הקדושים שבספרי לקוטי מוהר"ן הקדוש חלק ראשון וחלק שני — — — והנה הספרי לקוטי תפלות הנ"ל נדפסו פעם ראשונה במדינותינו ונתפשטו בכל גבולי ישראל בחשיבות גדול ת"ל וזה ימים לא כביר שנדפסו פעם שנייה בעיר זאלקווע על תכלית היופי“. נדמה, שבנקטו לשון רבים לגבי

59. אלה שמות, סי' 60.

59*. לדעת נ"נ קעניג יצא הספר לאור בערך בשנת תר"ח בדפוס זאלקווי „כנראה“ ע"י ר' נחמן מטולטשין, שטרם אז בהדפסת „ליקוטי הלכות“. ראה „גוה צדיקים“, עמ' כג. אין קעניג מביא סימוכין לדבריו.

60. כנ"ל בהערה 58.

61. לפי השער של סי' 2, בשינויים.

התגלות „ספרי הלקוטי תפלות“, ש„נדפסו“ ו„נתפשטו“ וכו', רומז ר' נחמן מטשעהרין על שני הדפוסים הראשונים הרשומים לעיל בסי' 1, 2. מכאן גם השימוש בביטוי „ונדפסו פעם ראשונה“. שהרי, הכתוב מדבר בשני ילקוטי תפילה שונים, שלגבי כל אחד מהם זאת הדפסה ראשונה. ורק בזאלקווי — כך מסתבר מדברי ר' נחמן — חוברו שניהם יחדיו ונדפסו פעם שניה.

נמצא, שמהדורת זאלקווי, שאותה מזכיר ר' נחמן מטשעהרין, זהה עם זו שנרשמה בסי' 3 שבמאמרנו. ומתחייבת מכאן המסקנא, שהועלתה על מכבש הדפוס קודם לשנת תרל"ו. וכדברי ר' נחמן: „זמן לא כביר“ — אולי רק שנים אחדות לפני הופעת הקונטרס „לקוטי תפלות ותחנונים“.

ברם, שאלה שאין לנו עליה תשובה, מתייחסת לזיהות המהדיר. לכאורה, יש להניח, שלא היה זה המביא לבית הדפוס של ההוצאה השניה של „לקוטי תפלות“ (סי' 2). למסקנא זאת ניתן להגיע ע"י השוואת השערים שבהוצאה השניה והשלישית (סי' 2, 3).

נאמר לעיל, כי השער בדפוס זאלקווי נדפס בעקבות השער בדפוס לעמבערג — זאלקווי (וממילא בעקבות השער של דפוס ברסלב). אך ניתן להבחין בשינוי שחל בפסקא הנוגעת ל„מייסד“ התפילות. נעלם המשפט „אשר נשא אותנו כאשר ישא האומן את היונק“ ובכך טושטש היחס המיוחד שבין המהדיר ובין ר' נתן, אף לא הדגשה עמדת הבכורה של ר' נתן בחסידות ברסלב. קשה איפא להניח, שאיש אחד ניסח את שני השערים. אמנם, אין להתעלם מן האפשרות שעבר זמן רב — אולי כחצי יובל שנים — בין כתיבת שני השערים, ובפרק זמן זה אפשר, שחל כירסום בטיב ההערכה שהעריך המהדיר את ר' נתן.

ואם כן הדבר, אין לשלול מראש את האפשרות שאיש אחד סידר והביא לבית הדפוס את שתי ההוצאות של „ליקוטי תפילות“, חרף השוני בשערים. ואין להכריע בדבר וצריך עיון.

וזה מבנה הספר:

המהדיר צירף את שתי המהדורות הראשונות ושם את „תיקון הכללי“ בסוף הילקוט.

שער (עיין לעיל), הקדמה, וכדי להוציא מכלל טעות אפשרית בדבר זיהותו של בעל ההקדמה, מוסיף בסוגריים ובאותיות קטנות אחר תיבת הפתיחה „רבינו ז"ל“: „הוא אדומ"ר הגאון הקדוש אור הגנוז והצפון מוה' נחמן בעהמ"ח לקוטי מוהר"ן זצ"ל“ (ומכאן בא למהדורות הבאות).

בסיום ההקדמה במקום התפילה הקצרה שבדפוס ברסלב „רבש"ע עילת העילת“ וגר' באות התפילות צב—צג, בלי סימון המספרים.

דף [ה—ח], „מפתחות וצינונים“ וכו' לקביעת שייכותן של התפילות אל התורות שבליקוטי מוהר"ן (עיין לעיל).

ח"א: דפים א—רטו, תפילות א — קנב, שהן צירוף התפילות משני הדפוסים הראשונים, להוציא תפילות צב—צג, שנדפסו בסוף ההקדמה.

ח"ב: דפים א—צט, תפילות א—גב, שוב: צירוף התפילות מחלק השני בשני הדפוסים הקודמים.

בסוף הספר, דפים א—ט: תיקון הכללי עם שער מיוחד. בסיום: התפילה „רבש"ע עילת העילת“, שבדפוס ברסלב הופיעה בסיום ההקדמה.

מהדורה זו היתה למהדורה סטאנדארטית, על-פיה נדפסו כל המהדורות שבאו אחריה⁶², פרט לזו שבפאדגורוז (סי' 4).

והרי סדר התפילות בשלשה הדפוסים הראשונים הנ"ל :

1. ברסלב, תקפ"ב—תקפ"ז	2. זאלקווי—לעמבערג, תר"י—תר"ך	3. זאלקווי, לפני תרל"ו
הקדמה	הקדמה	הקדמה
רבש"ע עילת העילות	בסיום התיקון הכללי	בסיום התיקון הכללי
ח"א—א—צא	ח"א—א—צא	ח"א—א—צא
ח"א—צב—צג	בסיום ההקדמה	בסיום ההקדמה
ח"א—צד—קט	ח"א—א—מה	ח"א—צב—קז
תיקון הכללי ⁶³	ח"א—קח—קנב	ח"א—קח—קנב
ח"ב—א—מט	בסוף הספר	בסוף הספר
ח"ב—א—מט	ח"ב—א—מט	ח"ב—א—מט
ח"ב—א—ט	ח"ב—נ—נח	ח"ב—נ—נח

4. "ס' ליקוטי תפלות, לנורא תהלות ——— הובא שנית לבה"ד ע"י הרבני ——— מו"ה יש עי' בהמנוח מו"ה שלום יוסף ארי' זצ"ל ושותפו הרבני המופלג מו"ה יהודא ליבש מעיר טארנא, פאדגורוז בדפוס של מו"ה שאול חנני' דייטשער, שנת חדש שונוי אל נא והביא את אליהו הנביא [תרס"ו], 1905".

[2] דף, 84 ע'. ח"א—ח"ב.

הסכמות, מפתחות וציונים (לפי סי' 2).

ח"א — מה תפילות "כמנין אדם". ח"ב — י תפילות "כמנין עשר ספירות ועשרת הדברות ועשרה מאמרות". למעשה, בח"ב רק ט תפילות. התפילה העשירית: "רבש"ע עילת העילות" וגו'.

כל הקונטרס כולו, כולל השער (עד ל"הובא שנית"), המפתחות וכן הלקט (פרט לתפילה העשירית) הועתק מדפוס סי' 2.

5. "ספר לקוטי תפלות לנורא תהלות"⁶⁴ ——— הוצאנו אותם לאור עוד הפעם ——— פעה"ק ירושלים תובב"א, לפרט כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים, [תרס"ה], ע"י הר"ר ישראל ב"ר יהודא הלוי ז"ל היילפערן, בדפוס הרי"ד פרומקין הי"ו".

ח"א—ח"ב, ללא שער מיוחד. [ח], רג, צ; י, דף.

כרוך עמו: תיקון הכללי, ירושלים תרס"ד.

במתכונת סי' 3, בשינויים קלים. בסוף חלק ב' תפילות צב—צג מדפוס ראשון, ללא מיספור. בסיום "תיקון הכללי" — התפילה "רבש"ע עילת העילות" שבסיום ההקדמה באותו דפוס.

62. ג. שלום מעיר לדפוס זה: "והוא דפוס יפה ונחשב הרבה בעיני חסידי ברסלב". עיין אלה שמות, סי' 61b.

63. בעותק שבספריית שוקן בא "תיקון הכללי" בסוף הספר, אחר ח"ב.

64. לפי סי' צ.

אברהם שישא הלוי

מועדי י"י וקריאי מועד

דפוס ר' ישראל ב"ק, ירושלים תר"ג—תר"ד

יש משהו מיוחד, איזה קסם הלוטה על הספרים מתוצרת בתי הדפוס הראשונים שבעיר הקדושה ירושלים — ואולי עוד יותר, משהו רומנטי: ריבוי הספרים והעלונים שנדפסו לצרכי תעמולה בעד מוסדות וחברות, המון הספרים, חוברות ודפים בודדים שהופצו לתכסיסי מלחמה, אלה הלוחמים בעד זה ואלו הנוגדים למשהו אחר; ריבוי היחידות שניצלו בטופסים 'יחידים בעולם', והנדע מיחידות שנדפסו ונאבדו, 'הטמירין ונעלמים', וכן הספרים שנולדו תאומים: טופסים שונים של ספר אחד עם שינויים טיפוגרפיים, עם שערים שונים ומבלי שערים, עם הקדשות ובלעדיהן, עם הוספות ובחסרונן של אלו. ומה גם הספרים שנולדו במזל מיוחד משלהם — עם בעיות ביבליוגרפיות¹, יש שבעיות אלו הן בנגלה, ויש שהן סמויות מן העין הבוחנת בשטחיות. התגלית שיש בכלל בעיה משעשעת את אוהב הספר, לא פחות ממה שפיענוחה של בעיה כזו משיבע רצונו של חוקר הספר.

ספר שנולד במזל כזה הוא המחזור הספרדי של ר' ישראל ב"ק. מה ראה ר' ישראל ב"ק להדפיס בראשונה את חלק השני של המחזור (סכות) בשנת תר"ג, ואת חלקו הראשון (פסח ושבעות) רק בשנה שאחריה, תר"ד? מן הנכון להעיר ששני הכרכים, אף כי הם נזכרים בכל פעם כמחזור, למעשה אין הגדרה זו הולמתם, שהרי אין הם אלא סדרי התפלה לשלש הרגלים. באמת היה ר' ישראל נזהר מזה, וקרא לספרו שם "מועדי י"י, וקריאי מועד". 'מועדי י"י', תפלות לג' רגלים, נדפס לפני כן אי אלה פעמים², וסדר קריאי מועד³ הוא סדר הקריאות והתיקונים לליל שבעות והר"ר, תיקון לשביעי של פסח ועוד, נדפס גם הוא לפני כן. את שני אלה הדפיס ר"י ב"ק בשילוב⁴, בשימ"ל לכך נעמד על הבעיה. בהוצאות הרגילות של סדרי התפלה של הספרדים, וביניהם גם 'מועדי י"י', נדפסו סדרי התפלה על סדר השנה, ז.א. סכות פסח שבעות. לעומת זה הדפיס ב"ק ב"חלק ראשון" את התפלות והתיקונים לפסח ושבעות (תר"ד), וב"חלק שני" את תפלת חג הסכות (תר"ג). מה ראה לשנות את הסדר הרגיל?

בידי טופס של מועדי י"י / קריאי מועד על שני כרכיו שיש בו לפענת, לכל הפחות במקצת, את הבעיות האלו.

1. ראה על כל אלה בספרה של ש. הלוי: הספרים העבריים שנדפסו בירושלים, תשכ"ג.
2. בית עקד הספרים אות מ. מס. 987 רושם שלש מהדורות.
3. הנ"ל אות ס' מס. 212 רושם 11 הוצאות מספר זה לפני שנת תר"ג/תר"ד.
4. הנ"ל אות מ' מס. 987 מזכיר הוצאה של ר"י ב"ק כהוצאה הראשונה המשלבת שני הספרים.

הכרך השני (סוכות) שוה לגמרי לטפסים הרגילים שראיתם⁵. לא כן כרך הראשון (פסח שבועות). הוא אינו שלם, וחסרים ממנו כמה קונטרסים שרוב דפיהם הושלם מתוך טופס שני, או עם גליון שלם מתוך כרך סכות, שעניינו מתאים עם הגליון החסר בכרך הזה. בין הדפים שנתוספו, כפי הנראה, לתוך טופס זה נמצא גליון בן שני דפים, משל דפוס שונה שלא נרשם עד כה. הדף הראשון הוא השער של 'מועדי ה', והוא חלק פסח-שבועות הנסמן לנכון חלק שני, ושנדפס בשנת תר"ג.

וזה העתקו של השער⁶:

ספר / מועדי ה' / חלק שני /

מקראי קדש הלולים: כמנהג ק"ק ספרדים הבו לה' בני אלים, להודות לשם ה' איל אלים: / בסדר נאה ויאה כמר ואהלים: ותפלות הנהוגות מספר ח"י מוגהים בקנה אחד עולים: / וסדר הלימוד לליל שביעי של פסח וליל שבועות אשר נהגו לקרותם עם ה': ותפלות / אשר חוברו מרב פעלים: ה"ה הרב הגדול ח"ק מ"ו במוהר"ר / חיים יוסף דוד אזולאי / ז"ע להחיות רוח שפלים: ישמח לב מבקשי ה' אראלים וחשמלים: בראותם מלאכה יפה אמרת / ה' צרופה לברך את שם ה' במקלהלים: / ועתה נדפס פה בקדש: בתוספת מרובה וגודש: עם כל המעלות טובות וכל התפילות / הנמצאות במחזור שאלוניק וביתר שאת ויתר עז באותיות חדשים ובנייר יפה ובהגהה / שבעתים מזוקקת, כאשר עיניכם תחזנה משרים: / תחת ממשלת אדונינו המלך האדיר החסי' שולטן עבדול מאג'יד ירום הודו / ע"י הרב המדפיס כבוד מו"ה ישראל בהרב מו"ה אברהם ב"ק / נדפס פה / עה"ק ירושלים תובב"א / לסדר ולפרט והתפללו אליך דרך ארצם [=תר"ג] לפ"ק⁸. השער הזה מחייב בדיקה יסודית של כל הכרך שלפנינו (נקרא אותו מכאן ולהבא טופס הגנוז), תוך השוואה מדויקת אל הטופס הרגיל.

מצבו של הטופס הגנוז אינו טוב ביותר⁹. כמות ניכרת של הדפים נקובי עש, ויש מהם שנקרעו פה ושם ונתאחו. באי אלה קונטרסים נחתכו הגליונות החיצוניים באופן די פרימיטיבי. כבר הזכרנו למעלה שהטופס אינו שלם ונשלם על ידי העברה לתוכו של גליונות מטופס שני. למעשה חסרים הדפים ט—יב; כה—כח ובמקומם כרוך גליון משל שחרית לסכות ושמיני עצרת (הדפים יג—טז) שתוכנם שוה בשניהם חוץ מדף כה בטופס הגנוז ודף יג ע"א בטופס הרגיל, השונים לגמרי; חסר גם הגליון המכיל דפים לג—לו ובמקומו כרוך משחרית לסכות הגליון המכיל דפים כה—כח, שני גליונות השווים לגמרי. חלק ניכר מהניר של הטופס הגנוז עבה בהרבה מזה שהשתמש בו המדפיס בטפסים הרגילים. הבליטות העמוקות האפייניות

5. לפני היו שני הכרכים הג"ל, ועוד כרך פסח/שבועות הוצאה הרגילה בידי; טופס בריט. מוז. שני החלקים בכרך אחד; טופס של ספרית מוקאטא של החברה ההיסטורית היהודית-באנגליה. כרך השני של (סכות) בספרית מוקאטא יש עליו דבק קטן על הכריכה, הקדשה להמלכה "... שאלו שלום ירושלים ישליו אוהביך, 1844".

6. ראיתי לנכון להעתיק השער — על אף הצילום — כיון שכמה שורות לא יצאו בצילום לנכון.

7. =חמדת ימים.

8. אינו יודע לכוון כונת המדפיס באמרו לסדר, שהרי פסוק זה אינו מופיע בשום הפטרה. האם הכוונה על הפטרת שמיני עצרת הדומה?

9. הכריכות של שני החלקים חדשים הם, ואינם מקוריים.

ספר מועדי ה'

חלק שני

תקראי קדש סלונים : במצב ק"ק מעורר הכו סביב חסם : להודות לשם ה' אל חלים :
בחדר נאה ויאה כמר ואסל לב ופולס האסנופ חסר ח"י מוצהים בקנה אחר שולים :
ועדד הלימוד לליל שביע של ססח נלע שנופות אחר נהגו לקרוחם פס ה' : וחפלות
אשר חובדן ארצ פפלים : ה"ה הדבגחול ח"ק ת"ז כמוה"ר

חיים יוסף דוד אולאי

ז"פ : לפחות רח שפלים : יאחז לב חבקשי ה' ארזלים וחפלותם בראותם תלאכה יפה אחרת
ה' ערופה לבקראת שם ה' במקדשים :

ופתא כדפס סה בקדש : בטוספות מרובה וגודש : פס כל התפלות עובדות וכל התפלות
במלאות מתחור שאלוניק וביתר שאת ויתר פו בראותיות חדשים ובנייד יפה ובהגהה
שבעתים מוזקקת * באשר פניכס תקונה חסרים :

תחת חושלת ארזינו הולך הארד החס' שלען עבדול מאגיד יחם הוד

ע"י רב האדמים כבוד חו"ה ישראל בהרב חו"ה אברהם נ"ק

נרפס פה

ערה ירושלים תובב"א

נפד ופדחתפללו אליו דת אלים נ"ק

שער "מועדי ה' וקריאי מועד", כרך : פסח, שבועות, ירושלים, תר"ג — הטופס הגנוז

לדפוס ר' ישראל ב"ק בצפת ותוצרות בית דפוסו הראשון שבירושלים, ניכרות היטב גם על הניר העבה שבטופס הגנוז. כל הנדפס מתאים עמוד מול עמוד בין שני הטופסים, לבד מהסמיות הנידונות למטה, וגם ממדי השטח הנדפס על העמודים שוה, פחות או יותר, עם סמיות קלות של מילימטר אחד על שלשה. מבנה הטופס הגנוז כך הוא: הקונטרס הראשון של 4 דפים כולל את השער הקדמי, השער המשני ושני הדפים עם ההסכמות, הקדמתו ושירו של ר"י ב"ק לכבודו של השר משה מונטיפיורי, והוא שוה לטופס הרגיל (על דבר סופו של השיר ראה להלן). שני הדפים שאחרי קונטרס זה, דהיינו השער שנעתק למעלה (ושאת מקומו לקח השער המשני בטופסים הרגילים) ושלוש העמודים הבאים אחריו, שונים בתכלית מהטופס הרגיל.

נציין בראשונה את הסמיות העקריות שבין שני השערים:

השער בטופס הגנוז	השער בטופס הרגיל
מועדי ה' / חלק שני	השם:
חמדת ימים ותפלות משל מרן הרחיד"א	מועדי ה' וקריאי מועד / חלק ראשון
אינם נזכרים	ציון המקורות:
מחזור שאלוניקי	חמדת ימים, וקריאי מועד
חסר לגמרי	רישום התוכן:
	סדר ג' סעודות, אדרא רבא וזוטא
	מדגמים להדפסה:
	מחזור שאלוניקי, ליוורנו, ווינא
	ה ד ג ש ה באותיות בולטות:
	נדפס על מכבש הדפוס משאת משה
	ויהודית
	התאריך:
לסדר ולפרט והתפללו אליך דרך ארצם לפ"ג [="תר"ג].	בשער הקדמי: תר"ד
	בשער השני: "ובירושלים"
	[="תר"ד]
הקונטרס השני, שבין שני דפים שאחרי קונטרס הג"ל ולפני זה המסומן במיספור הדפים כדף ה', ובמיספור הקונטרסים בתחתית הגליון "בית (ח"א)", שונה לגמרי בשני הטופסים. בטופסים. בטופס הגנוז העמוד הראשון הוא שער הנעתק למעלה ראה צילום, ובטופס הרגיל כולו תפוס עם שירו של המגיה וואלפינזאהן. והנה השוואה מפורטת לתוכנם של שלש העמודים שאחרי דף הזה:	
הטופס הגנוז:	הטופס הרגיל:
בדיקת חמץ	ע"ב:
כל חמירא	ערוב תבשילין ליו"ט,
תפלת הרב חיד"א	דיני עירובי חצירות וסדרם
שריפת חמץ ביום י"ד	פסוקים שצריך לאומרם כשנכנס לבית
תפלה בשעת השרפה, סדר קרבן פסח	הכנסת
	הבכורות מתעניין
	תפלת עגנו

<p>המשך סדר קרבן פסח תפלה לש"ץ קודם שהתפלל¹⁰ ערבית... ואם הוא שבת מתחיל מזמור לדוד... [מנוקד] מדבר</p>	<p>[דף 6] ע"א: המשך תפלת עננו תפלה לאמרה לפני התפלה תפלה לש"ץ קודם שיתפלל ערבית... ואם הוא שבת מתחיל מזמור לדוד הבו... [מנוקד] מדבר</p>
<p>הכותרת שבראש העמוד: "ערבית לשלש רגלים" שוה להנ"ל שוה להנ"ל</p>	<p>[שם] ע"ב: הכותרת שבראש העמוד: "ערבית לפסח ולשבועות" המשך מזמור לדוד הבו פרק במה מדליקין</p>

זאת אומרת שבעמוד האחרון הטקסט שווה בין שניהם מלבד הכותרת שבראש העמוד, ובכל זאת ישנם שינויים חשובים בין שני הטופסים, במספר השורות ובממדי השטח הנדפס: בטופס הרגיל מספר השורות — 30 ובטופס הגנוז: 31. ממדי הטופס הרגיל $11,2 \times 16$ ס"מ, והטופס הגנוז: $11,2 \times 16,5$ ס"מ.

זאת ועוד. בטופס הגנוז האותיות המרובעות והמנוקדות הן מן המלאי הישן של אותיותיו של ר' ישראל ב"ק, שניכר בהן רוב השימוש (שבורות ומשומשות מאד), וזאת על אף דבריו של המדפיס בשער הטופס הגנוז. לא כן בטופס הרגיל; הטקסט נדפס באמת באותיות חדשות משובחות ומרהיבות עין.

בשני הדפים האלו של הדף הגנוז שנדפסו, כאמור, על גיר עבה, יש סימן מים של קוים מאונכים ישרים, וגם איזו צורה שלא יכולתי לזהותה. לו היו עומדים לרשותי די טופסים הייתי רוצה לבדוק את הגיר שבו השתמש המדפיס למהדורה הרגילה; ואולי יבואו אחרים וימלאו דברי בזה.

האם יש להסיק אילו הסכמות מכל האמור בזה? נראה שכן, אף שהרבה יישאר עדיין בגדר השערה כל עוד לא תמצאנה ראיות נוספות.

אחרי שהעתיק ר' ישראל ב"ק את שיירי בית דפוסו מצפת לירושלים, בנה לו מחדש מכבש דפוס, והכין מחדש את מלאי האותיות וכלי העבודה שנהרסו ונאבדו, החליט להמשיך במשימה שקיבל עליו עוד בצפת, להדפיס לא רק ספרי אחרים בקבלנות, בעד שכר עבודה, אלא להוציא לאור ספרי-שימוש בהוצאותיו הוא. בשלוש השנים הראשונות לפעולתו בירושלים הדפיס על חשבוננו שלשה ספרים: עבודת הקדש (תר"א), הגדה של פסח (תר"ב), וסידור כמנהג ספרד, (תר"ב)¹¹, כולם 'עובר לסוחר'. גם הדפסת מחזור מועדי ה' משתלבת יפה בתכניתו זו: ספר נצרך בכל בית ישראל, אינו גדול ביותר בכמותו, ויש לזכור גם את שהבאנו למעלה, שכאשר עלתה במחשבתו הדפסת המחזור היה זה רק להדפיס את ס'

10. מזור שטעות הגמצאת בטופס הגנוז לא תוקנה במהדורה הרגילה: "קודם שהתפלל".
11. בספרה של הגב. הלוי מס' 1, 4, 6. שני אלה האחרונים בהעניקה כספית מאת הגביר ר' יוסף אמזלאג.

מועדי ה' בלי התיקונים וחלק קריאי מועד¹². מה גם שהיה אפשר לחלק את התכנית, כיון שאין משתמשים בכל הספר בבת אחת, ומן הפדיון של הכרך הראשון היה סיכוי בידו לממן את הדפסת הכרך השני.

ידוע שר"י ב"ק היה סוחר חרוץ. נראה כי מיד לאחר החגים של שנת תר"ג¹³ התחיל בסדור ועימוד כרך פסח/שבועות. כונתו היתה לגמור את הכרך הזה (שקראו, לנכון, על שער הטופס הגנוז, "חלק שני") עוד לפני ימי הפסח, בכדי שיימכר בעתו. שנה פורה מאד היתה שנת תר"ג בבית דפוסו¹⁴. בשנה זו קיבל במתנה מהשר מונטיפיורי מכבש דפוס חדש עם המלאי הטכני הנצרך לזה, ומלאי גדול של אותיות. מודרניזציה זו איפשרה לו לבצע תוכניות גדולות יותר. כנראה הסכימה דעתו אז להרחיב את תכנית הדפסת המחזור ולשלב עמו גם את ספר "קריאי מועד". החלטתו זו הכפילה את כמותו של הספר. גם לתוך המחזור הוסיף כמה תפלות ובקשות, נוסף על אלה שהיו כבר בעימוד הראשון של טופס הגנוז. כל זה הצריך סידור מחדש והדפסה חדשה של חלק הגון מהחומר שהיה מעומד ונדפס מכבר. שכלולו הטכני של בית הדפוס גרם בודאי לאיבוד זמן, וכן ההחלטה להדפיס את החלקים החדשים האטה גם היא, בלי ספק, את קצב העבודה, וניתן לשער שימי הפסח עברו טרם שיצא הכרך לאור.

כיון שכך, הנקל לשער שר' ישראל ב"ק החליט להניח את הכרך פסח/שבועות ולרכז את העבודה להוצאת כרך סכות בזמנו לפני ימים הנוראים של שנת תר"ד. ולמעשה אף עלה בידו להוציא את הכרך הזה בשנת תר"ג, כידוע. כרך זה היה מן הספרים הראשונים (אולי הראשון) שנסמן בשערו באותיות גדולות שיצא מעל מכבש הדפוס של משה ויהודית¹⁵, ור' ישראל הדפיס בו שיר ארוך למיטיבו השר משה מונטיפיורי. הקדמה זו, שהיא כהקדשה, עמד להדפיס, כיאות, בראש המחזור, וראש המחזור הריהו הכרך הראשון. כיון שכן החליט לקרא לכרך סכות כרך שני— בניגוד למקובל — ואת כרך פסח/שבועות קרא כרך ראשון, והוציאו לאחר מכן עם ההסכמות (שקיבל אותן בשנת תר"ד) ועם ההקדמה, וקרא לו חלק ראשון.

✱

תוך עיסוקי במחזור המענין הזה נתבררו לי שינויים נוספים ואי אלה פרטים ביבליוגרפיים אחרים הראויים לרישום. פרטים אלה אינם שייכים לדיון שלפנינו, היינו: השינויים שבין הטופס הגנוז והרגיל. הם נלקטו מתוך השוואה של טפסים מן ההוצאה הרגילה.

1. שירו של ר' ישראל ב"ק לכבוד מונטיפיורי, שהדפיס אותו בסוף ההקדמה למחזור [דף ד' עמוד ב'], המתחיל: "מי ימלל נדבתו" וכו' נגמר בשני טפסים¹⁶ עם חרוז "צניף תפארתם ועטרת גדולתם יחזק לנצח". בשני טפסים אחרים נתוספו שלש חרוזים אלו:

12. ראה לעיל העתק השער, והשוואת שני השערים.

13. השערה זו על פי התאריך של הסדר; אכן ראה הע' 3.

14. לפי רשימת ש. הלוי נדפסו 12 יחידות, וביניהם כמה ספרים גדולים.

15. על כך עמד ד"ר מ. בניהו לראשונה במאמרו "בית דפוסו של ר' ישראל בק בצפת", (ארשת, ד'), תשכ"ו, עמ' 289.

16. טופס הגנוז וטופס בריט. מוז.

מלודע לחכמה, ואם לבינה:
שלם במעשיו, בחזוק אמונה: ¹⁷
השר משה, שמו יכונה:

2. התפלה לשלומה של מלכות נדפסה בשני החלקים; בחלק הראשון בדף נ"א עמ' ב'—נ"ב עמ' א', ובחלק השני בדף מ"ב עמ' ב'. בשני טופסים של חלק הראשון (טופס הגנוז, וזו של המוזיאון הבריטי) נמצאת תפלה זו מיד אחר ההפטרה, ובראשה הכותרת "ברכה למלך או לשררה", והתפלה מיועדת להתפלל בשלומה של "אדונינו המלך החסיד שולטאן (פלוני) יר"ה...". לא כן בשני הטופסים האחרים. באלו באה התפלה לקהל בראשונה, ואח"כ הנותן תשועה בכותרת שונה: "ברכה לגברת ממלכת בריטאניא". ובתוך התפלה: "... את גברתנו גברת ממלכת המלכה ויקטוריא יר"ה...". נוסף לזה תרגום התפלה לאנגלית ¹⁸ נדפס אחרי המקור העברי. בשלשה טופסים של הכרך השני שראיתם התפלה היא לשלומה של המלכה ויקטוריא עם תרגום אנגלי, אבל בטופס אחד (של המוזיאון הבריטי) נמצאת התפלה לשלומה של השולטאן. ברור, א"כ, שר' ישראל ב"ק הוציא שתי מהדורות לשיווק, האחת בין הספרדים במערב ובאימפריה הבריטית, והשניה בין יהודי הבלקן והאימפריה העותומאנית.

3. הגב. ש. לוי רושמת ¹⁹ שבחלק השני דף ק"ח עמ' ב' שירו של המגיה וואלפינזאהן מתחיל בשורה "אבקשך שאהבה נפשי במענה רך" וכו'. בטופסים שהיו לנגד עיני נדפסו שלשה חרוזים לפני חרוז זה, וגם תחילתו של החרוז המצוטט שונה. והנה תחילת השיר (מנוקד):

ועתה אנוש כערכי! אלופי ומיודעי
אליך אישי אקרא! הטי אונך ושמעי
הלא חדשות תראה פה! לבך תגיל ותעלוזנה כליותיך
אך זאת אבקשך שאהבה נפשי במענה רך
איזה משגה אם תביט! חמות אל תחגורך
כי עיני בשר לנו, לכן אל יהי לפלא בעיניך
אלה דברי המגיה וואלפינזאהן יצ"ו איש ירושלם.

4. ועוד פרט קטן. בחלק השני במיספור הדפים האחרון נגמרת התפלה לליל הושענא רבא בדף ס"ג ע"ב, שהוא הדף האחרון של קונטרס ט"ז (ח"ב) — כמסומן בדף ס"א. אכן דף ס"ד שצריך היה להיות הדף הרביעי של הקונטרס חסר, והדף שאחריו ממספר ס"ה והקונטרס שמתחיל עם דף הזה ממספר י"ז (ח"ב). בדף הזה נמצא "סדר הושענא רבא זוהר פרשת ויחי...". כך בשני טופסים ²⁰. אכן בטופס הגנוז נמצא כאן דף נוסף שאין כאן מקומו לגמרי, ובכל זאת הוא מהוה

17. האם הכונה לספר חזוק אמונה שנדפס על ידי ר' ישראל ב"ק (מבלי להזכיר שמו ומקום הדפוס) בשנת תר"ה? אם כן יש להסיק שכבר אז היה עסוק בעניני ספר זה.

18. עובדה זו שר' ישראל משתמש בספרו זה באותיות לטיניות, מחזקת את עדותו של לונץ שמונטיפיורי שלח לב"ק גם אותיות לטיניות. ראה ציונו של בניהו, שם, עמ' 289, הע' 106.

19. ספרה הג"ל, מס' 15.

20. טופס מז. הבריטי וטופס מוקטא.

חלק אינטגרלי של קונטרס ט"ז (ח"ב). זאת אומרת שהדף הזה הוא הדף הרביעי המשלים את הקונטרס. לדף זה הכותרת: "שחרית לסוכות" ובו מיספור לדף ל"ז, ויש בו דבר מוזר נוסף, שיש לו גם מיספור משלו לסמן את הקונטרס, דהיינו בגליון התחתון נדפס ט (ח"ב).

למעשה מכפיל דף זה דף הנמצא כבר במקומו בתפילת שחרית לסוכות בטופס הגנוז, במקומו הראוי לו. בדיקתו של הדף הנמצא במקומו הראוי תעיד שנמצאים בו כמה טעויות דפוס. משום כך החליט המדפיס להשמיט דף זה ולהדפיסו שנית ולתקן מה שצריך היה תיקון. ובאמת בשני הטפסים האחרים (טופסים מן מהדורה הרגילה)²¹ נמצא דף הנדפס מחדש מודבק במקומו בתפלת שחרית, אחרי שהוציא המדפיס את הדף המשובש וגנוז.

שינויים טיפוגרפיים נמצאים ג"כ בין שני הדפים בטופס הגנוז. מיספור הדף ומיספור הקונטרס בגליון התחתון שונים מאלה שבדף המתוקן. הוי אומר תאומים נולדו.

21. בטופס הגנוז נמצאים שני הדפים. דף הגנוז במקומו ודף הנדפס מחדש במקום בו נדפס בין תיקון ליל הוש"ר וסדר יום הוש"ר.

עדויות על ספרי דפוס בלתי ידועים

ברשימה זו ברצוני להביא כמה עדויות על קיומם של ספרי דפוס בלתי ידועים, כלומר ספרי דפוס אשר לא נרשמו בקטלוגים המקובלים. העדויות על ספרים אלו הגיעו אלינו ע"י החכמים כבדרך אגב. היינו, תוך כדי כתיבת חידושי תורה הם רשמו לעתים פרטים מסוימים אודות ספר דפוס זה או אחר שכפי הנראה לא הגיע אלינו. יתכן שנפלו אי אלו שיבושים בעדויות אלו, אבל אעפ"כ אין ספק כי הן חשובות מאוד.

[1] תורה עם פירש"י, דפוס איזבונא [= ליסבון], רג"ל. עדות על קיומה של מהדורה זו נמצאת בספר „עפר יעקב” לר' יעקב נוניס ואיס, ליורנו שנת תקמ"ג, דף טו ע"ג: „והיה כתוב בו¹ מכאן שמכת בצורות שקולה כנגד כל המכות וכו' וכן ראיתי שהוא בחומש עם פירש"י כ"י על קלף נכתב בעיר פיס ע"י ר' יעקב הסופר בשנת ר"ו. וגם בחומש עם פירש"י נדפס בקלף בשנת רג"ל בעיר איזבונא”.

על המהדורה המוזכרת כאן אין לנו כל ידיעות ממקור אחר². יתר על כן, עדות זו מעניינת מאוד בנקודה נוספת. עד עתה היה מקובל כי הספר העברי שנדפס לראשונה, כשהתאריך מצוין בספר, הוא פירש"י (בפני עצמו) לתורה, רגיו די קלבריא, שנת רל"ה (ד"צ: מהד' „מקור”, י"ם), ואילו לאור עדות זו נראה שיש ספר קדום לזה.

עוד יש להעיר כי לדברי ר' יעקב הספר הודפס על קלף. א"כ יש להוסיף זאת לרשימת הספרים שהודפסו על קלף שנתפרסמה ע"י פריימן ב. Z.f.H.B. כרך 15 עמ' 46—57, 82—92, וראה שם גם עמ' 186, 187 וב„קרית ספר” כרך י"ד (תרצ"ו—צ"ח) עמ' 389.

[2] תורה עם פירש"י, דפוס פאריס, רמ"ו.

עדות על דפוס זה נמסרה לנו ע"י החיד"א בפירושו „זרוע ימין” על הגדה של פסח, שהודפס בתוך פירושו על התורה „פני דוד” פרשת בא, דפוס ליורנו שנת תקנ"ב, דף נ ע"ד: „ואני ראיתי חומש עם רש"י על קלף נדפס בפאריץ ש' רמ"ו וכתוב שם בפשיטות מכת בצורת”¹.

1. כוונתו לפירש"י שמות פ"ט פי"ד שנתקשו בו המפרשים. ועי' ב„זכור לאברהם” לר"א ברלינר, מהדורה ראשונה, ברלין תרכ"ז שציין לספר עפר יעקב.
2. ידוע כי בשנת רנ"א נדפס בליסבון ועל קלף חומש עם פירש"י ואשר הנוסח בו מתאים למובא ע"י ר' יעקב נוניס ואיס (עי' ברלינר הנ"ל, ומה שציין שם ל„אוהב גר” לשד"ל כוונתו לעמ' 25 ע"ש). האם ר' יעקב טעה במהדורה זו?

על קיומו של בית דפוס בפאריס בראשית ימי הדפוס לא ידוע לנו ממקור אחר ועל כן יתכן שנפלה כאן טעות. מעניין לציין כי מהדורה של חומש עם פירש"י דפוס פאריס לא הוזכרה ע"י הביבליוגרפים גם בתקופות מאוחרות יותר. יש להוסיף כי לדברי החיד"א הספר הודפס על קלף וא"כ גם אותו יש להוסיף לרשימת הספרים שנדפסו על קלף שהזכרתי לעיל.

[3] מנהגי קושטא.

עדות על קיומו של ספר זה נמסרה לנו ע"י הר"ח בנבנשת בספרו „בעי חיי" על יו"ד, שאלוניקי שנת תקמ"ב, סי' לח דף כו רע"ב: „המנהגים בקושטא נשתנו בזמנים מקדמת דנא היו הבודקים נוהגים להכשיר ובשנת הת"א הסכימו הרבנים להנהיג להטריף מכאן ולהבא ועילא מצאו מפני שמצאו במנהגי קושט' המודפס' שהמנהג להטריף וקצת מחכמי העיר ואני הצעיר בתוכם היינו מן המגמגמים דכיון דהמנהג תפוס בידינו להכשיר מה יועיל מה שנמצ' כת' במנהגי קושט' שהמנהג לאסור דאפשר דבעל המנהגים לאו בר סמכא הוא ולא דקדק במנהג ואני ראיתי חבור מודפס על שחיטות ובדיקות ובכמה פעמים מעיד על קושט' ושלוניקי שהמנהג כך והוא להפך, ואע"פ שאומרים שמנהגי קושטא נדפסו במאמר מהר"ש סבע לאו מר חתים עלה ואפשר שמי שהדפיסו הוסיף מנהגים שלא ראה הרב הנזכר" ³. וכעין דבריו אלו כתב גם בחבורו „כנסת הגדולה" שנת תכ"ן, יו"ד סי' לו דף קמח ע"ב.

ספר בשם זה נזכר גם ע"י רבו של ר"ח בנבנשת והוא המהרי"ט בספרו „שו"ת מהרי"ט", למברג, שנת תרכ"א, ח"ב סי' י': „ושוב אנה ה' לידי כל מנהגי קושטא בדפוס וכתוב שם" וכו'. הקדמתי עדות התלמיד לרבו היות והיא מפורטת יותר וממנה עולה כי הספר הודפס בזמנו של ר' שמואל סבע כלומר בסביבות שנת ש"נ.

ברם לא הצלחתי לגלות ספר זה ודומני שלא נרשם ע"י כל הביבליוגרפים שרשמו את דפוסי קושטא.

עוד אוסיף כי מוזכר כאן „חבור מודפס על שחיטות ובדיקות". היות ור"ח בנבנשת אינו מזכיר את שם המחבר נראה קצת כי החבור נדפס ללא שם המחבר. אמנם עד כמה שבדקתי ענין זה לא הצלחתי לגלות חבור מעין זה ואשר מזכיר את מנהגי קושטא ושלוניקי.

[4] נוסח גט קטנה מספרו של ר' שמואל יפה, דפוס קושטא.

ר' אברהם יצחקי מדייני שלוניקי בזמן ר"י בן לב' ⁴ חבר קונטרס בשם אחות קטנה הזן בדיני גרושי קטנה. ר' משה חגיז שהביא לדפוס את ספרו של אביו ר' יעקב חגיז בשם „הלכות קטנות", ויניציאה שנת תנ"ט, מצא לנכון לספח בסוף הספר את חבורו הוא על עניני גיטין בשם „קונטרס לגיטין". שם בסימן נ"ה, דף נו ע"ד, נמצא גם הקונטרס אחות קטנה לר"א יצחקי כפי שהועתק „מכתיבת יד הרב הכולל

3. ועוד הזכיר חיבור זה בסי' לט דף כח ע"א.

4. אודותיו ואודות הקונטרס אחות קטנה ראה רח"מ „אור החיים" דף 56 סי' 141. וראה עוד באנציקלופדיה יודאיקה (גרמנית) כרך 9 עמ' 194.

ר"מ ור"מ כמוהר"ר בנימין עשאל ז"ל⁵ וכר⁶. בין השאר נמצא שם בדף נט סע"ד כך: „הנתיב הרביעי יתבאר בו נוסח לשון הגט שכלפי אבי הבת הקטנה עפ"י מנהג רבני רומניא ז"ל עם ביאור הלשונות. וכי ארכו הימים כאשר נכספה וגם כלתה נפשי לחפש בנרות החיפוש לבקש את שאהבה נפשי נוסח הגט שהוא כלפי אבי הקטנה המתגרשת ובחמלת ה' עלי הובא לידי ע"י איש אמונים בר אוריין שהגיד לי שהעתיקו והדפיסו בעיר קוסטאנדינה מספרו של החכם השלם מוהר"ר שמואל יפה ז"ל שהעיד המעתיק ה"ם שהיה כתוב מכ"י הח' הש' הנ"ו בס' והוא העתיקו משם אות באות תיבה בתיבה וז"ל יומא חד איקלענא קמי מוהר"ר שמואל סבע נר"ו והוה עסיק בגיטא דארוסה קטנה בחיי אביה"ו וכר⁷.

הרי לנו עדות כי בסביבות שנת שנו"ז⁸ הודפס בקושטא נוסח גט קטנה עפ"י ספרו של ר"ש יפה. לא ברור בדיוק האם הודפס רק נוסח הגט או אולי הדפיסו דברים נוספים מספרו של ר"ש יפה⁹. עכ"פ לא ידוע לנו על משהו מעין זה שהודפס בקושטא בשנים הללו.

[5] הלכות הרי"ף, דפוס שלוניקי.

עדות על דפוס זה הגיעה אלינו ע"י ר"ש עדני בפירושו „מלאכת שלמה" על המשנה. הוא מזכיר דפוס זה בפירושו כמה פעמים. בפאה פ"ג מ"ו ד"ה חייב בפאה, בתרומות פ"ח מ"ו ד"ה אפילו: „ומ"מ גם ברב אלפס שם בפ' שני דע"ז איתא ככד בדלי"ת בשני הדפוסים וגם בדפוס שלוניקי"י⁹, כתובות פ"ח סמ"א, גיטין פ"ז

5. כך הוא בדף סא ע"ד. כאן המקום להעיר שהקונטרס נדפס בשלמותו גם בשו"ת „סם חיי" לר' חיים עשאל, שלוניקי שנת ג'ת"ן ס"י יט. היות והקונטרס היה ברשותו של ר' בנימין עשאל וכנראה גם כתבו בכתב ידו, הרי שכתוצאה מכך יוחס ע"י מישוהו לר' בנימין או לבנו הלא הוא ר' חיים וע"כ הודפס בתוך ספרו, וזאת למרות שחתימתם אינה נמצאת כאן, אדרבה נמצאת כאן חתימתו של ר"א יצחקי. יש להעיר, כי חתימתו של ר"א יצחקי אינה נמצאת ממש בסוף הקונטרס אלא אחריה מובא גם נוסח גט ודיון על נוסחו, אשר ללא ספק יצא מידי ר"א יצחקי שהרי מופיעים שם ראשי תיבות א"א [= אמר אברהם]. עוד אעיר כי בשו"ת „סם חיי" נוסף לאחר הדיון הזה נוסח גט בלבד מבלי כל דיון, ולא ברור לי האם זו הוספה עפ"י המקור או תוספת מאוחרת.
6. ב"ס חיי" הנוסח הוא: „הנ"ו.
7. ר"ש יפה נפטר יט אלול שנת שנו"ה, ראה מ' בניהו, תרביץ מב (תשל"ג) עמ' 425. אם נניח כי ברכת המתים בה הוזכר ר"ש יפה אכן יצאה מעטו של ר"א יצחקי הרי שהמדובר בדפוס לא לפני תחילת שנת שנו"ו.
8. בשנת תקמ"ט הודפס בליורנו ספר „תיקון סופרים" המיוחס לר"ש יפה (על כך ראה בניהו הנ"ל עמ' 426) הכולל בתוכו נוסח של כל מיני שטרות. והנה בדף כ"ט ע"ב ס"י פ"ב נמצא כל הענין שהעתיק ר"א יצחקי בשנויים מעטים וקלי ערך. עוד אעיר כי בסוף ספר גט פשוט לר"מ ק' חביב, אורטה קייואי הסמוך לקושטאנדינה, שנת תע"ט דף קלד ע"א, הודפס קונטרס „סדר הגט" לר' יאושע בנבנשת שחברו בברוסה שנת ה' ת"ב, ושם בס"י רט"ו (דף קלו ע"ב) מובא ג"כ אותו לשון ממש. (אבל סדר הגט הנזכר שם כי „נמצא בנמוקי מהר"ש יפה ז"ל עם הגהות הרב כמהר"ש ק' וילסייד ז"ל" לא נדפס בתקון סופרים. רק הנזכר אח"כ דף קלט ע"ב נמצא בתקון סופרים הנ"ל, וידוע כי כתיבותיו של ר"ש יפה היו בידי ר' חיים בנבנשת אחיו של ר' יהושע).
9. בדפוס קושטא שנת רס"ט, ויניציאה רפ"א, שי"ב וסביוניטה שי"ג הנוסח באמת בדלי"ת (אמנם רק בדפ"ק הנוסח הוא: ככד, ואילו באחרים: בכד, אבל נראה שבזה לא דייק ועיקר כוונתו היתה על האות ד' בלבד), וא"כ לא ברור לי לאלו שני דפוסים התכוון הר"ש עדני.

סמ"ד (שם מביא את הר"ן לפי נוסח דפוס שלוניקי), ב"ק פ"ה מ"ו ד"ה עבר, ב"מ פ"ט סמ"ח, סנהדרין פ"ג מ"ג, ע"ז פ"ג מ"ה ד"ה אני אובין, שבועות פ"ז מ"א ד"ה ואלו (שם מביא את נוסח הר"ן לפי דפוס שלוניקי).

מדברי ר"ש עדני עולה כי הלכות הרי"ף דפוס שלוניקי הודפסו אף עם מפרשים. אלא שלא ידוע לנו עד עתה על הלכות הרי"ף דפוס שלוניקי. על קושי זה עמדו כבר מדפיסי דפוס וילנא ומשום כך הגיהו ב"מלאכת שלמה" בכמה מקומות (בכתובות, ב"ק, ב"מ) דפוס קושטא במקום דפוס שלוניקי. ואכן היה נראה כדבריהם מכיון שבכל מקום בו מזכיר ר"ש עדני את דפוס שלוניקי נמצא שנוסחתו שווה לנוסח דפ"ק¹⁰. אלא שלמרבית הפלא מזכיר ר"ש עדני בריש מועד קטן את הרי"ף דפוס קושטאנדינא. מכאן כי היה לפניו גם ספר הרי"ף דפ"ק, אלא שמאליה מתעוררת שאלה נוספת והיא, אם כן, מדוע אין הר"ש עדני מזכיר דפוס זה במקום נוסף.

ידידי דוד רוזנטל העירני כי יתכן ולפני ר"ש עדני היה רי"ף דפוס קושטא על מסכת מו"ק בלבד, כקונטרס בפני עצמו¹¹ יחד עם הקולופון הנדפס בסופו. ע"י השערה זו מובן גם מדוע אין הר"ש עדני מזכיר את דפ"ק במקומות נוספים. אלא שנראה לי כי קשה לקבל השערה זו היות ובקולופון בסוף מסכת מו"ק¹² אינו מוזכר מקום הדפוס או פרטים אחרים שיש בהם בכדי לזהות את מקום הדפוס. יתר על כן, מקום הדפוס נזכר במפורש בקולופון הנדפס בסוף מסכת שבועות, ואילו ר"ש עדני המביא נוסח דפוס שלוניקי ממסכת שבועות, כפי שציינתי לעיל, אינו יודע כי לפניו מונח דפ"ק. אף אם נאמר כי הקולופון בסוף מסכת שבועות היה חסר בטופס שלפניו, נראה כי היה עליו לדעת כי זהו דפ"ק עפ"י צורת האותיות ושאר פרטים הדומים למסכת מו"ק שהיתה לפניו.

עוד אוסיף כי אמנם ידוע לנו על רי"ף דפוס בלתי ידוע שנחלקו החוקרים על מקום הדפסתו¹³, אלא שמהדפים המעטים ששרדו מדפוס זה נראה כי הוא הודפס ללא מפרשים, ואילו דפוס שלוניקי הודפס עם מפרשים, קשה איפוא לומר כי ר"ש עדני התכוון לדפוס זה.

סוף דבר, נראה כי ענין ספר הלכות הרי"ף דפוס שלוניקי המוזכר ב"מלאכת שלמה" לא יבוא על פתרונו בצורה מניחה את הדעת אלא אם נניח שאכן היה קיים דפוס זה. אם נכונה השערה זו, סביר להניח כי ספר זה הודפס שם בשנים שהודפסו שם

10. יש לציין כי בע"ז פ"ג מ"ה מביא ר"ש עדני את נוסח דפ' שאלוניקי: אני אהיה אובין לפניך ואילו בדפ"ק הנוסח הוא: אני אהיה אודין לפניך. הן אמנם הנדון שם היא המלה: אהיה, וע"כ ניתן לומר כי ר"ש עדני התכוון לדפ"ק. וראה הערה 9 בסוגריים.

11. ידוע כי היו ספרים שהודפסו בקושטא וחולקו לצבור בצורה של קונטרסים, ע"י יערי "הדפוס העברי בקושטא" עמ' 14. אמנם על ספר הלכות הרי"ף אין לנו עדות מפורשת כי אכן הודפס בצורה זו אבל אין זה מן הנמנע שאף הוא נדפס כך. אולי העובדה שבחלק מן הטפסים ממדורה זו סדר המסכות אינו קבוע (ע"י הערה 12) מסייעת להנחה שהספר הודפס בצורה של קונטרסים, אם כי אין בזה ראיה הכרחית. עכ"פ אף אם הספר לא חולק לצבור בצורה של קונטרסים הרי שיצא מבית הדפוס בצורה זו כמוזכר בקולופון "וזה סדר המסכות שלא יתבלבלו הקושרים" וכו' ויתכן שלר"ש עדני הגיע הקונטרס שכלל רק את מו"ק.

12. אמנם לא בכל הטפסים שהודפסו בדפ"ק נמצאת מסכת מו"ק בסוף כך כ' ; ע"י ש. שפר "הרי"ף ומשנתו", י-ם תשכ"ז, עמ' 110 הערה 14, ש"י פרידמן במבואו (הנוזר בהערה

(13) עמ' 36—37 ובהערותיו.

מסכתות מן התלמוד, היינו בשנת רפ"ב או שכ"ז וכנראה שהודפס ע"פ הרי"ף דפ"ק ומשום כך נוסחתם שווה.

[6 הלכות שחיטה לרמב"ם [דפוס ויניציאה?]
עדות על קיומה של מהדורה זו הגיעה אלינו ע"י ר' בנימין זאב בשו"ת „בנימין זאב“, ויניציאה שנת רצ"ט סי' רצ"ח דף תכ"ב [=דפ' ירושלים שנת תשי"ט ח"ב סוף דף ריג]: „וכן בהלכות שחיטה מכתבי יד כת' שם [הרמב"ם] בפ' שמיני [הי"ד] גבי צומת הגידין ובעוף הם מאצבע יתרה וכו' ואינו כן כי כל טרפות שמנו חז"ל בבהמה כנגדן הן בעוף אמנם הוא ז"ל שלח לחכמי פרוונזא שטעות הוא בספרים שמעולם לא כתבתי זה אלא כך כתבתי ובעוף הם י"ו גידין וכו' כמו שהביא ר' ירוחם נתיב ט"ו ח"ה [אות יח, בדפ' ויניציאה שנת שי"ג הוא בח"א דף קל ע"ד] וכן נמצא מתוקן בספרי הדפוס אחר שגאון מהר"ר חייא מאיר תקנו כשהדפיס הספרים נפשו תצב"ה" ¹⁴.

ר' חייא מאיר בר דוד היה דיין בויניציאה בשנים ר"ע—ר"פ וידוע לנו כי הוציא שם כמה ספרים בשנת רע"ט ¹⁵. כן עסק בהגהת התלמוד הנדפס שם ע"י בומברג בשנים ר"פ—רפ"ג ¹⁶. ברם, לא ידוע כי הדפיס או הגיה את משנה תורה או חלק ממנו.

אמנם, לכאורה ר' בנימין עצמו מסופק בדבר שהרי כתב „אחר שוב שהגאון מהר"ר חייא מאיר" וכו', אלא שעלינו לשים לב כי ר' בנימין מסופק רק ביחס לזהות המגיה, אבל נאמנת עלינו עדותו ¹⁷ ביחס לנוסח הדפוס בהלכות שחיטה שהוא הנוסח המתאים לתשובת הרמב"ם לחכמי פרובנס לאחר שהרמב"ם חזר בו מדבריו הקודמים. ברם, בכל הדפוסים ¹⁸ הידועים לנו כיום הנוסח הוא: „ומנין גידין אלו בעוף ששה עשר גידין תחילתן מן האצבע של מטה מאצבע יתרה עד סוף הרגל שהוא עשוי ¹⁹ קשקשים קשקשים“, כלומר הנוסח הבלתי מתוקן.

נראה כי אין מדובר כאן במהדורה שלימה של כל משנה תורה אלא רק בהדפסה מיוחדת של הלכות שחיטה. תופעה זו, של הדפסת הלכות שחיטה בפני עצמן, ידועה לנו מדפוסים נוספים. כגון, בספרית הסמינר בניירורק מצוי דפוס בלתי

13. ראה עתה סכום הענין וגם צילומים מדפוס זה במבואו של ש"י פרידמן ל„הלכות הרי"ף כ"י ניו-יורק“ מהדורת מקור, י-ם תשל"ד. מן הראוי לציין כי על דפ' זה העיר כבר בקצרה יוסף הקר ב„ארשת“ חלק ה' עמ' 474 מס' 5.

14. אגב, מכאן וכן מסוף התשובה בסי' רמ"ט בה נזכר ר' חייא מאיר בברכת המתים עולה כי הוא נפטר לא יאחר משנת רצ"ד שהיא שנת סיום כתיבת הספר לפי דברי ר' בנימין בהקדמתו, או לא יאחר משנת רצ"ט שהיא שנת הדפסת הספר. ושגה בזה פרידברג ב„תולדות הדפוס העברי באיטליה“ ת"א תשט"ו עמ' 81 ע"ש.

15. אודותיו ראה שמואל וינער „מזכרת חכמי איטליה“ בסוף „דעת קדושים“ לישראל טוביה איינושטט, פטרבורג תרנ"ז—נ"ח עמ' 60. וינער ציין בהערותיו שם לתשובה זו אבל לא העיר מאומה. גם רח"מ „אור החיים“ סי' 839 רמז לתשובה זו ולא העיר מאומה.

16. „מאמר על הדפסת התלמוד“ לרנ"ג רבינוביץ, מהד' הברמן, עמ' לח והערה 6.

17. ידוע כי היו הסתיגויות מדרכו של ר' בנימין בהלכה (עי' „ים של שלמה“ ב"ק פ"ח סי' עח, „יד מלאכי“, כללי שאר המחברים והפוסקים, כלל מג, „קריית ספר“ שנה טו עמ' 113) אבל לא שמענו שנחשד ביחס לצטוט פוסקים וכד'.

18. גם נוסח הדפוס הבלתי ידוע שבספרית הסמינר הוא כלפנינו. אני מודה בזה לד"ר מ' שמלצר שבאדיבותו הרבה המציא לי צילומים מדפוס נדיר זה בכל המקומות בהם נוקטתי לכך.

ידוע המכיל רק את הלכות שחיטה²⁰. כן ידוע על הדפסה מיוחדת של הלכות שחיטה ובדיקה ודיני טרפות מהרמב"ם, קושטא שנת רצ"ג שנרשמה ע"י יערי ב"הדפוס העברי בקושטא" עמ' 88 מס' 111, אלא שלא נרשם היכן מצוי טופס ממנה. וראה שם על מהדורה נוספת במס' 29.

[7] "משנה תורה" לרמב"ם, או תורה, דפוס אישאר. ר"י קארו בחבורו "כסף משנה" בהל' ספר תורה פ"ח ה"ד ד"ה כתוב בספרי רבינו בספר ואלה שמות, כתב: "ונוסחת ספרינו נכונה דוק ותשכח כי כן מצאתי בדפוס אישאר".

לכאורה, לפנינו עדות על הדפסת "משנה תורה" באישאר, מהדורה שאין עליה ידיעות ממקור אחר. אמנם יש להעיר כי כוונת ר"י קארו אינה ברורה וניתן לומר כי כוונתו היא שכדברי הרמב"ם ביחס לפרשיות הסתומות והפתוחות נמצא גם בחומש אישאר²¹. אלא שבשתי המהדורות של חומש דפוס אישאר המצויות כיום לא נמצא כך. א"כ עדיין ניתן לומר כי כוונת ר"י קארו היא ל"משנה תורה", או אולי למהדורה בלתי ידועה של חומש דפוס אישאר²².

[8] "משנה תורה" לרמב"ם דפוס קושטא [שונה?] בשנת תרצ"א נדפס בוילנא ספר "עבודת המלך" על ספר המדע לרמב"ם שמחברו הוא הרב מנחם קראקובסקי. הספר נחשב לחבור חשוב ביותר לברור דברי הרמב"ם ולגילוי מקורותיו, ומחברו היה גדול בתורה ובעל חוש ביקורת יוצא מהכלל. אכן, בהיותו בעל חוש ביקורת טרח המחבר להשוות נוסח דברי הרמב"ם שבדפוס עם כתבי יד ודפוסים ישנים. בין השוואותיו מצויות כעשרים השוואות עם דפוס קושטא שנת רס"ט. והנה, לפליאתנו הרבה, ניווכח כי בחלק ניכר מהמקומות בהם מציין המחבר לנוסח דפ"ק — לא נמצא כן שם. ואילו הם המקומות הללו: הלכות יסודי התורה פ"ו ה"ב (בענין שמות שאינם נמחקים). הלכות יסודי התורה פ"ו ה"ז (לפניו: או מן העזרה. לפנינו: או משאר העזרה). שם פ"ט ה"ג (לפניו: אקריב היום בחוץ בדבר זה. לפנינו: בדבר ה'). שם פ"י ה"ד (לפניו: ולא מצינו שחזר וכו' במסכת שבת. כל הקטע חסר. לפנינו: הכל נדפס).

הלכות דעות פ"ב ה"ז (לפניו: שכך אמרו חכמים. לפנינו: כך אמרו חכמים).

19. בדפ' שונצינו שנת ר"ן חסרה המלה: עשוי.
20. תואר ע"י מרכס ב Z.f.H.B. כרך xii עמ' 15. כן נתפרסמו צלומים ממנו גם ב.אוצר למלאכת הדפוס" וכו' ירושלים, 1967—1969. [וראה לעיל עמ' 98/9 עדות נוספת. העורך].

21. כן נראה שהבין הר"מ די לונגו בספרו "אור תורה" פר' וארא, הנדפס בספרו "שתי ידות", ויניציאה שנת שע"ח דף ט ע"א. על האפשרות לפרש דברי ר"י קארו בדרך זו העמידני בזמנו ידידי רש"ז הבלין. בינתיים הוא מסר לי כי במבואו לד"צ של "משנה תורה" מהד' בן שאלתיאל, העומד לצאת לאור בהוצאת "מקור", עמד על קטעי דפוסים של משנה תורה שהגיעו אלינו ושם עמד גם על מקור זה בהוספת פרטים.

22. ובדומה לזה יש להסתפק בדברי ר"י קארו שם ד"ה פר' והיה כי תבוא שהזכיר את דפ' פורטוגל.

שם רפ"ד (לפניו: והוא חולה. צריך להרחיק אדם. לפניו: חולה. לפיכך צריך להרחיק אדם).

שם פ"ה ה"ד (לפניו: לת"ח שינהיג בכבוד את עצמו ובקדושה. לפניו: לת"ח שינהיג עצמו בקדושה).

שם (לפניו: ולא עצלנים ולא אחד מהם. לפניו: ולא עצלנים ולא עצבנים ולא אחד מהם).

הלכות ע"ז פ"א ה"ג (לפניו: וכן מ"ח שנה הכיר אברהם. לפניו: וכן ארבעים שנה). שם פ"ב ה"ה (לפניו: ואסור לספר עמהם ולחשוב עליהם. לפניו: ואסור לספר עמהם ולהשי' עליהן).

שם פ"ד סה"ו (לפניו: ושריפתם מצות עשה. לפניו: ושריפתה מצות עשה).

שם פ"ז ה"ג (לפניו: בהמה שהקריבוה לעכו"ם כולה אסורה בהנאה. לפניו: בהמה שהקריבוה כולה לע"ז אסורה בהנאה).

שם פ"ז ה"ז (לפניו: נהנים בהם שלא בטובת הכומרי' ואין נהנים בהם בטובתם. לפניו: נהנים בהם שלא בטובה ואין נהנין בהן בטובה).

מאידך, יש מקומות בהם צטט את נוסח דפ"ק וכן נמצא לפניו, ואלו הם: הלכות דעות פ"ג ה"א, שם ספ"ה, הלכות ת"ת פ"א ה"ב, פ"ה ה"א, פ"ה ה"ה, הלכות עכו"ם פ"ו ה"ז, פ"י ה"א, פ"ב ה"טו.

עובדה זו מפליאה מאד. האם ניתן להסיק מכאן כי היתה לפניו מהדורה של דפ"ק אשר היתה שונה בכמה מקומות מזו המצויה לפניו²³, תופעה ידועה בספרי דפוס קדומים, או שמא המחבר לא ראה את דפ"ק וכל דבריו נאמרו מפי השמועה²⁴, היינו נוסח דפ"ק נאמר לו ע"י מאן דהוא והאומר טעה והטעה.

עם זאת חייב אני לציין כי בכל המקומות בהם הביא את נוסח דפ"ק ואין כן לפניו, הרי שהנוסח מתאים לנוסח דפוס ויניציאה שנת רפ"ד. היה אולי מקום לומר כי שמא נתחלף לו במקרים אלו דפ"ו בדפ"ק או שמא הטופס היה מורכב בחלקו מדפ"ק ובחלקו מדפ"ו (אע"פ שמבחינת גודל העמוד קשה לומר כן כי בדפ"ו גדול העמוד באופן הניכר לעין מזה של דפ"ק) אלא שבהלכות ע"ז פ"ז ה"ג כתב במפורש: וכו"ה בד"ו ישן ובד' קונשטנדינא רס"ט, וכן שם פ"ז ה"ז: "בדפוס ווינציא ישן הנוסח וכו' וכ"ה בדפוס קונשטנדינא רס"ט". א"כ נראה שהשערה זו אינה נכונה ובהכרח עלינו לקבל הדברים שכתבתי לעיל.

9] תלמוד בבלי, מסכת יומא, דפוס קושטא.

עדות על קיומה של מהדורה זו הגיעה אלינו ע"י ר' אליהו נ' חיים בספרו "שו"ת ראנ"ח", דפוס קושטא סי' מ' דף ע"ב ע"ב [=דפ' ירושלים שנת תש"כ דף קכא ע"א]: "גם הרואה יראה בתוס' יומא [דף ט ע"א] בדפוס קושטאנטינה גבי י"ח

23. יש להעיר כי שינויים אלו מלמדים אותנו עובדה נוספת. רש"י הבלין במבואו לד"צ של משנה תורה דפוס קושטא, הוצאת מקור, הוכיח כי דפ"ק תלוי בדפ' רומי ושוניצ'נו. ברם במקומות בהם שונה המהדורה שהיתה לפני הר"מ קראקובסקי מזו שלפניו, היא שונה גם מדפ' רומי ושוניצ'נו וא"כ שמא צריכה מסקנתו של הבלין בדיקה נוספת.

24. כדאי לציין כי ביחס לכ"י ברלין מדייק המחבר ומודיע כי נוסחות כ"י זה הגיעו אליו ע"י "בן גיסי הגאון הצעיר ר' יוסף בער" (כך בדף ח ע"ב וע"ג ועוד) ושמא מצא לנכון לומר רק עקב הקשר המשפחתי.

כהנים ששמשו בבית שני שכתב דמאי דקא' קרא יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול איהושע קאי דיהוצדק לא הוה כ"ג והביאו ראיה מדכת' דוד בן ישי מלך ישראל דישאל קאי לדוד ולא אישי הקרוב אליו".

ידוע לנו על מסכת יומא, דפוס קושטא, בסביבות שנת ש"נ²⁵, אלא שבדפוס זה לא נמצא מאומה מדברי התוס' שהביא הראנ"ח²⁶. משמע כי לפנינו עדות על מסכת יומא, דפוס קושטא מהדורה נוספת, אלא שאין בידינו אפשרות לקבוע את זמן הדפסתה²⁷.

[10] משנה, דפוס פאס.

הר"ש עדני בפירושו „מלאכת שלמה" לאהלות רפ"ג כתב: „אכן מצאתי שהח' הר"ר סולימאן אוחנא ז"ל אדרבה מחק כל זה ממשנתנו וכ' בחוץ בגליון וז"ל כמו שהגהתי מצאתי בנוסחה של פאס".

נראה לי כי כוונת הר"ס אוחנא היא למשנה דפוס פאס ולא לכ"י. אין כאן ראיה ודאית אבל כך משמע מסגנון דבריו. אם נכונה השערתנו הרי שלפנינו תוספת מעטה לתולדות הדפוס בפאס בסביבות שנת ר"פ²⁸. וכהשערה נוספת שמא יש לדפוס זה קשר עם דפוס המשנה המצויים בידינו שמקום הדפסתם לא ידוע²⁹.

25. עי' יערי „הדפוס העברי בקושטא" מס' 210.

26. העיר על כך כבר רי"ז כהנא במאמרו „קביעת התואר בכתיבת שמות" בסה"י לישראל אלפנבין, ירושלים תשכ"ג עמ' ככד הערה 12. הראנ"ח ציין לדברי התוספות הללו, ומבלי לציין שהמדובר בתוספות שבדפ"ק, גם בסוף סי' מג ובסוף סי' עז. יש לציין כי בחידושי הריטב"א שם מובא מעין דברי התוספות הללו.

27. יש לציין כי בסי' מ' מוזכרות שתי שאלות ושתי תשובות. תשובתו של הראנ"ח שהיא השניה מוסבת אודות השאלה הראשונה, כמוכח מתוכן התשובה ומפרטים המוזכרים בה והזהים לשאלה. והנה בשאלה מתוכר שטר המהווה נושא לדיון והתאריך הרשום בו הוא יום ג' כ"ח ניסן תשכ"ג. אעפ"כ קשה להוציא מכאן מסקנה אודות תאריך תשובת הראנ"ח, וזאת עקב העובדה שיום ג' לא יפול לעולם בכ"ח ניסן. אמנם בדפ"ק שהיה לפני ניתן גם לקרוא יום ג' כ"ה ניסן, ואף שתאריך זה אפשרי הרי שאין הוא מתאים לשנת ה' שכ"ג אלא לשנים אחרות (כגון שכ"ב, שכ"ה, שכ"ח, וכן ש"מ"ג, ש"ג ועוד). א"כ התאריך הרשום לפנינו הנו משובש ואין להוציא ממנו מסקנות.

28. ראה פרידברג, הדפוס העברי באיטליה עמ' 4—143.

29. על משנה סדר זרעים מועד נשים דפ' בלתי ידוע הודיע יערי ב„קריית ספר" כרך כ', שנת תש"ו, עמ' 223. ברם למעשה מהדורה זו כללה את כל הסדרים כפי שכתב יערי אח"כ ב„סיני" כרך מד שנת תשי"ט עמ' רלח הערה 5. וראה רי"ן אפשטיין, „מבוא לנוסח המשנה" עמ' 80—1279 אודות דפוס זה ואודות שרידים (מסדר טהרות) מדפוס אחר בלתי ידוע. וראה עתה, ש"י פרידמן ב J.Q.R. כרך LXV שנת 1974 עמ' 115 שדן בדברי אפשטיין ומודיע אודות טופס נוסף בלתי ידוע (סדר נשים) הנמצא בספריית הסמינר בניו יורק.